

ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΕΙΣ ΙΩΑΝΝΗΝ ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΝ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

† *Ὁ Λάμπης καὶ Σφακίων* ΕΥΜΕΝΙΟΣ ΦΑΝΟΥΡΑ-
ΚΗΣ.—ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝ.—ΜΕΝ. Γ. ΠΑΡΛΑΜΑΣ.—
ΚΩΝ. ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ.—ΙΩΝ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ.

ΕΚΔΟΤΗΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ

ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΤΟΣ Ζ' ★ ΜΑΪΟΣ — ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1953 ★ ΤΕΥΧΟΣ ΙΙ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ Β' ΤΕΥΧΟΥΣ

- Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ : Αἱ ὀμιλῖαι τοῦ
Νεκταρίου Ἱεροσολύμων . . . σ. 163
- Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ : Τοπωνυμικά
τῆς Κρήτης σ. 194
- G. MORGAN : French and Italian
elements in the Erotocritos . σ. 201
- F. DÖLGER : Fragmente eines bisher
unbekanntes «Kyrrill»-Glossars σ. 229
- Μ. Γ. ΠΑΡΑΛΑΜΑ : Ἀνεκδοτα ἔγγραφα
ἐκ Σφακίων (1799 - 1832) . . . σ. 235
- ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ : Ἐπὶ τὰ ἴχνη τῶν
Χερσίφρονος καὶ Μεταγένους ἐν
Ἄμνισῶ σ. 258
- Γ. Θ. ΖΩΡΑ : Ἱστορία τοῦ Πτωχολέον-
τος σ. 267
- C. A. TRYPANIS : Posidippus ant.
Palatina XII, 98 σ. 296
- Ε. ΚΡΙΑΡΑ : Ὁ λαϊκότερος χαρακτή-
ρας τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας. οἱ
λογοτεχνίες τῆς Ἀναγέννησης καὶ ἡ
βυζαντινὴ δημοτικὴ παράδοση . σ. 298
- G. ROHLFS : Kretische Pflanzenna-
men σ. 315

2 ΠΙΝΑΚΕΣ ΕΚΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΕΙΣ ΙΩΑΝΝΗΝ ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΝ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

† Ὁ Λάμπης καὶ Σφακίων ΕΥΜΕΝΙΟΣ ΦΑΝΟΥΡΑ-
ΚΗΣ.—ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝ.—ΜΕΝ. Γ. ΠΑΡΛΑΜΑΣ.—
ΚΩΝ. ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ.—ΙΩΝ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ.

ΕΚΤΟΣ ΕΜΠΟΡΙΟΥ

ΕΚΔΟΤΗΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ

ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΤΟΣ Ζ' ★ ΜΑΪΟΣ — ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1953 ★ ΤΕΥΧΟΣ II

Ο Ρ Ο Ι Σ Υ Ν Ε Ρ Γ Ι Α Σ Ι Α Σ

Εἰς τὰ «Κρητικά Χρονικά» γίνονται δεκταὶ πρὸς δημοσίευσιν μελέται, κείμενα καὶ βιβλιοκρισίαι, ἐφ' ὅσον ἀνταποκρίνονται πρὸς τοὺς σκοποὺς τοῦ περιοδικοῦ, ὡς ἐκτίθενται οὗτοι εἰς τὸ προλογικὸν σημεῖωμα τοῦ πρώτου τόμου. — Πάντα τὰ δημοσιεύματα ὑπόκεινται εἰς τὴν κρίσιν τῆς Συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς, ἣ ὁποία καθορίζει τὸν χρόνον τῆς δημοσιεύσεως ἀναλόγως τοῦ διαθεσίμου ἐκάστοτε χώρου καὶ ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνην τῆς ἐπιμελοῦς ἐκδόσεως αὐτῶν. — Ὁ συγγραφεὺς δύναται αὐτοπροσώπως νὰ ἐπιμεληθῇ μιᾶς τῶν διορθώσεων τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων, ἐφ' ὅσον ἐξασφαλίζεται ἡ ταχέια ἐπιστροφή των. Εἰς περίπτωσιν καθυστερήσεως ἢ Ἐπιτροπὴ ἐπιφυλάσσει εἰς ἑαυτὴν τὸ δικαίωμα τῆς ἀμέσου ἐκτυπώσεως. — Δικαιοῦται ἐπίσης ὁ συγγραφεὺς νὰ ζητήσῃ τὴν ἐκδοσιν μέχρι τριάκοντα, κατ' ἀνώτατον ὄριον, ἀνατύπων ἐκάστης ἐργασίας αὐτοῦ. Ἡ παράδοσις τῶν ἀνατύπων συντελεῖται μετὰ παρέλευσιν διμήνου ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς κυκλοφορίας τοῦ ἀντιστοίχου τεύχους τοῦ περιοδικοῦ. — Αἱ συνεργασίαι δημοσιεύονται κατὰ σειρὰν λήψεως. — Ἡ δημοσιεύμενα χειρόγραφα δὲν ἐπιστρέφονται.

Χειρόγραφα καὶ ἐπιστολαὶ ἀφορῶσαι τὴν σύνταξιν τοῦ περιοδικοῦ δεόν ν' ἀποστέλλωνται πρὸς τὸν κ. Ν. Πλάτωνα, Μουσεῖον Ἡρακλείου. Ἐμβάσματα καὶ ἐπιστολαὶ ἀφορῶσαι τὴν ἐκδοσιν (διορθώσεις δοκιμίων κλπ.) πρὸς τὸν κ. Ἀνδρέαν Γ. Καλοκαιρινόν, Ἡράκλειον Κρήτης.

ΑΙ ΟΜΙΛΙΑΙ ΤΟΥ ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ*

Αἱ ὁμιλίαι, ἧτοι αἱ ἐπ' ἐκκλησίας διδαχαὶ καὶ οἱ λόγοι τοῦ Νεκταρίου Ἱεροσολύμων, ὅσαι εἶναι σήμερον εἰς ἡμᾶς γνωσταί¹, δὲν ἐμελετήθησαν μέχρι τοῦδε, ὀλίγαι δὲ μόνον ἐξ αὐτῶν ἐξεδόθησαν ἐκ διαφόρων κωδίκων. Ἡ πληρυστέρα καὶ μᾶλλον ἀξία λόγου συλλογὴ αὐτῶν εἴρηται εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 254 (=παλ. ἀριθ. 56) κώδικα τοῦ ἐν

*) Ἡ πιρσοῦσα μελέτη ἀποτελεῖ ἀπόσπασμα ἐξ εὐρυτέρας ἀνεκδότου ἐργασίας περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων τοῦ λογιῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Νεκταρίου τοῦ Κρητὸς (1602 - 1676) ἑτερον κεφάλαιον τῆς ἐργασίας ταύτης ἐδημοσιεύθη ἤδη ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ Ἐπιτομὴ τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας τοῦ Νεκταρίου Ἱεροσολύμων καὶ αἱ πηγαὶ αὐτῆς» εἰς «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. Α' (1947), σ. 291 - 332.

¹) Εἰς τὸν πλαιῖον κατάλογον τοῦ G. Haenel (Catalogi manuscriptorum qui in bibliothecis Galliae, Helvetiae, Belgii, Britanniae M., Hispaniae, Lusitaniae asservantur, nunc primum editi a D. Gustavo Haenel, Lipsiae, 1830, σ. 819) ἀναφέρεται ὑπάρχων τότε ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Middlehill (Worcestershire) ὑπ' ἀριθ. 855 κώδιξ προερχόμενος ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Γάλλου Chardin καὶ περιέχων «Nectarii Orationes: saec. XVI. chart.». Πρόκειται ἄρα γε περὶ λόγων τοῦ Νεκταρίου Ἱεροσολύμων, μολονότι ὁ κώδιξ χαρακτηρίζεται τοῦ 16ου καὶ οὐχὶ τοῦ 17ου αἰῶνος; Ἀναζητήσαντες ἐν Ἀγγλίᾳ τὸν κώδικα τοῦτον μέσῳ τοῦ φίλου κ. Θ. Παπαδοπούλου, ἐληγοφορήθημεν, ἐξ ἐπιστολῆς πρὸς τοῦτον τοῦ ἐπιμελητοῦ τῶν χειρογράφων τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀπὸ 30 ἰουνίου 1950, ὅτι ὁ κώδιξ ἀνήκειν εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Sir Thomas Phillipps, Bart. († 1872), περιγράφεται δὲ καὶ εἰς τὸν Catalogus Librorum Manuscriptorum in Bibliotheca Philippica, σ. 10 («855, No in Cat. Chardin 2041. Nectarii Orationes. f. ch. s. XVI large Miniatures»), ἐπωλήθη ὁμως μετ' ἄλλων χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης ταύτης μετὰ τὸ 1891 καὶ σήμερον ἀγνοεῖται ἡ τύχη του. Οὐδὲν λοιπὸν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν περὶ τοῦ περιεχομένου του.

Ἐπισημαίνεται ὅτι καὶ ὁ ἐν κώδικι 42 (φ. 118β - 119β) τῆς βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς γερόμενος ὡς λόγος δῆθεν ἀνεκδότος τοῦ Νεκταρίου («Νέος Ἑλληνομνήμων», τόμ. 2 (1905), σ. 361) δὲν εἶναι ἡ κεφάλαιον εἰλημμένον ἐκ τῆς «Ἐπιτομῆς τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας» αὐτοῦ (σ. 62 - 63) ἐσημειώσαμεν ἤδη εἰς τὴν περὶ ταύτης μελέτην μας («Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. Α', 1947, σ. 298) ἐπίσης καὶ ὁ εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 989 (φ. 28β - 30) κώδικα τῆς μονῆς Βατοπεδίου λόγος τοῦ Νεκταρίου περὶ τοῦ ἁγίου Φωτὸς (Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Ἱ. Μ. Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων ὑπὸ μητροπολίτου πρ. Λεοντοπόλεως Σωφρονίου Εὐστρατιάδου καὶ Γέροντος Ἀρχαδίου ἱεροδιακόνου Βατοπεδίου ἐν Κανταβρυγίᾳ, 1924, σ. 180) εἶναι εἰλημμένος ἐκ τοῦ ἐκδεδομένου τῷ 1682 συγγράμματι αὐτοῦ «Περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα ἀντίρρησις» (σ. 207 - 208). Δὲν πρόκειται λοιπὸν περὶ αὐτοτελῶν ὁμιλιῶν τοῦ Νεκταρίου, ἀλλὰ περὶ ἀποσπασμάτων ἐξ ἄλλων ἐντύπων ἔργων του.

Κωνσταντινουπόλει 'Αγιοταφίτικου Μετοχίου', ὃν περιέγραψε μὲν συντόμως ὁ 'Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς', εἶδομεν δὲ καὶ ἡμεῖς καὶ ἐμελετήσαμεν μᾶλλον ἐπισταμένως.

Σκοπὸς τῆς παρούσης ἐργασίας εἶναι α) νὰ διαλάβωμεν προεισαγωγικῶς περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ κώδικος τούτου, συμπληροῦντες τὴν περιγραφὴν τοῦ 'Α. Παπαδοπούλου - Κεραμεύς' β) νὰ παραθέσωμεν κατάλογον τῶν ἐν αὐτῷ ὁμιλιῶν τοῦ Νεκταρίου, σημειοῦντες τὴν χρονολογίαν ἐκάστης (ἐφ' ὅσον τυγχάνει γνωστὴ ἢ δύναται νὰ ὁρισθῇ), τὰς τυχόν ἐκδόσεις καὶ τὰ λοιπὰ χειρόγραφα αὐτῆς, ὡς καὶ πᾶσαν ἄλλην παρεχομένην ἐν αὐτῇ ἐνδιαφέρουσαν ἱστορικὴν πληροφορίαν ὄχι μόνον περὶ τοῦ συγγραφέως, ἀλλὰ καὶ περὶ ἄλλων προσώπων ἢ γεγονότων τῆς ἐποχῆς του' καὶ γ) νὰ συναγάγωμεν τὰ ἀναγκαῖα περὶ τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς ἀξίας τῶν ὁμιλιῶν τούτων συμπεράσματα.

Α'. Ο ΥΠ' ΑΡΙΘ. 254 ΚΩΔΙΞ ΤΟΥ ΑΓΙΟΤΑΦΙΤΙΚΟΥ ΜΕΤΟΧΙΟΥ

Ὁ πολυσέλιδος καὶ εὐμεγέθης οὔτος κώδιξ (σελίδες ἠριθμημέναι 1175, διαστάσεις 0,305 × 0,210) ἐγράφη ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους διὰ τῆς αὐτῆς καλλιγράφου χειρὸς λήγοντος τοῦ 17ου αἰῶνος (πάντως μετὰ τὸ 1670, πρβλ. κατωτέρω τὴν ὑπ' ἀριθ. 29 ὁμιλίαν), ἧτοι ἐπὶ πατριαρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθέου (1669 - 1707), τοῦ ὁποίου καὶ περιλαμβάνει τέσσαρας ὁμιλίας μετὰ τῶν περιεχομένων του. Πιθανὸν θεωροῦμεν ὅτι ὁ κώδιξ κατηρτίσθη τῇ φροντίδι αὐτοῦ τοῦ Δοσιθέου, θελήσαντος νὰ συγκεντρώσῃ ἐν αὐτῷ τὰς ὁμιλίας τοῦ διδασκάλου καὶ προκατόχου του Νεκταρίου καὶ ἄλλων λογίων ἀνδρῶν τοῦ 17ου ἢ καὶ 16ου αἰῶνος. Τοῦτο συνάγομεν καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Δοσιθέος ἐν ἀρχῇ τῶν πλείστων ὁμιλιῶν ἔχει ἰδιοχείρως παρεπιγράψῃ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως ἐκάστης ἐξ αὐτῶν καὶ προσθέσει ἐνιαχοῦ καὶ ἄλλας πρὸς τοῦ χρόνου, τοῦ τόπου κλπ. τῆς ὁμιλίας πληροφορίας⁴. Ὁ ἀντι-

²) Ἐκ τούτων αἱ κατωτέρω ὑπ' ἀριθ. 1 - 7 καὶ 12 περιέχονται καὶ εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 625 κώδικα τοῦ αὐτοῦ 'Αγιοταφίτικου Μετοχίου, αἱ ὑπ' ἀριθ. 1 - 3 καὶ εἰς τοὺς ὑπ' ἀριθ. 637 καὶ 722 κώδικας τῆς 'Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, ἡ ὑπ' ἀριθ. 3 καὶ εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 573 κώδικα ταύτης, αἱ ὑπ' ἀριθ. 29 καὶ 32 καὶ εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 2778 κώδικα τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 38 καὶ εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 130 κώδικα τῆς πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων (βλ. κατωτέρω ἐν ἐκάστῳ τῶν ἀριθμῶν τούτων).

³) 'Α. Παπαδοπούλου - Κεραμεύς, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη τόμ. Δ', ἐν Πετρούπολει, 1899, σ. 226 - 229. Ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Γ. Βαλέτα Ἀνθολογία τῆς νεοελληνικῆς πεζογραφίας, τόμ. 1, Ἀθήνα, 1947, σ. 589 ὅτι «ἔγραψε καὶ λόγους ὁ Νεκτάριος, ἀλλὰ δὲ σώζονται, ἐκτὸς ἀπὸ ἑναν στὴν ἀρχαίχουσα. Τοὺς δημοτικούς του τοὺς ἀφάνισε ὁ χρόνος καὶ ὁ λογικατισμὸς δὲν εἶναι βεβαίως σοβαρός.

⁴) Πρβλ. κατωτέρω τὰς ὁμιλίας ὑπ' ἀριθ. 32, 38, 43.

γραφεὺς τοῦναντίον, ἐνῶ ἀναγράφει καὶ οὗτος παρομοίως φύσεως πληροφορίας εἰς ἐπιγραφὰς ἄλλων ὁμιλιῶν⁵, μόνον εἰς τρεῖς ὁμιλίας ἐν τούτοις⁶ σημειοῖ ὄνομα συγγραφέως. Τοῦτο δεικνύει ὅτι καὶ τὰς ὑπ' αὐτοῦ σημειωθεῖσας χρονολογικὰς κ. ἄ. πληροφορίας δὲν παρέχει ἀφ' ἑαυτοῦ (πῶς ἦτο δυνατόν νὰ γνωρίζῃ τοιαύτας ἀκριβεῖς λεπτομερείας περὶ ὁμιλιῶν, ὧν ἠγνόει καὶ αὐτὸν τὸν συγγραφέα;), ἀλλ' ἀπλῶς ἀντέγραφεν ἐξ ἄλλων χειρογράφων ὅ,τι ἔβρισκεν. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ κενὰ πολλαχοῦ τοῦ κώδικος κατέλιπε διὰ λέξεις ἢ φράσεις αἱ ὁποῖαι ἦσαν εἰς αὐτὸν δυσανάγνωστοι⁷ καὶ ὁμιλίας τινὰς τὰς ὁποίας θὰ εὔρεν ἑλλειπεῖς ἢ κολοβάς παρέδωκεν οὕτω⁸. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ Δοσιθέος, μετὰ τὴν περάτωσιν τῆς ἐργασίας τοῦ ἀντιγραφέως⁹, ἐπεθεώρησε τὸν κώδικα, ὅτε καὶ παρεπέγραψεν, ὡς ἐλέχθη, τὰς πλείστας τῶν ὁμιλιῶν πιθανῶς μάλιστα ὑπῆρξε καὶ ὁ πρῶτος αὐτοῦ κτήτωρ. Βραδύτερον φαίνεται ὅτι ἐμελέτησεν αὐτὸν ἐπιμελέστερον ὁ ἀνεπιὸς καὶ διάδοχος τοῦ Δοσιθέου Χρῦσανθος Ἱεροσολύμων ὁ Νοταρᾶς (1707 - 1731), ὅστις καὶ πολλαχοῦ διώρθωσεν ἰδιοχείρως σφάλματα προφανῆ ἢ παραλείψεις τοῦ ἀντιγραφέως¹⁰ καὶ ἐσημείωσεν ἐν τῇ ᾧ ἀριθμοὺς παραγράφων¹¹ καὶ ἰδίας παρατηρήσεις ἢ σχόλια συναφῆ πρὸς τὸ ἀντίστοιχον κείμενον τῶν ὁμιλιῶν¹². Ὁ Χρῦσανθος ὑπῆρξε πιθανῶς μὲν ὁ εὐθύς μετὰ τὸν Δοσιθέον, πάντως δὲ ὁ τελευταῖος κτήτωρ τοῦ κώδικος, ὃν καὶ ἐδωρήσατο ἔπειτα εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Παναγίου Τάφου, ὡς δεικνύει ἡ ἄνωθι τῆς σελίδος 1 ἰδιόγραφος αὐτοῦ ἀφιέρωσις¹³.

Β'. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΟΜΙΛΙΩΝ ΤΟΥ ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ

Αἱ ὁμιλίαι τοῦ Νεκταρίου περιλαμβάνονται μεταξὺ τῶν σελίδων

⁵) Πρβλ. σ. 1 καὶ 14 τοῦ κώδικος, ὡς καὶ κατωτέρω τὰς ὁμιλίας ὑπ. ἀριθ. 2, 29, 34, 35, 37.

⁶) Ἦτοι τὰς ἐν σ. 1, 362 καὶ 413.

⁷) Πρβλ. σ. 60, 132, 175, 236, 357, 445, 452 κ. ἄλλ. τοῦ κώδικος.

⁸) Πρβλ. κατωτέρω τὰς ὁμιλίας ὑπ' ἀριθ. 1, 5, 14, 20, 27, 36, 41.

⁹) Περὶ τοῦ ἀντιγραφέως τούτου βλ. τὰ προσφάτως γραφέντα ὑπὸ Γ. Π. Κουρνοῦ τοῦ, Ἡ Δωδεκάβιβλος τοῦ Δοσιθέου εἰς τὴν τυπογραφίαν τοῦ Βουκουρεστίου, «Θεολογία», τόμ. 24 (1953), σ. 251. Κατὰ τὸν κ. Κουρνοῦτον, ὁ ἀντιγραφεὺς οὗτος ὑπῆρξε καὶ γραμματεὺς τοῦ Δοσιθέου μέχρι τοῦ 1693, ἀντέγραψε δέ, πλὴν τοῦ ἡμετέρου κώδικος, καὶ τὴν «Νομικὴν Συναγωγὴν» τοῦ Δοσιθέου, τὸν ὑπ' ἀριθ. 621 κώδικα τοῦ Ἀγιοταφιτικοῦ Μετοχίου κ. ἄ.

¹⁰) Πρβλ. σ. 243, 299, 308 κ. ἄ.

¹¹) Πρβλ. σ. 515 - 520.

¹²) Πρβλ. σ. 210, 263, 512, 519 - 523.

¹³) Τὰ περιεχόμενα τοῦ κώδικος ἀναγράφονται ὑπὸ Ἁ. Παπαδοπού-

14 - 526 τοῦ ἀνωτέρω κώδικος¹⁴, παρεμβαλλομένων μόνον ἐν τῷ μεταξὺ μιᾶς ὀμιλίας ἀνωνύμου (σ. 309 - 324), μιᾶς τοῦ Θεοφίλου Κορυδιλέως (σ. 413 - 424) καὶ τεσσάρων τοῦ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων (σ. 362 - 380 καὶ 506 - 511)· καταλαμβάνουν δηλονότι ἐν συνόλῳ ὑπὲρ τὰς 450 μεγάλοι σχήματος σελίδας. Εἶναι ἐν ὅλῳ 45 τὸν ἀριθμὸν, ἐξ ὧν αἱ 41 φέρουν ἐν ἀρχῇ ἐπιγεγραμμένον διὰ χειρὸς τοῦ Δοσιθέου τὸ ὄνομα τοῦ Νεκταρίου ὡς συγγραφέως αὐτῶν¹⁵, ἐκ δὲ τῶν λοιπῶν τεσσάρων αἱ μὲν ὑπ' ἀριθ. 13 καὶ 27 ἀναμφισβητήτως, αἱ δὲ ὑπ' ἀριθ.

λο υ - Κε ρ α μ έ ω ς, ἐνθ' ἀνωτ., ἄνευ ὅμως ἐξετάσεως τῆς ἱστορίας του. Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς περιγραφῆς τούτου δεόν νά προστεθῆ ὅτι ὁ κῶδιξ μετὰ τὴν σελίδα 1175 ἔχει 2 φύλλα λευκά καὶ εἶτα 5 ἀσελίδωτα, γεγραμμένα (πλὴν τῶν verso τοῦ τρίτου καὶ τοῦ πέμπτου, ὄντων λευκῶν) διὰ διαφόρου ὑστέρως χειρὸς· ἐν αὐτοῖς περιέχονται διδασχαι ἐν σχεδίοις καὶ ἀποσπασμασιν ἢ σημειώσεσι δια διδασχάς, ἦτοι :

α) (φ. 1r-v) Ἄνεπίγραφος ὀμιλία (Μάρκ. η', 38). Inc. *Μυστήριον σχεδὸν καὶ τοὺς προφητικοὺς βίβλους...*—Des. καὶ ἐπιούτη διὰ σημείον συγγραφέως θέλει δείξει τὴν βοήθειάν της.

β) (φ. 2r) *Λιὰ τὰ ἅγια πάθη τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.* Inc. *Τόσον θλιβερά καὶ περίλυπα εἶναι τὰ συμβεβηκότα τῆς σημερινῆς...*(κολοβὴ ὀμιλία ἐξ 11 μόνων γραμμῶν).

γ) (φ. 2v - 3r) *Σημειώσεις εἰς τὸν ἄσωτον* (Δουκ. ιε', 11 - 32). Inc. *Ὁ νεώτερος υἱός, τὴν νεανικὴν ἡλικίαν συμβούλῳ χρῆσάμενος...*—Des. *οἱ γὰρ μακρόνροντες ἀπὸ σοῦ ἀπολοῦνται.*

δ) (φ. 3v) *Ἡ θεία γραφή διδίδει σοὶ καταλαβεῖν τέσσαρά τινα : τί δεῖ νοεῖν... τί δεῖ λέγειν... τί δεῖ ποιεῖν... τί δεῖ παθεῖν... κλπ.*

ε) (φ. 4r) *Ἄνθρωπος λέγεται ἢ πρὸς ἐνδειξιν φιλάνθρωπίας...* κλπ.

ς) (φ. 5r) *σον δεῖ ὁ Θεὸς τυφλοῖ καὶ σκληρύνει.* Inc. *Ἐχομεν ἐν ταῖς γραφαῖς...* Des. *Ἰδὲ καὶ τὸν Χρυσόστ. λόγῳ 16 Ῥωμ. κερ. 9.11 ἕως εἰς τὸν 27.*

¹⁴) Ὁ κῶδιξ ἐν σ. 1 - 14 περιέχει λόγον τοῦ Νικολαίου Κεραμέως εἰς τὸν Νεκτάριον ἐπὶ τῇ ἐκλογῇ του ὡς Πατριάρχου Ἱεροσολύμων (1661), μετὰ δὲ τὰς ὀμιλίας τοῦ Νεκταρίου ἔπονται ἀνωνύμου 19 (οὐχὶ 18, ὡς ἀναγράφει ὁ Ἄ. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς) ὀμιλίας (σ. 527 - 801), εἶτα *Διδασχαι Μελετίου Ἱερομονάχου Κρητὸς τοῦ...* ἃς ἔλεξεν εἰς τὸν Χάνδακα» (σ. 807 - 1076, πιθανῶς τοῦ Μελετίου Βλαστοῦ, κατὰ τὸν Ἄ. Παπαδόπουλον - Κεραμέα) καὶ τέλος 8 *Διδασχαι Μελετίου πατριάρχου Ἀλεξανδρείας* (τοῦ Πηγᾶ, σ. 1077 - 1175).

¹⁵) Οὐχὶ ὀρθῶς ὁ Κ Ὑ ρ ι λ λ ο ς Ἀ θ α ν α σ ι ᾶ δ η ς, *Τὰ περὶ τὸν Νεκτάριον πατριάρχην Ἱεροσολύμων, ἐν περιόδ. «Σωτήρ», τόμ. 13 (1890), σ. 210-211* ὑπολογίζει τὰς ἐν τῷ κώδικι ἐπ' ὀνόματι τοῦ Νεκταρίου ἐπιγεγραμμένας ὀμιλίας εἰς 39 μόνον, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ἀναγράφει χωριστὰ μετοξὺ τῶν ἔργων τοῦ Νεκταρίου καὶ ἑτέρας τρεῖς ὀμιλίας (εἰς τὴν Μ. Παρασκευήν, τὴν Ἀνάστασιν καὶ τὴν Κυριακὴν τοῦ Θωμᾶ), αἵτινες πιθανώτατα δὲν εἶναι ἄλλαι ἢ αἱ ἐν τῷ αὐτῷ κώδικι τοιαύτας ἐπιγραφὰς φέρουσαι ὀμιλίας ὑπ' ἀριθ. 2, 3 καὶ 4 (βλ. κατωτέρω)· ἐσφαλμένως ἐπίσης ὁ Ἄ. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, ἐνθ' ἀνωτ., τὰς κατωτέρω ὑπ' ἀριθ. 15 - 27 (ὧν τὴν καταγραφὴν παραλείπει) ὑπολογίζει εἰς 14, ἐνῶ εἶναι μόνον 13.

14 καὶ 39 πιθανῶς εἶναι ἐπίσης τοῦ Νεκταρίου¹⁸. Ἐκ τῶν 45 τούτων ὁμιλιῶν ἐκδεδομένοι εἶναι μόνον τρεῖς, αἱ ὑπ' ἀριθ. 29, 32 καὶ 38¹⁹, αἱ δὲ λοιπαὶ 42 τυγχάνουν ἀνέκδοτοι.

Ὁ ὑπὸ Ἄ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως παρατεθεὶς κατάλογος τῶν ὁμιλιῶν τούτων τοῦ Νεκταρίου¹⁸ εἶναι ἐλλιπής (ἄφου παραλείπει τὴν καταγραφὴν τῶν ὁμιλιῶν 15 - 27) καὶ οὐχὶ ἄνευ ἀτελειῶν καὶ μικροσφαλμάτων. Κατωτέρω παραθέτομεν πλήρη καὶ ἀκριβῆ κατάλογον αὐτῶν¹⁹, εἰς τὸν ὁποῖον προσεθέσαμεν πᾶσαν γνωστὴν πληροφορίαν περὶ τοῦ χρόνου, τοῦ τόπου, τῶν τυχόν ἐκδόσεων ἢ ἄλλων χειρογράφων ἐκάστης ὁμιλίας, ὡς καὶ πάσας τὰς περὶ προσώπων καὶ πραγμάτων τῆς ἐποχῆς ἐνδιαφερούσας εἰδήσεις, ἃς ἐσταχυολογήσαμεν διεξεληθόντες τὸ πολυσέλιδον κείμενον τῶν ὁμιλιῶν²⁰. Κατὰ τὴν καταγραφὴν τῶν ὁμιλιῶν, ἀνεξαρκῆτως τῆς ἐνιαχοῦ παρεμβολῆς ἐν τῷ κώδικι ὁμιλιῶν ξένων πρὸς τὸν Νεκτάριον, τηροῦμεν τὴν ἀρίθμησιν συνεχῆ²¹.

¹⁸) Ὁ Κόρυλλος Ἀθανασιάδης, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 211, σημ. α', προσθέτει ὅτι εἰς τὸν κώδικα «ὑπάρχουσι καὶ ἄλλοι λόγοι διαφόρων λογίων ἀνδρῶν, ὧν πολλοὶ ἐκ τοῦ ὕφους τῆς γλώσσης φαίνονται ὅτι ἔργα εἰσὶ τοῦ αἰοιδίμου Νεκταρίου» ἡμεῖς δὲ σημειοῦμεν μόνον τοὺς 39 λόγους οὓς ἰδιοχείρως ἐπιγράφει ὁ ἱερός Δοσίθεος ὅτι συνετάχθησαν καὶ ἐξεφωνήθησαν παρὰ τοῦ αἰοιδίμου αὐτοῦ προκατόχου Νεκταρίου». Ἀλλὰ πλὴν τῶν σημειουμένων ἀνωτέρω τεσσάρων ἄνευ ὀνόματος συγγραφῆς ὁμιλιῶν, αἵτινες φαίνονται οὕσαι καὶ αὐταὶ τοῦ Νεκταρίου, αἱ λοιπαὶ ἀνώνυμοι ἐν τῷ κώδικι, ἧτοι ἡ ἐν σ. 309 - 324 καὶ αἱ 19 ἐν σ. 527 - 801, αἵτινες ἐξητάσθησαν πρὸς τοῦτο ὑφ' ἡμῶν, ἐνέχουν θετικὰς ἐνδείξεις (τὰς ὁποίας κρίνομεν περιττὸν ν' ἀναφέρωμεν ἐναυθῆ) ὅτι ἀνήκουν εἰς ἕτερον συγγραφεὴ καὶ οὐχὶ τὸν Νεκτάριον.

¹⁹) Ὡς πρὸς τὴν ὑπ' ἀριθ. 37, παρὰ τὸ περὶ μερικῆς ἐκδόσεως αὐτῆς φερόμενον ἐν τῇ ἐπιγραφῇ, τὸ πρᾶγμα παραμένει ἀβέβαιον (βλ. κατωτέρω).

²⁰) Ἄ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 227, 228 καὶ 229. Παλαιότεραν μνείαν τούτων βλ. παρὰ Κ. Ν. Σάθρα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, ἐν Βενετίᾳ, τόμ. Α', 1872, σ. 305 (πρβλ. καὶ Ἄ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 463).

²¹) Εἰς τὸν ἡμέτερον κατάλογον, μετὰ τὴν ἐν τῷ κώδικι ἐπιγραφὴν ἐκάστης ὁμιλίας τὴν δηλοῦσαν τὴν ἑορτὴν ἢ Κυριακὴν εἴτε τὴν περίστασιν ἐν ἣ αὕτη ἐξεφωνήθη, σημειοῦμεν ἐκάστοτε ἐν παρενθέσει τὴν ἀκριβῆ παραπομπὴν εἰς τὴν ἐφ' ἧς ἡ ὁμιλία εὐαγγελικὴν περικοπὴν, παραλείποντες ὁμῶς τὸ κείμενον ταύτης. Σημειωτέον ὅτι αἱ ὑπ' ἀριθ. 18, 21, 33, 36, 40, 41, 44 καὶ 45 ὁμιλίαι εἶναι ὅλως ἀνεπιγράφοι, τῶν δὲ ὑπ' ἀριθ. 9, 23, 28, 39 καὶ 42 αἱ ἐπιγραφαὶ δηλοῦν ἀπλῶς τὸ θέμα, ἀλλ' οὐχὶ καὶ τὸ πότε ἐξεφωνήθησαν. Σημειωτέον ἐπίσης ὅτι αἱ εὐαγγελικαὶ περικοπαὶ ἐλλείπουν εἰς τὰς ὑπ' ἀριθ. 23, 27, 29, 32, 37, 38, 39 ὁμιλίας.

²⁰) Κατὰ τὴν παράθεσιν τῶν ἀποσπασμάτων δὲν τηροῦνται αἱ ἀνορθογραφίαι τοῦ κώδικος.

²¹) Ἴδου ἡ ἀντιστοιχία τῆς ἡμετέρας ἀρίθμώσεως πρὸς τὴν τοῦ Ἄ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως:

1) (σ. 14 - 22) *Εἰς τὸν ἱερὸν νικητῆρα* (Ἰωάνν. ιγ', 5 - 11). Incipit *Ἀναγινώσκωμεν εἰς τὴν θείαν καὶ ἱερὰν γραφὴν...* — Desinit *ἀλλὰ λέγεις πὼς ἐγὼ βλέπω ψωμί καὶ κρασί, πὼς νὰ βεβαιωθῶ διὲ γίνεται σάρκα τοῦ Χριστοῦ καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ καὶ μεταλαμβάνω σάρκα, ὡς λέγεις, μὲ τὴν θεότητα ;*²²

Ἡ ὁμιλία φαίνεται κολοβή. Θὰ ἐξεφωνήθη τὴν Μεγάλην Πέμπτην, ὅτε ὁ νικητῆρ.

2) (σ. 23 - 40) *Ἐρρέθη εἰς τὰς Ἀθήνας, μαθητεύοντι παρὰ τῶ Κορυνθαίῳ, τῇ μεγάλῃ Παρασκευῇ, ἀχμε'* (Μ.ι.θ. κζ', 50 ἔξ.). Inc. *Φυλάττοντας τὸ ἀξίωμα καὶ τὴν τιμὴν τῆς θείας γραφῆς ἀκίνητον καὶ ἀπαρασάλευτον...* — Des. *καὶ ἀνάστηθι ἐκ τοῦ τάφου, διὰ νὰ ἰδῶ τὴν λαμπρὰν καὶ φωτοφόρον σου ἀνάστασιν νὰ παρηγορηθῶ, ἧς γένοιτο ἀξιωθῆναι*²³.

Ἐν προοιμίῳ τῆς ὁμιλίας φέρεται (σ. 23 - 24) ἀποστροφὴ²⁴ πρὸς

Ἄρ. 1—14=Ἱεροσολ. Βιβλιοθ. Δ', σ. 227 (2), ἀριθ. α'—ιδ'.

> > > 15—27=(δὲν κατεγράφησαν αὐτόθι).

> > > 28—31=Ἱεροσ. Βιβλιοθ. Δ', σ. 228 (4), ἀριθ. α'—δ'.

> > > 32—34=Αὐτόθι (6), ἀριθ. α'—γ'.

> > > 35—44=Αὐτόθι, σ. 228—229 (8), ἀριθ. α'—ι'.

> > > 45 =Αὐτόθι, σ. 229 (10).

²²) Ἡ αὐτὴ ὁμιλία (ὡς συνάγεται ἐκ τῆς ὁμοίας ἐπιγραφῆς καὶ ἀρχῆς) φέρεται καὶ εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 625 (=παλ. ἀριθ. 30), φ. 212r - 216r κώδικα (γραφέντα περὶ τὸ 1700) τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἀγιοταφτικοῦ Μετοχίου (Ἁ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Ε', ἐν Πειρουπόλει, 1915, σ. 185), καθὼς καὶ εἰς τοὺς κώδικας τῆς ἐν Βουκουρεστίῳ Ῥουμανικῆς Ἀκαδημίας ὑπ' ἀριθ. 637 (ἔτους 1759), φ. 51 - 58 καὶ 722 (18ου αἰ.), σ. 162 - 178 (Catalogul manuscripțelor grecești întocmit de Constantin Litzița, Editiunea Acadimiei Române, București, 1909, σ. 343 καὶ 468).

²³) Ἐδρῆται (ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἀρχὴν) καὶ εἰς τοὺς κώδικας τοὺς ἀναφερομένους εἰς τὴν προηγουμένην ὑπόσημείωσιν, ἦτοι τὸν ὑπ' ἀριθ. 625 (φ. 216r-224v) ἀγιοταφτικὸν (Ἁ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ἔνθ' ἄνωτ.) καὶ τοὺς ὑπ' ἀριθ. 637 (φ. 16v - 30v) καὶ 722 (σ. 178 - 208) κώδικας τῆς Ῥουμανικῆς Ἀκαδημίας (C. Litzița, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 342 - 343 καὶ 468). Εἰς τὸν πρῶτον καὶ τρίτον τούτων φέρει ἐπιγραφήν «*Εἰς τὰ πάθη*», εἰς δὲ τὸν δευτέρου «*Τοῦ μακαριωτάτου πατριάρχου Ἱεροσολύμων κυρίου Νεκταρίου εἰς τὰ φρικτὰ πάθη τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τῇ ἀγίᾳ καὶ μεγάλῃ Παρασκευῇ*».

²⁴) «... ἄλλον τίποτα δὲν θέλει εὐρεθῆ ἀδύνατον καὶ ἀνίσχυρον νὰ φέρῃ ἀπὸ λόγου του τίποτα ἄξιον τῆς παρουσίας ὑποθέσεως παρὰ ἢ γλώσσα ἢ ἐδική μου, τυραννομένη καὶ καταπιεζομένη ὑπὸ τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς τῶν λόγων στενότητος. Διὰ τοῦτο καταφεύγω εἰς ἐσένα, τὴν πηγὴν τῶν λόγων, καὶ πρὸς τὸν ἱερὸν χορὸν τῶν σπουδαίων, ὅπου τρογύρου σου εὐρίσκειται πρὸς ἐσένα, διὰ νὰ λάβω τὴν ἐκ τῶν ὧν ἱερῶν εὐχῶν ἰσχὺν καὶ βοήθειαν, ὡς καθὼς καὶ τῶν μαθημάτων σου τὴν

τὸν περιώνυμον Ἀθηναῖον φιλόσοφον Θεόφιλον Κορυδαλέα (1563 - 1646)²⁵, τοῦ ὁποίου ὁ Νεκτάριος διετέλεσε κατὰ τὸ 1645 ἀκροατὴς ἐν Ἀθήναις²⁶.

3) (σ. 40 - 46) *Εἰς τὴν Ἀνάστασιν* (Λουκ. κδ', 27). Inc. Ἄριστος καὶ σαφέστατη διδασκαλία κρίνεται νὰ εἶναι... —Des. (σ. 45) ἀλλὰ συγχωρήσωμεν πάντα τῇ ἀναστάσει καὶ οὕτω βοήσωμεν Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν θανάτῳ θάνατον πατήσας καὶ τοῖς ἐν τοῖς μνήμασι ζῶντα χαρισάμενος, αὐτῷ ἢ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν²⁷.

Ἡ ὀμιλία περατοῦται εἰς τὴν σελίδα 45, εἶτα δὲ ἀκολουθεῖ (σ. 45 - 46) «Ἐτερον προοίμιον εἰς τὴν Ἀνάστασιν» (Inc. Ἐματαιώθησαν, ἐγελάσθησαν, κατησχύνθησαν... —Des. Ἴδε ὁ τόπος ὅπου ἐθῆκαν αὐτόν).

4) (σ. 46 - 59) *Εἰς τὴν Κυριακὴν τοῦ Θωμᾶ* (Ἰωάνν. κ', 19 - 31). Inc. Ὅχι μόνον ἀκριβέστατος καὶ καθαρῶτατος τύπος ἦτιον ὁ σώφρων ἐκεῖνος καὶ δίκαιος Ἰωσήφ... —Des. ἔω; ὅτου νὰ τὸ ἀποκαταστήσῃ εἰς τὴν αἰώνιον μάνδραν, ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κοινῆς ἀναστάσεως, ἧς γένοιτο ἀξιωθῆναι πάντας ἡμᾶς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, ᾧ ἢ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν²⁸.

Ἐν προοίμιῳ ἔκτενης ἐγκωμιαστικῆς ἀποστροφῆς (σ. 47 - 48) πρὸς τὸν πατριάρχην Ἀλεξανδρείας²⁹, ἑτέρα δὲ ἐν κατακλείδι τῆς ὀμιλίας³⁰.

δύναμιν πρὸς δὲ τὸν περὶ σὲ ἱερὸν χορὸν τῆς ἱερᾶς φιλοσοφίας, διὰ νὰ λάβω συνγνώμην, εἰς ἀνάξιος συμμαθητῆς ἐδικός τως θέλω φανῆ σήμερον· καὶ μετὰ τοῦτο θέλωμεν ἀρχίσαι».

²⁵) Βλ. περὶ τούτου τὴν πρόσφατον μονογραφίαν τοῦ Cléoboule Tsoukass. Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalée (1563-1646), Bucarest, 1948.

²⁶) Βλ. τὴν ὑπὸ Δοσιθέου βιογραφίαν τοῦ Νεκταρίου ἐν Νεκταρίου, Περί τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα ἀντίρρησις, ἐν Γιάσιω, 1682, φ. 4 καὶ σημειώματα Γερμανοῦ Λοκροῦ παρὰ Chr. Fr. Mathaei, Ποικίλα ἑλληνικά seu Varia graeca... Mosquae, 1811, σ. 259 - 260, σημ. 2.

²⁷) Ἡ ὀμιλία φέρεται καὶ εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 625 (φ. 232r - 234r) ἀγιοταφικὸν κώδικα (Ἄ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ἐνθ' ἀνωτ.) καὶ εἰς τοὺς κώδικας τῆς Ῥουμανικῆς Ἀκαδημίας ὑπ' ἀριθ. 573 (18ου αἰ.), φ. 159v - 163v (C. Litzeica, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 254), ἀριθ. 637, φ. 30v - 35 (αὐτόθι, σ. 313) καὶ ἀριθ. 722, σ. 238 - 239 (αὐτόθι, σ. 468, ἑλληνική). Ἡ ἀρχή: «Ἄριστη καὶ σοφωτάτη διδασκαλία φαίνεται νὰ εἶναι...». Ἡ ἐπιγραφή πληρεστέρα, πρβλ. κώδ. 573: «Εἰς τὴν ἁγίαν καὶ λαμπροφύρον ἀνάστασιν τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ λόγος ἄρατος πατριάρχου Ἱεροσολύμων κυρίου Νεκταρίου».

²⁸) Φερεται καὶ εἰς τὸν ἀνωτέρω ὑπ' ἀριθ. 625 (φ. 234r - 238r) ἀγιοταφικὸν κώδικα (Ἄ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ἐνθ' ἀνωτ.), μετὰ τὴν ἰδίαν ἐπιγραφὴν καὶ ἀρχήν.

²⁹) «...Ἄλλ' ὦ μακαριώτατε καὶ παναγιώτατε δέσποτα, νῆε Ἰωσήφ σῶφρον

Ἐκ τούτου συνάγεται ὅτι αὕτη ἐξεφωνήθη ἐν Καίρῳ, πρὸ τοῦ 1661, ἱερομονάχου εἰσέτι ὄντος τοῦ Νεκταρίου. Οὐδεμία ὁμως ἐνδείξεις ἐπι-
τρέπει νὰ ὀρίσωμεν εἰς τίνα τῶν πατριαρχῶν τῆς Ἀλεξανδρείας ἀπευ-
θύνονται τὰ ἐγκώμια, δι' ἃ πρβλ. καὶ τὸν ἀριθ. 35.

5) (σ. 59 - 69) *Εἰς τὴν Κυριακὴν τοῦ Θωμᾶ. β' (Ἰωάνν. κ', 25).*
Inc. Ἐταράττειτο μὲ μεγάλην φουρτούνα... — Des. διὰ τοῦτο ἐγύρευε
νὰ ἰδῆ τὰς πληγὰς τῶν χειρῶν καὶ τῆς πλευρᾶς· διὰ τοῦτο καὶ ὁ Χρι-
στὸς «φέρε τὴν χεῖρά σου καὶ βάλε εἰς τὴν πλευράν μου»²¹.

Ἡ ὁμιλία εἶναι κολοβή, διότι ἐκ τῶν ἐν σ. 65 τεθέντων πρὸς ἀ-
νάπτυξιν ἕξ ζητημάτων ἀναπτύσσονται μόνον τὰ πέντε πρῶτα.

6) (σ. 70 - 84) *Τῇ Κυριακῇ τῶν Μυροφόρων (Μάρκ. ιε', 43).*
Inc. Δὲν ἤξενον τὸ ἀποβησόμενον καὶ τὸ τέλος τῆς βουλῆς τοῦ Θεοῦ...
— Des. καὶ ἀξίωσον αὐτοὺς καὶ ἡμᾶς τῆς ἐπιγνώσεως τῆς σῆς ἀληθείας,
διὰ νὰ σὲ δοξάζωμεν, διὰ νὰ σὲ ὑμνοῦμεν²².

7) (σ. 84 - 101) *Εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν (Ματθ. ιζ', 1 - 8).* Inc.
Ἀνίσως καὶ ὁπότεν ὁ αἰσθητὸς τοῦτος καὶ ὀρώμενος ἥλιος... — Des.
διὰ νὰ σὲ ἀγαπήσωμεν ἡμεῖς ὀλοψύχως ἐδῶ εἰς τὴν παρούσαν ζωὴν καὶ
ἐοὺ εἰς τὴν μέλλουσαν νὰ μᾶς δοξάσῃς, νὰ μᾶς λαμπρύνῃς μὲ τὴν δό-

καὶ πάγκαλα καὶ οιοδοτὰ πνευματικῆ τῆς Αἰγύπτου, ἐοὺ ὀλοὺ πρότερον, μὲ τὲς
πρακτικὰς σου ἀρετὲς στολισμένος, ἐξέφυγες τῆς Αἰγυπτίας τὸν ὀδόν, τῆς σκοτεινῆς,
λέγω, καὶ ζοφερᾶς ἀμαρτίας τὰ ἐνεδρα.... Λοιπὸν παρακαλῶ τὴν ἀκροτάτην ὕπε-
ροχὴν τῆς ἀρχιερατικῆς σου πορφύρας νὰ οιοτοροφήσῃς σήμερον τὴν λιμοκτονοῦσαν
(λιμοκτόνσαν cod.) μου γλῶσσαν μὲ τὲς ἱερουργίας (ἱερογίες cod.) σου καὶ ὑπερο-
δέκτους εὐχὰς καὶ δεήσεις καὶ παρακάλεσον τὴν ἁγίαν τοῦ ἀποστόλου Θωμᾶ χεῖραν,
ὀποὺ ἐψηλάφησε τὴν πλευράν τοῦ Σωτήρος Χριστοῦ, ἵνα ἐγγίσῃ σήμερον καὶ εἰς
τὴν ἐδικὴν μου γλῶσσαν καὶ νὰ τῆς δώσῃ ἰσχὺν καὶ δύναμιν νὰ διηγηθῇ ὀλίγα
τινὰ εἰς τὸ μυστήριον τῆς Ἀναστάσεως...» κλπ.

²⁰⁾ «...εἰς ἡμᾶς ὀποὺ σήμερον ἔχομεν διπλὴν, τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ,
ὀποὺ ἦλθεν ὁ Ἰησοῦς καὶ ἔστη εἰς τὸ μέσον τῶν μαθητῶν, καὶ τὸν ἐρχομὸν τοῦ
μακαριωτάτου ἡμῶν ἀυθεντὸς καὶ δεσπότη, τὸν ὀποῖον ὠσαν ζωσαν καὶ ἐμψυχον
εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ σήμερον εἶδαμεν καὶ ἦλθε καὶ ἔστη εἰς τὸ μέσον τοῦ ἱερωτά-
του ποιμνίου κληρικῶν καὶ ἀρχόντων καὶ ἔδωκέ μας τὴν ποθουμένην εἰρήνην...
Λοιπὸν ὀλα τὰ λυπηρὰ ἄς λείψουσιν ἀπὸ τὸ μέσον. πᾶσα κατήφεια καὶ σκυθρωπό-
της ἄς ἐξορισθῇ ἀπὸ λόγον μας καὶ ὀλοι ἄς χαροῦμεν πνευματικῶς ὀχι μόνον διὰ
τὸ μυστήριον τῆς ἡμετέρας Ἀναστάσεως, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν ἐρχομὸν τοῦ μακαριω-
τάτου πατρός ἡμῶν καὶ δεσπότη καὶ ἄς παρακαλέσωμεν ὀλοι τὸν ἀναστάνα Χρι-
στὸν νὰ τὸν ποιήσῃ πολυετὴ καὶ μακρόβιον...» κλπ.

²¹⁾ Εὐρηται καὶ εἰς τὸν προαναφερθέντα ὑπ' ἀριθ. 625 (φ. 238r - 242v)
ἁγιοταφικὸν κώδικα (Ἀ. Πα πα δ ο π ο ὕ λ ο υ - Κ ε ρ α μ ε ὠ ς, ἐνθ' ἄνωτ.),
μὲ τὴν ἴδιαν ἀρχήν.

²²⁾ Εὐρηται ὀμοίως καὶ εἰς τὸν αὐτὸν κώδικα, φ. 242v - 247r ἢ αὐτὴ ἀρχή.

ξαν τῆς θεότητός σου, διὰ τὰ σὲ δοξάζωμεν, διὰ τὰ .⁸⁹.

8) (σ. 101 - 120) *Εἰς τὴν κοίμησιν τῆς Θεοτόκου* (Λουκ. ια', 27). Inc. Δὲν ἔλειψε ποτέ, ἀλλὰ μήτε θέλει λείπει (εὐγενέστατοι) μηδὲ μὲ κανένα τρόπον ὁ παράκλητος... —Des. τὸ ὅποῖον καὶ ἡμεῖς οἱ ταπεινοὶ καὶ ἀνάξιοι δοῦλοί σου γνωρίζοντες, συνεχῶς καὶ καθ' ἑκάστην ὁμολογοῦντές σοι ψάλλομεν «τὴν τιμιωτέραν».

Ἡ ὁμιλία φαίνεται ἔχουσα ἄμεσον χρονικὴν ἀκολουθίαν πρὸς τὴν προηγουμένην ὑπ' ἀριθ. 7, πρβλ. σ. 102 - 103: «Τὴν περασμένην ἑορτὴν τῆς Χριστοῦ Μεταμορφώσεως (εὐγενέστατοι) ἐλέγομεν εἰς τὴν ἐντιμότητά σας... σήμερον πάλιν ἔρχομαι εἰς τὴν ἐντιμότητά σας τὰ ἀρχίσω τὸν λόγον ἀπὸ τὴν διδαχὴν ἐκείνην».

9) (σ. 120 - 129) *Εἰς τὸ «τίνα μὲ λέγουσιν οἱ ἄνθρωποι εἶναι», ἐν ᾧ καὶ περὶ ἀναστάσεως* (Ματθ. ις', 13 - 14). Inc. Ἦτιονε τόσοσ δυσπαράδεκτον, ἦτιονε τόσοσ δύσπιστιον... —Des. τομῶ εἰπεῖν θέλει μᾶς δώσει καὶ τὰς κλεῖς τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν, ἀνοίγοντάς μας αὐτὸς τὰς θύρας τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν, ἧς γένοιτο ἀξιωθῆναι.

10) (σ. 129 - 141) *Εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς Θεοτόκου* (Λουκ. α', 46 - 47). Inc. Διαβιβάζοντας καὶ περὶ ὧν τας μὲ τὴν θανατοποιόν του θάβδον ὁ μέγας ἐκεῖνος προφήτης Μωϋσῆς, πανιερώτατε,... Des. καὶ ἠγαλλίασε τὸ πνεῦμά μου, ἦγουν ἡ νοερά δύναμις τῆς ψυχῆς, ἐπὶ τῷ Θεῷ τῷ σωτήρι μου ᾧ πρόπει δόξα, κράτος, τιμὴ καὶ μεγαλοπρέπεια εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων.

Ἡ ἐν ἀρχῇ προσφωνήσις δεικνύει ὅτι ἡ ὁμιλία ἐξεφωνήθη ἐνώπιον πατριάρχου (πιθανῶς ἐν Καίρῳ πρὸ τοῦ 1661, πρβλ. καὶ ἀριθ. 4 καὶ 35).

11) (σ. 142 - 151) *Εἰς τὴν ἀποτομὴν τοῦ Προδρόμου* (Ματθ. ιδ', 3 ἔξ.). Inc. Ἀνίσως καὶ ἐκείνη ἡ δεσποτικὴ φωνὴ τοῦ σωτήρος ἡμῶν... —Des. καὶ ἂν ζημιωθῆς καὶ μερικόν τι, φυλάττει σοῦ τὸ διὰ τὴν εὐλάβειάν σου αὐτὸς ὁ Χριστὸς καὶ θέλει σοῦ τὸ πληρῶσει εἰς τὴν μέλλουσαν ζωὴν, ἧς γένοιτο.

Ἡ ἐπιγραφὴ δεικνύει ὅτι ἡ ὁμιλία ἐξεφωνήθη τῇ 29 Αὐγούστου, ἄδηλον ὅμως εἶναι τὸ ἔτος.

12) (σ. 151 - 162) *Ματθαίου Κυριακῆ α'* [γράφει: δ'] (Ματθ. η', 5 - 13). Inc. Ὅποταν ἐκεῖνος ὁ μέγας πατριάρχης Ἰακώβ... —Des. καὶ χαίρεσαι μετὰ τῶν μακαρίων ἀγγέλων τὴν ἀνεκλάλητον ἐκείνην χα-

⁸⁹) Φέρεται ὡσούτως καὶ εἰς τὸν ἴδιον κώδικα, φ. 254r - 260v ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἐπιγραφὴν ἢ ἀρχή: Ἀνίσως καὶ ὁποταν ὁ αἰσθητός σῆτος ἡλιος...

ρὸν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ κυρίῳ ἡμῶν, ᾧ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν⁸⁴.

13) (σ. 162 - 174) *Κυριακῇ γη Λουκᾶ. Περὶ τοῦ υἱοῦ τῆς χήρας, περὶ ἄδου καὶ κατὰ τοῦ καθαρηρίου πυρός. ἐρρέθη ἐν Κωνσταντινουπόλει εἰς τὸ μετόχιον. 1668* (Λουκ. ζ', 11 - 16). Inc. Ἀπέθανε ἕνα καιρὸν καὶ ὁ υἱὸς ἐκείνης τῆς γυναικὸς τῆς Σουμανίτιδος... —Des. διὰ τὰ ἀξιωθῆς τὰ ἔλθης διὰ μέσον τῆς πυρᾶς (ὅπου εἶναι ὁ Χριστὸς) εἰς τὴν ἄνω πόλιν, τὴν οὐράνιον Ἱερουσαλήμ, ἧς γένοιτο ἀξιωθῆναι.

Ἐν ἀρχῇ τῆς ὁμιλίας ὁ Δοσίθεος δὲν ἐπέγραψεν ὄνομα συγγραφέως. Ὅτι ὅμως εἶναι τοῦ Νεκταρίου, προκύπτει καὶ ἐκ τοῦ ὕφους καὶ ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς: Τῷ 1668 ὁ Νεκτᾶριος εὐρίσκετο ὄντως ἤδη πρὸ τοῦ Μαΐου ἐν Κωνσταντινουπόλει⁸⁵, τότε δὲ καὶ ἐξεφώνησεν, ὡς φαίνεται, αὐτὴν εἰς τὸ ἐκεῖ ἀγιοταφίτικόν μετόχιον.

14) (σ. 174 - 176) *Εἰς τὴν β' τοῦ Μάρκου*⁸⁶ (Μάρκ. β', 12). Inc. Ὅτι πάντοτε οἱ Ἑβραῖοι ἐψεύδοιο εἰς τὸν Χριστόν... —Des. ὅμεις ἐκ τοῦ πατρὸς ὑμῶν ἐστὲ τοῦ διαβόλου· τὴν ἄνω πατέρα Χριστόν· τέκνον ἄφ—λοιπὸν οὐδέποτε οὕτως—

Καὶ ἡ ὁμιλία αὕτη, ὡς καὶ ἡ προηγουμένη, οὐδὲν ὄνομα συγγραφέως φέρει. Ἐπειδὴ ὅμως εἰς τὴν ἐπομένην (ἀριθ. 15) ὁ Δοσίθεος ἐσημείωσε «Τοῦ αὐτοῦ» καὶ εἰς τὴν μεθεπομένην (ἀριθ. 17) «Τοῦ αὐτοῦ Νεκταρίου», εἰκάζεται ὅτι καὶ ἡ παρούσα δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλου συγγραφέως. Τὸ ὕφος τῆς πάντως εἶναι περιέργον, ἐκ συντόμων διακεκομμένων φράσεων (πρβλ. καὶ ἀριθ. 39) καὶ εἶναι πιθανῶς κολοβή.

15) (σ. 176 - 187) *Λουκᾶ Κυριακῇ <θ'>*⁸⁷ (Λουκ. ιβ', 16—21). Inc. Καὶ ἕνα καράβιον μέσα εἰς ἕνα μέγαν καὶ βαθὺν καὶ πλατὺν πέλαγος εὐρισκόμενον... —Des. μετάνοιαν καὶ ἐξομολόγησιν νὰ τὴν παραδώσωμεν εἰς χεῖρας Θεοῦ ζῶντος, ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ κυρίῳ ἡμῶν, ᾧ πρέπει κλπ.

⁸⁴) Εἰς τὸν αὐτὸν κώδικα, φ. 352r - 356v φέρεται «Τῇ αὐτῇ δη Κυριακῇ τοῦ Ματθαίου λόγος τοῦ μακαριώτατου κυρ Νεκταρίου πατριάρχου Ἱεροσολύμων» ἀρχόμενος «Ὅσταν ἐκεῖνος ὁ πατριάρχης» κλπ. (Ἄ. Γ. Α. Π. Α. Δ. Ο. Π. Ο. Λ. Ο. - Κ. Ε. Ρ. Α. Μ. Ε. Ω. Σ., ἔνθ' ἀνατ.). Προφανῶς πρόκειται περὶ τῆς αὐτῆς ὁμιλίας.

⁸⁵) Πρβλ. τὴν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Ι Μαΐου 1668 ἐπιστολὴν αὐτοῦ πρὸς τοὺς Σιναίτας τὴν ἐκδεδομένην ὑπὸ Π. Νεοκλέους, Τὸ κανονικὸν δίκαιον τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου Ἱεροσολύμων ἐπὶ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς τοῦ Σινᾶ, ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1868, σ. 28 - 31.

⁸⁶) Οὕτω διωρθώθη ὀρθῶς ἡ ἐπιγραφή διὰ χειρὸς Χρυσάνθου Ἱεροσολύμων ὑπὸ τοῦ ἀντιγραφέως ἀρχικῶς εἶχε γραφῆ «Εἰς τὴν γη' τοῦ Λουκᾶ».

⁸⁷) Ὁ ἀριθμὸς θ', ἄλλείπων εἰς τὸν κώδικα, συνεπληρώθη ὑφ' ἡμῶν.

16) (σ. 187 - 196) *Κυριακῇ ι' Λουκᾶ* (Λουκ. ιγ', 10 - 17). Inc. *Εὐδοισκόμενον τὸ στρατεύμα δλον τοῦ βασιλέως...* Des. *ὁποῦ δὲν εἶναι ἄλλος τόπος οἱ κόλποι τοῦ Ἀρθαᾶμι παρὰ ἡ οὐράνιος βασιλεία, ἡ γῆ τῶν προάων, ἡ ἀνεκλάλητος χαρά, ἧς γένοιτο ἀξιωθῆναι πάντας.*

17) (σ. 196 - 205) *Εἰς Ἀποστόλους*, εἰς τὸ «*Εἰ ὁ κόσμος ὑμᾶς μισεῖ*» (Ἰωάνν. ιε', 18). Inc. *Ὡς καθὼς (εὐγενέστατοι) ὡς καθὼς, λέγω, ἕνας καλὸς κηπουρός...* —Des. *κυβερνᾷ τὴν ζωὴν σου, τὸ σπῖτι σου εὐλογᾷ, συγχωρεῖ τὰς ἁμαρτίας σου, ἀξιῶνει σε καὶ τῆς βασιλείας του, ἧς γένοιτο κλπ.*

18) (σ. 205 - 216) *Ἀνεπίγραφος* [=Εἰς τὴν ια' Κυριακὴν Λουκᾶ] (Λουκ. ιδ', 16 - 24). Inc. *Ὡς καθὼς οἱ νυμφευόμενοι τὰς νύμφας ἀνθρώποι ἔχουσι συνήθειαν...* —Des. *νὰ κάμωμεν ὡς καθὼς Πάσχα σωματικὸν εἶτι καὶ Πάσχα μυστικόν, διὰ νὰ δοξάζωμεν, διὰ νὰ σὲ κλπ.*

19) (σ. 216 - 224) *Εἰς τὰ Θεοφάνεια* (Ματθ. γ', 13 - 17). Inc. *Ἡκούσαμεν εἰς τὴν περασμένην ἑορτὴν τῆς Χριστοῦ γεννήσεως...* —Des. *διὰ νὰ αὐξάνῃ κύριος ὁ Θεὸς τὴν τιμὴν, τὴν ζωὴν, τὴν εὐημέρειαν, τὴν εὐτυχίαν τῆς ἐντιμότητός σας καὶ τῶν ἠγαπημένων σας τέκνων καὶ νὰ σᾶς ἀξιόσῃ καὶ τῆς ἐπουρανίου αὐτοῦ βασιλείας, ἧς γένοιτο κλπ.*

Ἡ ἀρχὴ τῆς ὁμιλίας μιστυρεῖ ὅτι αὕτη δὲν εὐρίσκεται εἰς ἄμεσον χρονικὴν ἀκολουθίαν πρὸς τὴν προηγουμένην ὑπ' ἀριθ. 18.

Ἐν τέλει τῆς ὁμιλίας (σ. 223 - 224) ἀγγέλλεται ἡ δαπάναις τοῦ ἀρχοντος Μανολάκη (Καστοριανοῦ) σύστασις σχολῆς ἐντὸς τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἀγιοταφιτικοῦ Μετοχίου μὲ πρῶτον διδάσκαλον τὸν Γερμανὸν (Λοκρόν). Τὸ λίαν ἐνδιαφέρον τμῆμα τοῦτο τῆς ὁμιλίας ἐδημοσιεύθη καὶ ἐσχολιάσθη εἰς πρόσφατον μελέτην μας⁸⁸, ἐνθα ὀρίζομεν ὅτι ἐξεφωνήθη αὕτη τὸ 1663 (6 Ἰανουαρίου) ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἀγιοταφιτικοῦ Μετοχίου⁸⁹.

20) (σ. 224 - 231) *Εἰς τὴν ἑορτὴν τοῦ Προδρόμου. Ἰανουαρίου 7* (Ἡσαΐ. νδ', 1). Inc. *Ἐξῆλθεν ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν...* —Des. *Τώρα νὰ μάθωμεν καὶ κατὰ τίνα τρόπον τοῦτη ἡ στείρα καὶ ἐρημος ἔκαμεν περισσότερα τέκνα παρὰ τὴν ἔχουσαν τὸν ἄνδρα, ἡγοῦν τὴν συναγωγὴν τῶν Ἑβραίων.*

Ἡ ὁμιλία εἶναι κολοβή, διότι ἐκ τῶν ἐν σ. 227 τεθέντων πρὸς ἀ-

⁸⁸) Μ. Ἰ. Μανούσκα, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικῆς Σχολῆς. Τὰ κατὰ τὴν ἴδρυσιν τῆς Σχολῆς Μανολάκη τοῦ Καστοριανοῦ ἐπὶ τῇ βάσει καὶ νέων ἀνεκδότων πηγῶν, «Ἀθηνᾶ», τόμ. 54 (1950), σ. 3 - 28 (τὸ κείμενον ἐν σ. 10 - 12).

⁸⁹) Αὐτόθι, σ. 7 - 9.

νάπτωξιν τεσσάρων ζητημάτων ανεπτύχθησαν μόνον τὰ τρία, διακόπτεται δ' ἀποτόμως ἐν ὀρχῇ τοῦ τειάρτου.

21) (σ. 231 - 240) Ἀνεπίγραφος (Ματθ. ιε', 21 ἔξ.). Ἰnc. Ὁπόταν ἐκεῖνο τὸ πονηρὸν δαιμόνιον... — Des. πρᾶγμα ὁποῦ δὲν ἀρέσει τοῦ Χριστοῦ καὶ διὰ τοῦτο λέγει «οὐκ ἔστι καλόν». Λοιπόν, εὐλο—

Ἐν τέλει (σ. 240) ὁ Νεκτάριος ποιεῖται ἐκκλησίαν πρὸς συνεισφορὰν ἐράνων ὑπὲρ τῶν κινδυνευόντων προσκυνημάτων τῶν Ἀγίων Τόπων⁴⁰. Ἐκ τούτου συνάγεται ὅτι ἡ ὁμιλία ἔξεφωνήθη πάντως οὐχὶ ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ μετὰ τὴν εἰς τὸν πατριαρχικὸν τοῦτον θρόνον ἀναρρησιν τοῦ Νεκταρίου (1661). Πιθανῶς ἐλέχθη κατὰ τὸ 1668, ὅτε ὁ ἐκ μέρους τῶν Λατίνων κίνδυνος διαρπαγῆς τῶν Προσκυνημάτων διεγρόφειτο καὶ πάλιν σοβιρός, ὁ δὲ Νεκτάριος εἶχε κινήσει κατὰ τούτων δικαστικὸν ἀγῶνα καὶ εἶχεν ἔλθει ἐπίτηδες εἰς Κωνσταντινούπολιν⁴¹.

22) (σ. 240 - 253) Τῆς Τυροφάγου (Ματθ. ς', 7). Ἰnc. Ὀλίγον καὶ πολλὰ ὀλίγον κέρδος ἤθελε κάμει ἕνας πραγματευτής... — Des. με

⁴⁰) «Εὐλόγημένοι χριστιανοί, νὰ σὰς δεῖξω κάποια τέκνα τοῦ Χριστοῦ ὁποῦ χρειάζονται ἄρτον, τουτέστι χάριν ἐκ Θεοῦ. Ποῖα εἶναι; Οἱ εὐλαβεῖς προσκυνηταὶ τοῦ ἁγίου καὶ ζωοδόχου Γάφου. Τουιονῶν τὸν ἄρτον ἔρχεσθε εἰς τὸ χεῖρ σου καὶ δός τως τον, μὴ τὸν κρατῆς. Ποῖον ἄρτον; Τὴν χάριν τὴν πνευματικὴν ὁποῦ λαμβάνουσιν παγαίνοντες ἐκεῖ καὶ καταπαζόμενοι τοὺς ἁγίους ἐκείνους τόπους ὁποῦ οἱ πόδες ἐπάτησαν τοῦ Χριστοῦ. Διαιτί, ὅποιος δὲν βοηθήσῃ κατὰ τὴν δυνάμιν του νὰ μὴν τοὺς παρουσιν οἱ αἰρετικοὶ καὶ νὰ χάσουν οἱ ὀρθόδοξοι τὸ ἅγιον ἐκεῖνο προσκύνημα, βέβαια παίρνει τὸν ἄρτον τῶν τέκνων, τῶν ὀρθοδόξων καὶ τὸν ρίπτει εἰς τὰ κυνάρια, εἰς τοὺς αἰρετικούς. Ἡξεύρετε τί λέγουσιν οἱ νόμοι, ἴσσοι οἱ πολιτικοὶ, ὡσὰν καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ; ἕνα κακὸν ὁποῦ νὰ γίνεταί καὶ ἡμπορεῖ τινὰς νὰ τὸ ἐμποδίσῃ νὰ μὴν γένη καὶ δὲν τὸ ἐμποδίσῃ, σὰν νὰ τὸ ἔκανε, λέγει, καὶ ἀτός του. Μέγα κακὸν περιτρέχει τοὺς ἁγίους ἐκείνους τόπους: κινδυνεύουσι νὰ καταπατηθοῦσιν ἀπὸ τοὺς αἰρετικούς. Ὅποιος ἡμπορεῖ νὰ βοηθήσῃ νὰ μὴν γένη τοῦτο τὸ κακόν, τοῦτο τὸ ὄνειδος καὶ ἡ αἰσχύνῃ εἰς τὸ γένος μας, καὶ δὲν τὸ ἐμποδίζει μὲ ἔργον βοηθείας καὶ ἐλεημοσύνης, ὅποιος παραμερίζει, ὅποιος ἀμελεῖ, ὅστις προφασίζεται καὶ δὲν βοηθεῖ, δυνάμενος νὰ βοηθήσῃ, ὅς τὸ ἡξεύρη βέβαια πὼς ἐκεῖνος παραδίδει τοὺς ἁγίους τόπους εἰς τοὺς αἰρετικούς: τοῦτος εἶναι ὁποῦ λαμβάνει τὸν ἄρτον τῶν τέκνων καὶ τὸν δίδει εἰς τὰ κυνάρια, εἰς τοὺς αἰρετικούς, πρᾶγμα ὁποῦ δὲν ἀρέσει τοῦ Χριστοῦ καὶ διὰ τοῦτο λέγει «οὐκ ἔστι καλόν». Λοιπόν, εὐλο. (Ἡ ἐκκλησία διακόπτεται ἐνταῦθα. Πάντως ὀλίγα εἰσέτι φράσεις φαίνεται ὅτι παρελείφθησαν, ἢ παράλειψις ὅμως αὕτη δὲν καθιστᾷ κολοβὴν τὴν κυρίως ὁμιλίαν, διότι αὕτη φαίνεται ἤδη πρὸ τῆς ἐκκλήσεως περαιωμένη).

⁴¹) Βλ. Χρυσοστόμου Ἀ. Παπαδοπούλου. Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ Ἀλεξανδρείᾳ, 1910, σ. 535 - 536. Ὁ ἀγὼν ἐπανελήφθη ὀξύτερος καὶ ἐπὶ Δοσιθέου, κατὰ τὰ ἔτη 1673 - 1676 (βλ. αὐτόθι, σ. 547 - 555), ἀλλὰ τότε ὁ Νεκτάριος, παρητημένος ἤδη, διέτριβεν ἐν οὐτῇ τῇ Ἱερουσαλήμ.

τοιούτους τρόπους ἂν κάμης πρὸς τὸν Θεὸν τὴν προσευχὴν σου, σοῦ ἀκούει ὁ Θεὸς καὶ χαρίζεται σου τὴν βασιλείαν του, ἧς γένοιτο ἀξιωθῆναι πάντας ἡμᾶς ἐν Χριστῷ.

23) (σ. 253 - 266) *Περὶ εἰκόνων*. Inc. Ὡς καθὼς ἕνας ἀνάρτης καὶ ἀποσιάτης καὶ φθονερός ἐχθρὸς ἐνὸς βασιλέως μὲ περισσὰ στρατεύματα καὶ μὲ περισσοὺς πολέμους πολεμεῖ νὰ κρουσέσῃ καὶ νὰ χαλάσῃ ἕνα κάστρον τοῦ βασιλέως... —Des. εἰς δὲ τὴν οὐράνιον σου βασιλείαν, λυθέντων τῶν ἐσόπτρων, ἐκτυπώτερον καὶ ὅσον πρὸς ἡμᾶς τελεώτερον οὐ γένοιτο ἀξιωθῆναι πάντας ἡμᾶς... ἵν' καὶ εἰς τοὺς ἀπεράντους αἰῶνας ἀμήν.

Ἡ ὁμιλία φαίνεται ἐκφωνηθεῖσα τὴν Κυριακὴν τῆς Ὁρθοδοξίας (πρβλ. καὶ τὸ ἐν σ. 254 κ. ἐξ. φερόμενον ἀπολυτίκιον τῆς ἑορτῆς «Τῆν ἄχραντον εἰκόνα σου...» κλπ.), πιθανῶς ἐν Κωνσταντινουπόλει (πρβλ. τὴν ἐν σ. 253 προσφώνησιν «παναγιώτατε») ⁴². Εἶναι ὁμοιοτάτη πρὸς τὴν ὑπ' ἀριθ. 27 (βλ. κατωτέρω), ἀλλ' οὐχὶ ἡ αὐτὴ ἢ τελευταία εἶναι συντομωτέρα.

24) (σ. 267 - 275) *Εἰς τὴν πέμπτην Κυριακὴν τῶν νηστειῶν* (Μάρκ. ι', 32 - 45). Inc. Ὅπταν μὲ ὑψηλὴν κακοβουλίαν καὶ μὲ ὑπερήφανον λογισμόν... —Des. δὲν εἶναι πλέον λοιπὸν καιρὸς νὰ στεκώμεθα ἡμεῖς εἰς τὴν ὑπερηφάνειαν τῆς ἀμετα— κλπ.

25) (σ. 275 - 281) *Τῆ Κυριακῆ τῆς Ὁρθοδοξίας* (Ἰωάνν. α', 44 - 52). Inc *Βλέποντας ὁ παντέφορος ἐκεῖνος ὀφθαλμὸς τοῦ Θεοῦ...* —Des. καὶ ἀκούσατε, παρακαλοῦμεν, διότι εἶναι ἀναγκαῖον νὰ τὸ ἀκούσωσιν ὅσοι δὲν τὸ ἠξέουρουσιν.

Ἡ ἐν ἐπιλόγῳ (σ. 280) προσφώνησις «παναγιώτατε καὶ σοφώτατε πατριάρχχα, θεοσεβέστατοι ἀρχιερεῖς καὶ ἐν Χριστῷ ἀδελφοί, εὐγενέστατοι ἄρχοντες» μιμνηθεῖ ὅτι ἡ ὁμιλία ἐξεφωνήθη ἐν Κωνσταντινουπόλει πατριάρχχου ὄντος ἤδη τοῦ Νεκταρίου. Γνωρίζομεν ὅτι ἐν Κωνσταντινουπόλει διέτριβεν ὁ Νεκτόριος ἐν ἐποχῇ Μεγ. Τεσσαρακοστῆς ἀσφαλῶς μὲν κατὰ τὰ ἔτη 1663, 1668 καὶ 1669, πιθανῶς δὲ κατὰ τὸ ἔτος 1665 ⁴³ καθ' ἕν τι τῶν ἐτῶν τούτων ἄρα ἐξεφωνήθη ἡ ὁμιλία.

Ἐν τέλει τῆς ὁμιλίας (σ. 280 - 281) ἄρχεται παρέκβασις περὶ τοῦ βιβλίου τῆς «Ὁρθοδόξου Ὁμολογίας», ἧτις ὅμως, διακοπτομένη ἐν

⁴²) Δέον νὰ σημειωθῇ παρὰ ταῦτα ὅτι καὶ πρὸς τὸν πατριάρχχον τῆς Ἀλεξανδρείας εἰς τὰς ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ 35 ὁμιλίας (σ. 47 καὶ 436) ἀπευθύνει ὁ Νεκτόριος τὴν προσφώνησιν «μακαριώτατε» καὶ «παναγιώτατε»...δέσποτα (βλ. τὰς ἐν σημ. 29 καὶ 62 παρατιθεμένας ὑφ' ἡμῶν περικοπὰς).

⁴³) Βλ. Μ. Ἰ. Μαγουσάκην, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 9.

αὐτῇ τῇ ἀρχῇ της⁴⁴, δὲν ἐπιτρέπει νὰ συναγάγωμεν ἂν ἐλέχθη πρὸ τῆς ἐκτυπώσεως τοῦ βιβλίου (1667) ἢ μετ' αὐτήν. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Νεκταρίος ἔγραψε περὶ τῆς «Ὁρθοδόξου Ὁμολογίας» καὶ προλογικὴν ἐπιστολὴν ἀπὸ 20 Νοεμβρίου 1662, προταχθεῖσαν τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς⁴⁵.

26) (σ. 281 - 300) *Τῇ αἱ Κυριακῇ τῶν ἰηστειῶν* (Ἰωάνν. α', 44 - 52). Ἰnc. *Τρόπος τοῦτος πολλὰ τεχνικὸς καὶ ἐπιτηδειότατος εἶναι ἐκεῖνος ὁποῦ μεταχειρίζονται οἱ κληρονομοί...* —Des. *καὶ νὰ ἐργασώμεν λαμπροὶ λαμπρῶς τὴν λαμπρὰν καὶ πάμφωτον ἡμέραν τῆς ἀναστάσεώς σου ἐδῶ εἰς τὴν γῆν κατὰ τὸ ἐνδεχόμενον, εἰς δὲ τὴν οὐράνιον σου βασιλείαν τελεώτερον, ἧς γένοιτο κλπ.*

27) (σ. 300 - 309) *Περὶ εἰκόνων. Τῆς Ὁρθοδοξίας*. Ἰnc. *Ὡς καθὼς ἕνας ἀντάρτης καὶ ἀποστάτης ἐχθρὸς ἐνὸς μεγάλου βασιλέως συνάσσει περισσὰ στρατεύματα διὰ νὰ νικήσῃ καὶ νὰ σηκώσῃ μέγαν πόλεμον, διὰ νὰ πολεμήσῃ καὶ νὰ πάρῃ κανένα κάστρον...* —Des. *διατί ὡς εἴπαμεν, καὶ αὐτὸς ὁ Μωϋσῆς ἔκαμεν τὸν ὄφιν τὸν χαλκοῦν εἰκόνα τοῦ θεανθρώπου Ἰησοῦ καὶ εἰκόνας τῶν Χερουβεὶμ.*

Ἐν ἀρχῇ τῆς ὁμιλίας ὁ Δοσιθεὸς παρέλειψε νὰ σημειώσῃ τὸ ὄνομα τοῦ Νεκταρίου ὡς συγγραφέως, ἐν τέλει ὁμοῦς (σ. 309) ἔγραψεν: «Ἐως ὧδε Νεκταρίου Ἱεροσολύμων». Ἡ πατρότης αὐτῆς, ἄλλως τε, συνάγεται ἀναμφισβητήτως καὶ ἐκ τῆς ἱκανῆς ὁμοιότητος αὐτῆς πρὸς τὴν ὑπ' ὄριθ. 23 ὁμιλίαν τοῦ Νεκταρίου (πρὸβλ. καὶ τὴν σχεδὸν ἐντελῶς ὁμοίαν ἀρχὴν ἀμφοτέρων). Φαίνεται κολοβή, διότι στερεῖται ἐπιλόγου.

28) (σ. 324 - 339) *Περὶ ἐλεημοσύνης* (Ματθ. ζ', 1 - 4). Ἰnc. *Δὲν εἶναι καμμία ἀμφιβολία, διότι ἡ θεία γραφὴ εἶτι μᾶς μαρτυρεῖ...* —Des. *καὶ τέλος πάντων διὰ τὴν ἐλεημοσύνην σου χρεωστεῖ νὰ σοῦ δώσῃ τὰ ἀποκείμενα ἀγαθὰ τῆς βασιλείας του καὶ νὰ κληρονομήσῃ καὶ ζῶν τὴν αἰώνιον, ἧς γένοιτο ἀξι...κλπ.* Ἐννοθεῖται τῆς ἐπιγραφῆς σημειοῦται ὑπὸ Δοσιθεοῦ: «Νεκταρίου Ἱεροσολύμων. Κυριακῇ εἰ τῶν

⁴⁴) Βλ. σ. 281: «... καὶ ἐργασίονταν ἐν ἄλλο βιβλίον, μὲ πλέον πεζύτερον φράσει, νὰ περιέχῃ αὐτὰ τὰ μυστήρια τῆς πίστεως ἐν συντομίᾳ καὶ νὰ εἶναι καὶ εὐκατάληπτον εἰς τοὺς πάντας τοιοῦτον βιβλίον, εὐλογημένοι χριστιανοί, ἐσυντάχθη καὶ ἐσυνθέθη πρὸ ὀλίγων, εἰς τὰς ἡμέρας τοῦ αἰοδίμου πατριάρχου τοῦ Γέροντος Παρθενίου, αἰώνια του ἡ μνήμη, καὶ ἡ αἰτία τῆς συνθέσεως τούτου τοῦ βιβλίου εἶναι τοιαύτη, καὶ ἀκούσατε, παρακαλοῦμεν, διότι εἶναι ἀναγκαῖον νὰ τὸ ἀκούσωσιν ὅσοι δὲν τὸ ἤξεύρουσιν». (Ἐντυπῆτα διακόπτεται ἡ παρέκβασις, ἡ κυρίως ὁμιλία ὁμοῦς φαίνεται περατωθεῖσα ἤδη πρὸ ταύτης, δὲν εἶναι ἄρα κολοβή).

⁴⁵) Περιγραφὴν τοῦ βιβλίου βλ. παρὰ Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique...au XVIIe siècle*, τόμ. 2, Paris, 1894, ἀριθ. 474, σ. 202-216 (ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Νεκταρίου ἀναδημοσιεύεται ἐν σ. 208 - 211).

νηστειῶν», ὅπερ ὁμως δὲν φαίνεται ἀνταποκρινόμενον πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς ὁμιλίας.

Ἐν σ. 329 φέρεται : «Ἐπειδὴ λοιπὸν καὶ ἡμεῖς περὶ νηστείας καὶ περὶ προσευχῆς ἐκάμαμεν τοὺς δύο περασμένους λόγους, ἀναγκαῖον φαίνεται νὰ εἶναι νὰ εἰποῦμεν σήμερον καὶ περὶ ἐλεημοσύνης». Περὶ προσευχῆς ὁμως δὲν διαλαμβάνει ἡ προηγουμένη ὑπ' ἀριθ. 27, ἀλλ' ἡ ὑπ' ἀριθ. 22 ὁμιλία.

29) (σ. 339 - 347) *Εἰς Διονύσιον τὸν πρῶην Κωνσταντινουπόλεως ὁποῦ ἐπῆγεν εἰς Ἱερουσαλήμ διὰ προσκύνησιν. Ἰnc. Ἡμωροῦμεν, λέγω, καὶ ἡμεῖς σήμερον... Des. διηγούμενοι ὅσα τε εἶδατε καὶ ἀκούσατε, δοξάζοντες τὸν κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν...καὶ εἰς τοὺς ἀπεράντους αἰῶνας τῶν αἰῶνων ἀμήν.*

Ἡ ὁμιλία ἐξεδόθη ἐκ τοῦ ἡμετέρου κώδικος ὑπὸ Ἁ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως⁴⁶, περιέχεται δὲ καὶ εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 2778 (τοῦ 18ου αἱ.) κώδικα τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης (σ. 9 - 23)⁴⁷.

Ὁ πρὸς ὃν ἀπευθύνεται ἡ ὁμιλία οἰκουμενικὸς πατριάρχης Διονύσιος Γ' ὁ ἐξ Ἀνδρου ὁ Βαρδαλῆς ὁ ἐπιλεγόμενος καὶ Σπανός⁴⁸, ἀπομακρυνθεὶς τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου τῇ 21 Ὀκτωβρίου 1665, ἔλαβε κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1666 προεδρικῶς τὴν μητροπολιν Θεσσαλονίκης⁴⁹, ἐκεῖθεν δ' ἐλθὼν εἰς Κωνσταντινούπολιν τῷ 1669,

⁴⁶) Ἁ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, ἐν Πειτροπόλει, τόμ. 4, 1897, σ. 1 - 14 (βλ. καὶ πρόλογ. σ. α' καὶ προσθ. σ. 527).

⁴⁷) Ὁ κώδιξ οὗτος, προερχόμενος ἐκ δωρεᾶς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (εἰς οὗ τὴν βιβλιοθήκην ἀνῆκε πρότερον ὑπ' ἀριθ. 23), ἀποτελεῖται ἐκ σελίδων ἠριθμημένων 24 γεγραμμένων διὰ γραφῆς ἐπιμελοῦς τοῦ 18ου αἰῶνος καὶ ἄνευ σχεδὸν σφαλμάτων, περιέχει δ' ἐν ἀρχῇ (σ. 1 - 9) καὶ τὴν ἑτέραν ὁμιλίαν τοῦ Νεκταρίου εἰς τὸν Διονύσιον Κωνσταντινουπόλεως (βλ. ἐπὶ ἀριθ. 32). Φαίνεται ὅτι ἀμφότεροι οἱ λόγοι οὗτοι ἀντεγράφησαν εἰς τὸν κώδικα ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ ἡμετέρου ὑπ' ἀριθ. 254 κώδικος τοῦ ἐν Κων/λει Ἀγιοταφτικοῦ Μετοχίου, ὡς ἐπέισθημεν ἐξ ἀντιβολῆς τῶν δύο κωδίκων, διότι ὁ τῆς Ἑθν. Βιβλιοθήκης ἀκολουθεῖ τὸν ἀγιοταφτικὸν λίαν πιστῶς (αἱ ὀλίγισται ἀποκλίσεις του εἶναι πάντοτε ἐπὶ τὸ χεῖρον), ὠρισμένα δὲ σφάλματα καὶ ἰδιορρυθμίας κοινὰ εἰς ἀμφοτέρους, δὲν δύνανται ν' ἀποδοθῶν εἰς ἀπλὴν σύμπτωσιν.

⁴⁸) Βλ. περὶ τούτου ἰδίᾳ Δημητρίου Π. Πασχάλη, Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Διονύσιος Γ' ὁ Βαρδαλῆς (1662 - 1665), «Ἐναΐσιμα Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου», Ἀθῆναι, 1931, σ. 318 - 343 καὶ Μητροπολίτου Σάργεων καὶ Πισιδίας Γεργαῆνοῦ, Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς καταλόγους Κων/λεως ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως καὶ ἐξῆς, Μέρος πρῶτον (1454-1702), ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1935, σ. 150 - 154, ἐνθα (σ. 152, σημ. 308) καὶ ἡ λοιπὴ περὶ αὐτοῦ βιβλιογραφία.

⁴⁹) Δ. Πασχάλη, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 329 - 330. — Σάργεων Γεργαῆνοῦ, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 151.

ἀπῆλθεν εἶτα δι' Ἀτταλείας εἰς Ἱεροσόλυμα κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος⁶⁰ καὶ ἐπεσκέφθη χάριν προσκυνήσεως τοὺς Ἁγίους Τόπους, ἐνθα παρέμεινε, φαίνεται, ἐπ' ἄρκετόν, διότι μαρτυρεῖται ὅτι τῷ 1670 κατὰ τὴν Μεγ. Τεσσαρικοστὴν (Μεγ. Πέμπτην;) ἔψησεν οὗτος ἐν Ἱεροσολύμοις ἅγιον μύρον μετὰ τοῦ Νεκταρίου⁶¹. Ἐκ τῆς τελευταίας ταύτης μαρτυρίας παρασυρθεῖς προφανῶς ὁ ἐκδότης τῆς ὀμιλίας Ἀ. Παπαδόπουλος - Κεραμεῖς ἔγραψεν ὅτι αὕτη ἐξεφωνήθη τῇ Μεγάλῃ Πέμπτῃ τοῦ 1670⁶², ἐνῶ ρητῶς καὶ κατ' ἐπανάληψιν ἀναφέρεται ἐν αὐτῇ ὡς ἡμέρα ἐκφωνήσεώς της ἡ εορτὴ τῶν Θεοφανείων⁶³. Ἡ ὀμιλία λοιπὸν ἐξεφωνήθη τῇ 6 Ἰανουαρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους 1670, καθ' ὃ γνωρίζομεν μετὰ βεβαιότητος ὅτι ὁ Διονύσιος διέτριβεν ἐν Ἱεροσολύμοις⁶⁴.

⁶⁰) Δοσιθέου, Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων, ἐν Βουκουρεστίῳ, 1715, τόμ. 2, σ. 1212. Ἡ εἶδησις διέφυγε τὸν Παπαδόπουλον, ἐνθ' ἄνωτ. (βλ. σ. 330). Βλ. καὶ τὴν κατωτέρω σημ. ὑπ' ἀριθ. 54.

⁶¹) Δοσιθέου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 1212.

⁶²) Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμεῖς, ἐνθ' ἄνωτ., σ. α' προλόγου καὶ σημ. 4.

⁶³) Πρβλ. αὐτόφθι, σ. 2 (στ. 25 - 30): «...καὶ τοῦτο εἶναι τὸ ὑποκείμενον τῆς περασμένης μας εορτῆς τῆς Χριστοῦ γεννήσεως... ὅσον πάλιν διὰ τὴν σημερινήν, τὸ ὑποκείμενόν της εἶναι αὐτὸς πάλιν ὁ Χριστός... Ἐκκὶ ἐγεννήθη, ἔδω ἔβαπτίσθη...» — σ. 3 (στ. 4 - 5): «Αὕτη, ἡ μία, μᾶς τὸν ἔδειξε γεννηθέντα ἡ σημερινὴ μᾶς (τὸν) δείχνει βαπτισθέντα... (στ. 15-18): Καὶ ἡ περασμένη εορτὴ τῆς Χριστοῦ γεννήσεως μᾶς ἔδειξε τὸν Χριστὸν μέσα εἰς τὸ σπήλαιον τῆς ἁγίας Βηθλεὲμ ἡ σημερινὴ εορτὴ μᾶς τὸν δείχνει εἰς τὸν Ἰορδάνην ποταμόν...» — σ. 4 (στ. 26 - 27): «...τὴν παροῦσαν πανήγυριν τῆς τοῦ Χριστοῦ βαπτίσεως σήμερον...» καὶ σ. 13 (στ. 13-14): «ῥάνισέ μας, ἁγίασέ μας μετὰ τὸ ὕδωρ τοῦτο τὸ σημερινὸν τῶν ἁγίων Θεοφανείων» κλπ.

⁶⁴) Πόσον χρόνον διέτριψεν εἰσὶ μετὰ τὸ Πάσχα τοῦ 1670 ἐν Ἱεροσολύμοις ὁ Διονύσιος, δὲν εἶναι γνωστὸν· γνωρίζομεν μόνον ὅτι ἐκεῖθεν ἐπανῆλθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν τὸ βραδύτερον μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 1671 (Σαρδων Γεωργίου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 151).

Ἐνιαῦθα εἶναι ἀνάγκη νὰ διαλυθῇ σύγχυσις εἰς ἣν ὑπέπεσε πρῶτος ὁ Le Quien καὶ ἦτις ἔτιτε παρέχει πράγματα εἰς τοὺς βιογράφους τοῦ Διονυσίου προκειμένου περὶ τοῦ τόπου τῆς κατὰ τὸ 1669 - 1670 δι.τριβῆς του. Ὑπὸ Le Quien, Oriens Christianus, τόμ. II, Parisiis, 1740, σ. 110 ἀναφέρεται μετὰ τῶν μητροπολιτῶν τῆς Λαρίσης (ὑπ' ἀριθ. XXVI) καὶ ὁ «Διονύσιος ὁ Σπανός», περὶ οὗ γράφεται ὅτι ἐγένετο εὐθύς ἔπειτα, ἐν ἔτει 1671, οἰκουμένικὸς πατριαρχῆς καὶ ὅτι τοῦτον «Larissae sedentem vidit Edwardus Brown Anglus circa annum 1670». Λιὰ τὰ γρηγόμενα ταῦτα τοῦ Le Quien ἐξέφρασε τὴν ἀπορίαν του γομφων περὶ τοῦ ἡμετέρου Διονυσίου τοῦ Βυρδαλή ἢ Σπανοῦ ὁ Ἀντ. Δ. Κεραμοπούλου. Ἐθνικὸν κειμήλιον Ἀπικθὲν λάφυρον ἡ κλέμμο; ἐν ἐφημῶ Ἀθηνῶν «Ἀγών» 20 Φεβρουαρίου 1904 (ἔτ. Ε', ἀριθ. 257), σ. 2-3 (πρβλ. καὶ Ν. Ἰ. Γιαννόπουλον, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι Θεσσαλίας, Ἐπετηρὶς «Πυρνασοῦ», ἔτ. 10 (1914), σ. 271 - 273 τοποθετιούτα

ΤΑ ΑΓΓΛΙΚΑ ΑΡΧΙΒΙΑ

Ἡ ὁμιλία εἶναι πανηγυρικοῦ καὶ ἐγκωμιαστικοῦ χαρακτῆρος.

30) (σ. 347 - 356) *Εἰς κεκοιμημένους* (Ἰώβ ιζ', 14). Ἰπ. *Ἐκεῖνος ὁ πολὺαθλος καὶ πολυπαθῆς καὶ δίκαιος Ἰώβ...* — Des. *τούτους τοὺς τρεῖς ἐχθροὺς νὰ ρικῆρωμιν, διὰ νὰ ἀξιωθοῦμεν μαζὶ μὲ τοῦ λόγου σου τῆς οὐρανοῦ βασιλείας ἐν Χριστῶ Ἰησοῦ.*

Πρόκειται περὶ ἐπικηδείου ὁμιλίας εἰς θινοῦσιν μοναχὴν ὀνόματι Θεοδόουλην, ἐξ εὐγενοῦς γένους καταγομένην, ἧς ἐγκωμιάζεται (σ. 354 κ. ἐξ.) ἡ ἐνάρετος ζωῆ⁵⁵. Ἡ ἐν σ. 352 προσφώνησις «*πανιερώτατε*» δεικνύει ὅτι ἡ ὁμιλία ἐγένετο ἐνώπιον πατριάρχου.

Ἐξ ἄλλου τὸν Διονύσιον Βαρδαλῆν ὡς μητροπολίτην Λαρίσσης μεταξὺ 1654 - 1659), οἱ δὲ Δημ. Πασχάλης, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 330 καὶ Σάραδων Γερμ. Μαυρός, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 151 δέχονται ὅτι ὁ Διονύσιος ἐπεσκέφθη τὴν Λάρισσαν κατὰ τὸ 1669 - 1670, ἐκεῖθεν δὲ μετέβη εὐθὺς ἔπειτα εἰς Ἱεροσόλυμα (!) Ὁ Le Quien ὅμως ἔσφαλε κατὰ τοῦτο, ὅτι ἐνῶ ὁ ἡμέτερος Διονύσιος Βαρδαλῆς ἢ Σπανός ἐχημιῶσεν ὄντως μητροπολίτης Λαρίσσης, εἰς προγενεστέρην ὅμως ἐποχὴν, ἥτοι ἀπὸ Ἰουλίου 1652 μέχρι ἴσως τῆς κατ' Ἰούνιον 1662 ἀνόδου του εἰς τὸν οἰκουμενικὸν θρόνον (βλ. Μανουήλ Ἰ. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ Πίνακες, ἐν Κωνσταντινουπόλει (1890), σ. 589), ἀπεκάλεσεν ἐκ συγχύσεως Διονύσιον Σπανὸν τὸν διάδοχον καὶ ὁμώνυμον αὐτοῦ Διονύσιον τὸν Βυζάντιον τὸν ἐπινομιζόμενον Μουσελίμην ἢ Κομνηνόν, ὅστις, ψηφισθεὶς μητροπολίτης Λαρίσσης τῇ 9 Αὐγούστου 1662 (βλ. Μ. Ἰ. Γεδεών, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 595, ὡς καὶ τὸ ὑπόμνημα τῆς ἐκλογῆς αὐτοῦ ἐκδεδομένον ὑπὸ Γενναδίου Ἀραμπατζόγλου, Φωτίειος Βιβλιοθήκη, μέρος Α', ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1933, σ. 212, σημ. 41), παρέμεινε τοιοῦτος ἐν Λαρίσση μέχρι καὶ τοῦ 1671 (πρβλ. καὶ Ν. Ἰ. Γιαννόπουλον, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 273 - 274 καὶ Τοῦ αὐτοῦ, Διορθώσεις καὶ προσθήκαι, «Θεολογία», τόμ. 11 (1933), σ. 337, ὅτε κατ' Ὀκτώβριον μῆνα, ἀνήλθε καὶ οὗτος εἰς τὸν οἰκουμενικὸν θρόνον ὡς Διονύσιος Δ' (βλ. Μ. Ἰ. Γεδεών, ἐνθ' ἄνωτ.). Τὸν Διονύσιον λοιπὸν τοῦτον καὶ οὐχὶ τὸν ἡμέτερον Διονύσιον Βαρδαλῆν εἶδεν ὄντως ἐν Λαρίσση ἀρχιερατεύοντα καὶ ἱεουργοῦντα μάλιστα κατὰ τὴν κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1669 ἐπίσκεψίν του ὁ Ἄγγλος Edward Brown (A brief account of some travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly... κλπ., London, 1673, σ. 51 - 52), ὅστις ἄλλως τε ἀναφέρει αὐτὸν ὡς Διονύσιον ἁπλῶς ἄνευ ἐπωνύμου τινός («The Reverend Father Dionysus was then Archbishop»).

Κατόπιν τῆς ἀνωτέρω διευκρινήσεως, εἶναι προφανές ὅτι κατὰ τὸ 1669 - 1670 ὁ Διονύσιος Βαρδαλῆς δὲν εὐρίσκετο ἐν Λαρίσση, ἀλλ' ἐν Ἱεροσολύμοις, ἐνθα καὶ ἤκουσε τὴν ἀνωτέρω ὁμιλίαν τοῦ Νεκταρίου.

⁵⁵) Βλ. σ. 354 «...εἰς τὰ ὁποῖα ἀγαθὰ ἐκάλεσεν ὁ Θεὸς σημερον τὴν μακαρίαν ταύτην Θεοδόουλην, τὴν κατὰ ἀλήθειαν δούλην τοῦ Θεοῦ... ἀφίνω καὶ δὲν λέγω τὰ κοσμικὰ τῆς προτερήματα, ἐπειδὴ παλαιότετε τὰ ἐκαταφρόνησε, δὲν λέγω τῶν προγόνων τῆς τὰς ἀρετὰς καὶ τῆς εὐγένειας... αἱ ἀρεταὶ καὶ οἱ εὐγένειαι τῶν εὐγενεσιάντων τῆς ἀδελφῶν, οἱ ὁποῖοι... ἄλλοι φωτιζοῦσι τὰ ἐσπέρια μίση μὲ τὴν σοφίαν τως, ἄλλοι [ἄλλην cod.] διοικοῦσι καὶ κυβερνοῦσι τὴν πατριδα τως μὲ τὴν ἐπιστημονικὴν τως φρόνησιν καὶ πολιτικὴν γνῶσιν ὅπου ἔχουσι...» κλπ.

31) (σ. 356 - 361) *Εἰς κοιμηθέντας* (Ἰωάνν. η', 51). Ἰnc. *Αὐτὸς ἐκεῖνος ὁ ἴδιος Μωϋσῆς ὁ μέγας, ὁ στρατηγὸς καὶ νομοθέτης τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ...* — Des. διατὶ ὅλα ἐκεῖ εἶναι γυνὰ καὶ τετραχηλισμένα, μήτε εἶναι ἐκεῖ ἄλλη κατάστασις πάρεξ κόλασις ἁμαρτωλῶν καὶ ἀπόλαυσις τῶν δικαίων, ἧς γένοιτο κλπ.

Πρόκειται ἐπίσης περὶ ἐπικηδεῖου, δὲν ἀναφέρεται ὅμως ἐνταῦθα ὀνομαστικῶς ὁ θανών. Ἐν σ. 357 φέρεται ἡ προσφώνησις «*πανιερώτατε ἡμῶν αὐθέντα καὶ δέσποτα*», ὁμοίως δὲ καὶ ἐν σ. 358 «*πανιερώτατε δέσποτα*» (πρβλ. καὶ προηγουμένην ὑπ' ἀριθ. 30 ὁμιλίαν).

32) (σ. 381 - 385) *Νεκταρίου Ἱεροσολύμων* ὅτε πρῶτον ἦλθεν εἰς *Κωνσταντινούπολιν χειροτονηθεὶς ὡς Ἱεροσολύμων πατριάρχης* ἦν δέ, ὅτε ἐλέγετο ὁ παρῶν λόγος, *πατριάρχης Διονύσιος ὁ ἐξ Ἄνδρου*⁵⁶. Ἰnc. *Τί τοῦτο, παναγιώτατε καὶ θεοπρόβλητε ἀδελφὲ καὶ δέσποτα...* — Des. *ἡ κἀν γὰ μᾶς δώση ὑπομονὴν γὰ φέρωμεν γενναίως τὰ ἐπισυμβαίνοντα, ὅτι αὐτῷ πρόπει δόξα, κράτος, τιμὴ καὶ—*

Ἐξεδόθη, λίαν ἀμελῶς ὅμως, ἐκ τοῦ ἡμετέρου κώδικος ὑπὸ Γεωργ. Σπυριδικῆ⁵⁷, περιέχεται δὲ καὶ εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 2778 κώδικα τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης (σ. 1 - 9)⁵⁸.

Ὡς προκύπτει καὶ ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς, ἡ ὁμιλία εἶναι ἡ πρώτη ἣν ἐξεφώνησεν ἐπισήμως ἐνώπιον τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Διονυσίου (Γ') ὁ Νεκτάριος ἅμι ἀφικόμενος εἰς Κωνσταντινούπολιν κατὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐπιχειρηθεῖσαν τὸ ἐτόμενον ἔτος τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις χειροτονίας αὐτοῦ, ἦτοι τὸ 1662, περιοδείαν εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι εἰς Κωνσταντινοῦπλιν ἀφίκετο κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον τοῦ ἔτους τούτου⁵⁹. Ὁ πρὸς ὃν ἀπευθύνεται ἡ ὁμιλία οἰκουμενικὸς πατριάρχης Διονύσιος Γ' ὁ Βαρδαλῆς (1662 - 1665), εἰς ὃν εἶναι ἀφιερωμένη καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 29 ὁμιλία⁶⁰, συνεδέετο, φαίνεται, δι' ἰδιαιτέρας φιλίας μετὰ τοῦ Νεκταρίου. Ὑπὸ τοῦ ἐκδότου χαρακτηρίζεται ἡ ὁμιλία

⁵⁶ Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη εἶναι γεγραμμένη διὰ χειρὸς Δοσιθέου Ἱεροσολύμων.

⁵⁷ Γεωργίου Σπυριδικῆς, Νεκταρίου πατριάρχου Ἱεροσολύμων ἀνέκδοτα, «Νέα Σιών», τόμ. 2 (1905), σ. 900 - 911 (τὸ κείμενον ἀπὸ σ. 903 κ. ἐξ.). Τα πολλὰ καὶ σοβαρὰ σφάλματα τῆς ἐκδόσεως ταύτης, ἦν ἀντιβίωμεν πρὸς τὸν κώδικα, καθιστοῦν ἀναγκαίαν τὴν ἐκ νέου ἐκδοσιν τοῦ λόγου.

⁵⁸ βλ. περὶ τούτου ἠνωτέρω, σημ. 47.

⁵⁹ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων, ἐν Βυκουρεστίῳ, τόμ. 2, 1715, σ. 1209 (βιβλ. 1Β', κεφ. γ', § Γ') καὶ τοῦ αὐτοῦ, Παραλειπόμενα, ἐν Ἀ. Παπαιοπούλου - Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, τόμ. 1, ἐν Πιτρουπόλει, 1891, σ. 301.

⁶⁰ βλ. περὶ τούτου ἠνωτέρω, σημ. 48 καὶ 51.

αὕτη τοῦ Νεκταρίου ὡς «τελεία ἀπεικόνισις τῆς βαθυτάτης συναισθη-
σεως, ἣν ἐκέκτητο περὶ τῆς δυσχερείας τοῦ ἱερατικοῦ ἀξιώματος ἐν τῇ
πραγματικῇ αὐτοῦ διεξαγωγῇ, ὡς καὶ τῆς συγχρόνου θλιβεραῦς κατα-
στάσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων»⁸¹.

Σημειωτέον ὅτι μετὰ τὸ τέλος τῆς ὁμιλίας φέρεται ἐν σ. 386 - 387
ἀρχὴ ἀνεπιγράφου καὶ κολοβῆς ὁμιλίας εἰς τὴν αἰμορροούσαν. Inc.
*Βλέποντας ἐκεῖνος ὁ καλὸς Ἰακώβ... Des. ἂν εἶναι ἀλήθεια, ἃς ἐξετά-
σωμεν, ἂν ὁρίζετε, ὀλίγον τὰ εὐαγγελικὰ λόγια.*

33) (σ. 387 - 402) Ἀνεπίγραφος (Ματθ. ια', 28). Inc. *Ἄν καλὰ
καὶ ὄχι τόσον εὐάρεστος, ὄχι τόσον δίκαιος ἄνθρωπος νὰ ἦτοτε ἐκεῖνος
ὁ Λάμεχ... — Des. ἐκεῖνος ὁποῦ ἐδῶ σοῦ τόσσει ἀνάπαισαι ἀπὸ τὰς
ἀμαρτίας σου, ἐκεῖ νὰ σὲ κάμη κληρονόμου τῆς βασιλείας του.*

34) (σ. 402 - 413) Τῆ ἑορτῇ τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου 1651 Ἰανουα-
ρίου 18 (Ματθ. ε', 14). Inc. *Ἦτοτε κατὰ ἀλήθειαν εἰς ὄλον τὸν κό-
σμον τοῦτον... — Des. καὶ νὰ ἀκούσωμεν νὰ μᾶς κραζῇ λέγοντας κα-
θενὸς ἀπὸ τοῦ λόγου μας, εὖ, δοῦλε ἀγαθὲ καὶ πιστέ, εἴσελθε εἰς τὴν
χαρὰν τοῦ κυρίου σου, ἧς γένοιτο κλπ.*

35) (σ. 424 - 438) 1660 Δεκεμβρίου 6. Ἐρρέθη ἐν Αἰγύπτῳ, ἐν
τῷ ναφ τοῦ ἁγίου Νικολάου εἰς τὸ ὄρητὸν «ἐγὼ εἰμι ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς»
(Ἰωάνν. ι', 11). Inc. *Ἐκεῖνη ἡ μέλισσα ἡ φλόπος... — Des. ἀλλὰ
νὰ μᾶς ἀξιώσῃ νὰ ἀκούσωμεν τὴν σπλαγγχνικὴν καὶ γλυκεῖαν φωνὴν...
δεῦτε οἱ εὐλογημένοι τοῦ πατρὸς μου κληρονομήσατε τὴν ἡτοιμασμένην
ὑμῖν βασιλείαν, ἧς γένοιτο ἀξιωθῆναι πάντας ἡμᾶς... νῦν καὶ εἰς τοὺς
ἀπεράντους αἰῶνας ἀμήν ἀμήν ἀμήν.*

Ἡ ὁμιλία ἐξεφωνήθη ἐν Κούρῳ ἐνώπιον τοῦ πατριάρχου Ἀλε-
ξανδρείας, πρὸς ὃν εὑρηται ἐγκωμιαστικὴ ἀποστορικὴ ἐν προοιμίῳ (σ.
424 - 425)⁸²; καθὼς καὶ ἐν τέλει (σ. 436 - 437)⁸³ αὐτῆς (πρὸβλ. καὶ τὴν

⁸¹) Γ'. Σπυριδάκης, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 902.

⁸²) «... Ἄλλ' ὦ μακαριώτατε καὶ θεοτίμητε δέσποτα, θεῖα καὶ ἱερὰ κορυφή,
ποιμὴν θεοπρόβλητε τῶν λογικῶν τοῦ Χριστοῦ θησαυμάτων, ζωῶν καὶ ἔμφυτων εὐ-
κόνων τοῦ Χριστοῦ, ἐσὺ εἶσαι, λέγω, ἡ θεῖα καὶ ἱερὰ τῆς Χριστοῦ ἐκκλησίας μέλι-
σα, ὅπου ὄχι μόνον ἀπὸ τὰ ὑψηλὰ καὶ ἀνθισμένα δένδρα τῶν ἀρετῶν σου συνά-
σεις τὸ μέλι τὸ πνευματικόν..., ἀλλὰ ἐκαταδέκτης μετὰ τὴν χριστομίμητόν σου ταπεί-
νωσιν νὰ κατέβῃς τόσον χαμηλὰ εἰς τὸ ἐδικόν μου ὑποκείμενον, ὅπου σιμὰ εἰς τοὺς
ἄλλους ὡσάν ἓνα χθαμαλὸν καὶ μικρὸν θυμάρι εὐρίσκομαι, γρῦνοντας καὶ ζητών-
τας ἀπὸ λόγου μου τὸ μέλι τῆς εὐαγγελικῆς διδασκαλίας...» κλπ.

⁸³) «... Τοῦτα εἶναι λοιπόν, μακαριώτατε καὶ παναγιώτατε δέσποτα, τὰ ἰδιώ-
ματα τοῦ καλοῦ προβάτου ὅπου εἶναι εἰς τὴν μάνδραν τοῦ Χριστοῦ, ὅσον ἡμεῖς ἐδ-
νήθημεν σήμερον μετὰ τὴν ἀμαθῆ μας γλώσσαν καὶ μετὰ τὴν ὀλιγνὴν μας ἐπιστήμην νὰ
εἰποῦμεν εἰς τὸν ἱερόν τοῦτον σύλλογον, τὸ ἱερώτατόν σου ποιμνιον...: ἡ ἐνάρετός

ὕπ' ἀριθ. 4 ὀμιλίαν). Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας τῷ 1660, ὅτε φέρεται ἐκφωνηθεῖσα ἡ ὀμιλία, ἦτο ὁ Παῖσιος (1657 - 1677)⁶⁴. Ἡ πληροφορία τοῦ Νεκταρίου ὅτι οὗτος ἦτο «ἀναθρεμμένος εἰς τὰ καλὰ ἦθη» τοῦ προκατόχου του Γερασίμου (τοῦ Σπαρταλιώτου, 1620-1636) δὲν δύναται νὰ ἐπιβεβαιωθῇ ἄλλοθεν, διότι οὐδὲν γινώσκουμεν περὶ τοῦ Παΐσιου πρὸ τῆς εἰς τὸ πατριαρχικὸν ἀξίωμα ἐκλογῆς του⁶⁵. Ἡ πληροφορία θὰ ἤρμοζε καλύτερον προκειμένου περὶ τοῦ προκατόχου τοῦ Παΐσιου Ἰωαννικίου τοῦ Διοδίου (1645 - 1657), διότι οὗτος πράγματι ἐχρημάτισεν ἀρχιδιάκονος τοῦ Γερασίμου, ὅστις ἦτο ἀνάδοχός του καὶ ἐχειροτόνησεν αὐτὸν πρεσβύτερον⁶⁶. Ἄλλ' ὁ Ἰωαννίκιος ἦτο δεδηλωμένος ἐχθρὸς τοῦ Νεκταρίου⁶⁷ καὶ εἶναι πολὺ δύσκολον νὰ φαντασθῶμεν ὅτι ἐνεκωμιάσθη ποτὲ ὑπ' αὐτοῦ· ἐξ ἄλλου αἱ χρονολογία δὲν συμβιβάζονται⁶⁸.

36) (σ. 438 - 451) Ἀνεπίγραφος [=Εἰς τὴν δ' Κυριακὴν τῶν νηστεϊῶν] (Μάρκ. θ', 17 - 31). Ἰνσ. "Ἄν καλὰ καὶ ἡ πίστις νὰ δύναται πολλὰ καὶ μεγάλα πράγματα νὰ ἐνεργήσῃ καὶ νὰ κάμῃ (καθὼς τὴν πα-

σου πολιτεία μὲ τὰ ἔργα τῶν ἀρετῶν σου ἡμπορεῖ νὰ πληρώσῃ τὸ ἔλλειψος τοῦ ἡμετέρου λόγου. Διότι βέβαια... διακυβερινᾷς τούτην τὴν μάνδραν καὶ τὰ λογικὰ πρόβωτα τοῦ Χριστοῦ καὶ πάντα πηγαίνεις ἐμπροσθὰς γινόμενος τύπος καὶ παράδειγμα τῆς ἀρετῆς... διατὶ καθέννας, στοχαζόμενος εἰς τὴν ἐνάρετόν σου πολιτείαν, διδάσκειται εἰ τι ἀρετὴν θέλει... ἂν θέλῃ νὰ διδαχθῇ πραότητα, εἰς τὴν καθαρὰν σου καρδίαν τὴν εὐρίσκει ζωγραφισμένην, ἂν θέλῃ ἐγκράτειαν, καὶ ποῖος δὲν τὸ ἐγνώρισε πῶς ἐκ νεαρᾶς σου ἡλικίας τὴν ἐγκράτειαν ἐπαιδεύουσον, ἀναθρεμμένος εἰς τὰ καλὰ ἦθη τοῦ ἀβραμιαίου ἐκείνου γέροντος, τοῦ ἀοιδίμου πατριάρχου Γερασίμου, οὗ καὶ διάδοχος, ὡσεὶ τῆς ἀρετῆς, οὕτω καὶ τοῦ θρόνον δικαίᾳ ψήφῳ τοῦ πνεύματος ἐγίνες, ἂν θέλῃ ἀγάπην, καὶ ὅλος εἶσαι ἀγάπη. Διὰ τοῦτο λοιπὸν καὶ ἐγὼ ὁ λίγων καὶ τὸ εὐγενὲς τοῦτο ἀκρατήριον παρακαλοῦμεν τὴν καθαρὰν σου ψυχὴν...» κλπ.

⁶⁴) Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας (62 - 1934), Ἀλεξάνδρεια, 1935, σ. 710 - 715.

⁶⁵) Αὐτόθι, σ. 710.

⁶⁶) Αὐτόθι, σ. 699.

⁶⁷) Πρὸβλ. τὰ κατ' αὐτοῦ γραφόμενα ὑπὸ Νεκταρίου, Ἐπιτομὴ τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας Ἐνετίησι, 1677, σ. 219 - 220. Τοῦναντίον ὁ Νεκτάριος (αὐτόθι, σ. 221) ἐκφράζεται εὐμενῶς περὶ τοῦ Παΐσιου.

⁶⁸) Τὴν χρονολογίαν 1660 τῆς ὀμιλίας θὰ ἠδύνατό της ν' ἀμφισβητήσῃ, ἂν ἐξελάμβανε τὰ ἐν αὐτῇ γραφόμενα (βλ. ἀνωτέρω σημ. 63) ὡς ἀναφερόμενα εἰς τὸν ἄμεσον διάδοχον τοῦ Γερασίμου, δηλαδὴ τὸν Μητροφάνην Κριτόπουλον (1636 - 1639). Ἄλλ' οὗτος ἦλθε πρὸς τὸν Γεράσιμον πολὺ ἀργά, μετὰ τὴν ἐξ Ἑσπερίας ἐπάνοδόν του, ἥτοι τεσσαρακονταετῆς ἤδη (βλ. Χρυσ. Παπαδοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ, σ. 690), δὲν ἦτο ἄρα «ἀναθρεμμένος» ὑπ' αὐτοῦ ὡς φέρεται ἐν τῇ ὀμιλίᾳ. Ἐπομένως οὐδεὶς σοβαρὸς λόγος συντρέχει ν' ἀμφισβητήσωμεν τὴν χρονολογίαν 1660.

βαπάνω Κυριακὴν ἐλέγαμεν) ... — Des. κατηγορεῖ ἐμένα καὶ τὸν ἄλλον καὶ ἐπαινεῖ τοῦ λόγου του, χαιηλώνει ἐμένα καὶ ὑπνώει τοῦ λόγου σου.

Ἡ ὁμιλία, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἀρχῆς αὐτῆς, δὲν ἔχει ἄμεσον χρονικὴν ἀκολουθίαν πρὸς τὴν προηγουμένην ὑπ' ἀριθ. 35. Τὸ δὲ τέλος τῆς δεικνύει ὅτι εἶναι κολοβὴ καὶ στερεῖται ἐπιλόγου.

37) (σ. 452 - 462) *Εἰς τὸν ἅγιον Διονύσιον, ἐκδοθεὶς, εἰ καὶ μὴ κατὰ πάντα, Inc. Ἐκεῖνοι ὁποῦ ἱστοροῦσι, πανιερώτατε, εὐλαβέστατοι καὶ αἰδουσιμώτατοι, εἰστυτονοῦ τοῦ κόσμου τὰ μέρη .. — Des. ἂν θέλωμεν κἂν μετρίως νὰ ἀξιωθοῦμεν τῆς δόξης: ὁ τοῦ ἀξιόθῃ ἐκεῖνος, ἧς γένοιτο πάντας ἡμᾶς ἐπιτυχεῖν... εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἁμὴν ἁμὴν ἁμὴν.*

Ὁ λόγος ἐξεφωνήθη ἐν Ἀθήναις (προβλ. τὴν ἐν σ. 454 καὶ 455 προσφωνήσιν «ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι») κατὰ τὴν ἑσπέρην τοῦ πολιοῦχου ἁγίου Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου (3 Ὀκτωβρίου). Δέον νὰ τιχθῇ κατὰ τὰ ἔτη τῆς ἐν Ἀθήναις διατριβῆς τοῦ Νεκταρίου, ἦτοι περὶ τὸ 1645⁹⁹. Φαίνεται ὅτι ἐλέχθη ἐνώπιον τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν (προβλ. τὴν ἀνωτέρω ἐν ἀρχῇ προσφωνήσιν «πανιερώτατε» καὶ σ. 459: «εἰς τὴν αὐριανὴν τράπεζαν, τὴν ὁποῖαν θέλει εἰστρέψει, κατὰ τὴν συνήθειαν, ὁ πανιερώτατος δεσπότης μας...») καὶ τῶν ἐν Ἀθήναις κληρικῶν (προβλ. σ. 452: «εὐλαβέστατοι καὶ αἰδουσιμώτατοι, ... πρέπει καὶ καθένας ἀπὸ τὴν ἀγιωσύνην σας σήμερον... εἶναι ἄξιον καὶ ἡ ἀγιωσύνη σας...» κλπ.). Εἶναι γνωστὸν ὅτι μητροπολίτης Ἀθηνῶν ἦτο τότε δημοφιλὴς καὶ δραστήριος κληρικός, ὁ ἀπὸ Διευλείας καὶ Τυλιαντίου Δανιὴλ (1636 - 1655)¹⁰⁰.

Τὸ ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ λόγου φερόμενον «ἐκδοθεὶς, εἰ καὶ μὴ κατὰ πάντα» δὲν εἶναι ἐντελῶς σαφές· οὐδεμίαν τοῦλάχιστον ἔκδοσιν τοῦ λόγου εἶναι εἰς ἡμᾶς γνωσστή.

38) (σ. 463 - 468) *Νεκταρίου Ἱεροσολύμων εἰς Γεώργιον τὸν Κορέσιον, ἐν Χίῳ¹¹. Inc. Δὲν ἔλειπεν ποτέ, ἀλλὰ οὔτε θέλει λείπειν ἡ πλουσιόδωρος καὶ παντευργέτις καὶ ὑπεράπειρος καὶ ἀτίδως ἐκείνη ἀγαθότης τοῦ Θεοῦ... — Des. ὁποῦ δὲν εἶναι ἄλλο ὁ τόπος τῆς χλόης καὶ τὸ ὄδωρ τῆς ἀναπαύσεως παρὰ ἡ οδοῦνιος βασιλεία, ἧς γένοιτο ἀξιωθῆναι.*

⁹⁹) Βλ. ἀνωτέρω τὴν ὑπ' ἀριθ. 2 ὁμιλίαν.

¹⁰⁰) Βλ. Δημητρίου Γρ. Καμπούρογλου, Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων, τόμ. 2, ἐν Ἀθήναις, 1890, σ. 156 κ. ἐξ. καὶ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν, πρόλογος Δ Γρ. Καμπούρογλου, ἐν Ἀθήναις, 1928, σ. 56 - 60 καὶ 111.

¹¹) Ἡ ἐπιγραφὴ γεγραμμένη διὰ χειρὸς Δοσιθεοῦ Ἱεροσολύμων.

Ὁ λόγος ἐξεδόθη ὑπὸ Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως¹² ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 130 κώδικος (17ου αἰ.) τῆς πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων, περιέχοντας τὰ θεολογικά συγγράμματα τοῦ Γεωργίου Κορεσίου¹³. Κατὰ τὸν ἐκδότην, τὸ εἰς τὸν Χίον τοῦτον λόγιον¹⁴ ἐγκώμιον τοῦ Νεκταρίου «ἐξεφωνήθη εἰς Χίον μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κορεσίου καί, ἐὰν μὴ ἀπατῶμαι, νομίζω ὅτι αἱ ἐν τῷ ἐγκωμίῳ ὑπερβολικαὶ ἐκφράσεις εἰσὶν ἐπαρκεῖς νὰ ἀποδείξωσιν ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἀπήγγειλεν αὐτὸ πρὸ τῆς εἰς τὴν πατριαρχίαν ἀνυψώσεώς του, ἐν ἀκμῇ νεανικῆς δράσεως, καθ' ἣν ἡ νεότης μεγαλοποιεῖ τὰ περὶ αὐτὴν πράγματα»¹⁵. Ὅτι πράγματι ἐν Χίῳ ἐξεφωνήθη ὁ λόγος ὡς ἐπιμνημόσυνος εἰς τὸν ἤδη τεθνεῶτα Γεώργιον Κορέσιον προκύπτει καὶ ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐπιγραφῆς του¹⁶ καὶ ἐκ τοῦ περιεχομένου του¹⁷. Νέος ὅμως δὲν ἠδύνατο νὰ εἶναι ὁ Νεκτάριος ὅτε ἐξεφώνησε τὸν λόγον, διότι ὁ Κορέσιος, οὗ τὸ ἀκριβὲς ἔτος τοῦ θανάτου ἀγνοοῦμεν, ἔζη πάντως εἰσέτι τῷ 1654¹⁸, ὅτε ὁ Νεκτάριος ἦγεν ἡδὴ τὸ 52ον ἔτος τῆς ἡλικίας του καὶ μεθ' ὃ ἔτος δέον νὰ τάξωμεν τὴν συγγραφὴν τοῦ ἐγκωμίου· αἱ ἐν αὐτῷ λοιπὸν ὑπερβολικαὶ ἐκφράσεις δέον ν' ἀποδοθοῦν οὐχὶ εἰς τὴν νεότητα, ἀλλ' εἰς τὴν ἀληθῆ ἐκτίμησιν καὶ τὸν ἐνθουσιασμόν ὃν ἔτρεφεν ὁ συγγραφεὺς πρὸς τὸν Κορέσιον ὡς ἓνα τῶν σθεναρωτέρων ὑπερμάχων τῆς ὀρθοδοξίας καὶ σοβαρωτέρων πολεμίων τοῦ

¹²) Νεκτάριον Ἱεροσολύμων ἐγκώμιον εἰς Γεώργιον τὸν Κορέσιον ἐκδιδόμενον ὑπὸ Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ΔΙΕΕ, τόμ. 3 (1889), σ. 521 - 528.

¹³) Βλ. Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Α', ἐν Περουπόλει, 1891, σ. 222.

¹⁴) Βλ. περὶ τοῦτου τὴν μελέτην τοῦ καθηγητοῦ Κ. Ἀμάντου, Γεώργιος Κορέσιος, «Ἀθηνᾶ», τόμ. 46 (1935), σ. 191 - 204 (= Τοῦ αὐτοῦ, Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν 1566 - 1822 (Σχολεῖα καὶ λόγοι), Πειραιεύς, 1946, σ. 81 - 93) πρόσθετος καὶ Κ. Ἰ. Δυοβουνιώτου, Ἐπιστολὴ Γεωργίου Κορεσίου πρὸς Θεόφιλον Κορυθαλέα, «Ἐκκλησία», τόμ. 14 (1936), σ. 282 - 283, 298 - 300 καὶ 313 - 315.

¹⁵) ΔΙΕΕ, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 521.

¹⁶) Πρβλ. καὶ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἐξ οὗ ἐξεδόθη Ἱεροσολυμιτικοῦ χειρογράφου: *Τοῦ μακαριωτάτου καὶ σοφωτάτου πατριάρχου Ἱεροσολύμων κυρίου Νεκταρίου ἐγκώμιον εἰς τὸν μακάριον Γεώργιον Κορέσιον τὸν Χίον*.

¹⁷) Πρβλ. τὰ ἐν τέλει τῆς § 6 λεγόμενα (ΔΙΕΕ, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 528): «...δὲν εἶναι τοῦτος ὁποῦ ἔστησεν ἑδῶ διδασκαλεῖα σοφώτατα, δὲν ἐτελείωσε μαθητὰς, δὲν ἐκατέστησεν εἰς τοῦτην τὴν θαυμαστὴν πατριδα τοῦ ἁμβωνας καὶ δὲν ἀνέβασεν εἰς αὐτοὺς σοφοὺς διδασκάλους καὶ ἐπιστήμονας, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἄλλοι τὸ κοινὸν χρέος ἐξεπλήρωσαν καὶ εἰς τὴν ἄλλην ζωὴν μεταβιβάσθησαν καὶ ἄλλοι μετ' ἐμᾶς καθ' ἡμέραν εὐρίσκονται καὶ μετὰς διδασκαλίας τῶς τὸν χριστιανισμόν τοῦτον τῆς Χίου λαὸν καὶ πολλοὺς ἄλλους φωτίζουσιν;».

¹⁸) Κ. Ἀμάντου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 85 καὶ 93.

παπισμοῦ¹⁹. Μετὰ τὸ 1654 ὁ Νεκτάριος, διαμένων ἐν Σινᾷ ἢ Αἰγύπτῳ, δὲν ἐταξίδευσεν εἰ μὴ μόνον ἀφ' οὗ ἀνῆλθεν εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον (1661) καὶ ἠθέλησε νὰ μεταβῆ εἰς Κωνσταντινούπολιν κατὰ τὸ 1662. Κατὰ τὴν μετάβασίν του ὅμως ταύτην ἠκολούθησεν, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Δοσιθεὸς, τὴν διὰ ξηραῖς ὁδὸν ἀπὸ Ἀτταλείας μέχρι Προύσης²⁰, δὲν διῆλθεν ἄρα οὐδὲ τότε ἐκ Χίου. Μόνον δὲ κατὰ τὴν εἰς Ἱεροσόλυμα ἐπάνοδον αὐτοῦ ἔχομεν ῥητὴν μαρτυρίαν ὅτι διῆλθε διὰ τῆς Χίου τῇ 13 Αὐγούστου 1665²¹. Φαίνεται λοιπὸν πολὺ πιθανὸν ὅτι τότε ἀπήγγειλε τὸ ἐγκώμιον²².

39) (σ. 468 · 471) *Τίς ὁ σταυρὸς ὃν αἴρειν καὶ ἀκολουθεῖν Χριστῷ προτιρεπόμεθα. Inc. Ἀὐτὸν ἢ ἀποστροφὴ τῆς ἐνηδόχου ζωῆς ἐν θλίψει βὸν ἢ πρὸς τὴν ἁμαρτίαν ἀκινήσια... —Des. μόνον δούλους τῷ Θεῷ καὶ ἔχε εἰτοιμητὴν τὴν ψυχὴν σου εἰς πειρασμόν, διὰτι μακάριοι ἐστὲ ὁ— χαιρετε καί—*

Πρόκειται περὶ σχεδίου μᾶλλον ἢ περὶ ἀνεπτυγμένης δμιλίας. Ἡ ἀρχὴ εἰς γλῶσσαν ἀρχαίαν, ἢ συνέχεια εἰς δημοτικὴν. Φράσεις διακεκομμέναι, δίκην ἐπιγραφῶν κεφαλαίων, ὡς καὶ ἐν ἀριθ. 14. Πιθανώτατα εἶναι καὶ αὕτη τοῦ Νεκταρίου, μολοντί οὐδεμίαν σημείωσιν περὶ τοῦ συγγραφέως φέρει.

40) (σ. 471 - 481) Ἀνεπίγραφος (Ἰωάνν. α', 49). Inc. *Διὰ τὴν δειξὴν ὁ Θεὸς τὸ μεγαλεῖον, τὴν ὑψηλότητα καὶ τὴν μεγαλοπρέπειαν τοῦ ἔργου του... —Des. καὶ τέλος πάντων νὰ ἀξιῶση πάντας τῆς ἐπουρανίου αὐτοῦ βασιλείας ἐν αὐτῷ Χριστῷ τῷ Θεῷ ἡμῶν, ᾧ πρέπει πᾶσα δόξα—*

Ἐκ τῆς ἐν ἐπιλόγῳ (σ. 481) ἀποστροφῆς πρὸς τοὺς προσκυνητὰς τῶν Ἁγίων Τόπων²³ (πρβλ. καὶ κατωτέρω τὴν ὑπ' ἀριθ. 44 δμιλίαν)

¹⁹) Ὁ Νεκτάριος ὁμολογεῖ τὸν Κορέσσιον διδάσκαλον αὐτοῦ εἰς τὸ ἔργον του «De artibus quibus Missionarii Latini...utuntur», Londini, 1729, σ. 48 («in doctissimo Coressio praesceptore nostro»), ἔγραψε δὲ καὶ ἐπίγραμμα εἰς αὐτὸν ἐκδοθὲν ὑπὸ Κυρίλλου Ἀθανασιάδου, ἐν περιόδ. «Σωτήρ», τόμ. 13 (1890), σ. 211 καὶ ὀρθότερον ὑπὸ Ἰωάννου Σακελλίωτος, Πατριαρχὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθήνησιν, 1890, σ. 155.

²⁰) Δοσιθεῖου Ἱεροσολύμων, Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων, τόμ. 2, σ. 1209.

²¹) Τοῦ αὐτοῦ, Παραλειπόμενα, ἐν Ἀ. Παπαδοπούλου - Κερამέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, τόμ. 1, σ. 304.

²²) Ἄν οὕτως ἔχη τὸ πρᾶγμα, τότε ἡ χρονολογία αὕτη (13 Αὐγούστου 1665) ἔχει σημασίαν, διότι προσδιορίζει καὶ τὸν terminus ante quem διὰ τὸν θάνατον τοῦ Κορεσίου, ἀκαθόριστον μέχρι τοῦδε (βλ. Κ. Ἀμαντογ, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 93).

²³) «... Ἄν ἄλλον καιρὸν, εὐλογημένοι ἄρχοντες καὶ προσκυνηταί, δὲν ἐκάμετε

προκύπτει ότι η διμιλία ξεφωνήθη υπό του Νεκταρίου ἐν Ἱεροσολύμοις μετὰ τὴν εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον ἀνάρρησιν αὐτοῦ.

41) (σ. 482 - 484) Ἀνεπίγραφος (Ματθ. ι', 1). Inc. Ἄλλὰ μὲ τίνα ἄλλον τρόπον, ἄνθρωπε, ἤθελες λάβει αἰσθησθῆναι... — Des. τοῦτο εἶναι τὸ σημεῖον τὸ ὑπὲρ φύσιν καὶ ὄχι κατὰ φύσιν, καθὼς φησὶν ὁ Ἑβραῖος, τὸ γὰρ γεννήσῃ παρθένος γυναῖκα, χωρὶς πλησιασμὸν ἀνδρός.

Πρόκειται περὶ ἀρχῆς κολοβῆς διμιλίας.

42) (σ. 484 · 495) *Εἰς τὴν τοῦ σπάρου παραβολὴν* [= Εἰς τὴν δ' Κυριακὴν Λουκᾶ] (Λουκ. ιι', 5 - 15). Inc. Ἀπίστος καὶ οἱ ἄνθρωποι τοῦ κόσμου τούτου... — Des. τὸν ἑκατονταπλάσιον μισθὸν ὁποῦ μᾶ: τάσσει ἀπίος ὁ καλὸς γεωργὸς ὁ κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς εἰς τὴν μακαρίαν ζωὴν, ἧς γέν—

43) (σ. 495 · 499) Νεκταρίου εἰς ἀρραβῶνας ἐν Κωνσταντινουπόλει⁸⁴. Inc. Καὶ αὐτὴ ἡ φύσις, παναγιώτατε καὶ λογιώτατε οἰκονομικῆ πατριάρχῃ, πανιερώτατε καὶ θεοσεβέστατε ἀρχιερεῖς καὶ ἐν Χριστῷ ἀδελφοί, πανευγενέστατοι καὶ ἐπιφανέστατοι ἀρχόντες καὶ τὸ λοιπὸν ἅπαν συνάθροισμα, καὶ αὐτὴ ἡ φύσις, λέγω,... — Des. καὶ εὐδαιμονίαν τῶν ἐκλαμπροτάτων καὶ εὐσεβεστάτων τούτων ἀθλητῶν τῶν γεννητῶρων τως, εἰς μακρὰν διαδοχὴν τοῦ γένους αὐτῶν ἀμήν. ἀμήν. ἀμήν.

Ἡ διμιλία ξεφωνήθη ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐνώπιον τοῦ οἴκου μενικῆ πατριάρχου, τοῦ ἀνωτέρου κλήρου καὶ τῶν ἀρχόντων ἐπὶ τῇ μνηστειᾷ τοῦ Ἀλεξάνδρου, υἱοῦ τοῦ Ράδουλα βοεβόδου, μετὰ τῆς Αἰκατερίνης, θυγατρὸς τοῦ Δούκα βοεβόδου⁸⁵.

καθαρὰν μετάνοιαν καὶ ἐξομολόγησιν, κἂν τῶρι ὁποῦ ἐβγήκατε ἀπὸ <τὴν> πατριίδα σας, ἀπὸ τὰ ἀρχοντικά σας καὶ ἐβγήκατε ἀπὸ τὴν σκῆν καὶ τὸν ἥσκιον τῆς σκῆς, ἀπὸ τὴν σκοτίαν τῶν κοσμικῶν φροντίδων καὶ ἤλθατε πρὸς τὸν Χριστὸν καὶ εἶδτε τὰ μυστήρια τοῦ Χριστοῦ, ὁποῦ ἔκαμεν εἰς τοὺτους τοὺς ἱερούς καὶ ἀγίους τόπους, τὴν ἁγίαν Βηθλεὲμ, τὸν Ἰορδάνην, τὸν ἅγιον τοῦτον Ἰολγοῦθ... καὶ τὸν ἀγιώτατον τοῦτον Τάφον...» γλπ.

⁸⁴) Ἡ ἐπιγραφή ἰδιόχειρος Δοσιθέου Ἱεροσολύμων.

⁸⁵) Πρβλ. τὴν ἐν σ 497 ἐνδιαφέρουσαν περιεκτικὴν τῆς διμιλίας: «Τούτῃ λοιπὸν ἡ διάθεσις τῆς μνηστειᾶς καὶ τοῦ ἀρραβωνίσματος εἶναι ἡ αἰτία ὁποῦ συνεκροπήθη ὁ παρὼν σύλλογος ἢ, γὰρ εἰπῶ λαμπρότερον, ἢ παρῶσα πανήγυρις, καὶ ὅσον πλουσία καὶ ὅσον λαμπρὶ, ὅσον περιφανῆς καὶ ἐξαιρέτος, κεκοσμημένη μὲ τὸ ἐξαιρέτων καὶ ἀξιοματικώτερον τάγμα τῆς Ἐκκλησίας, στολισμένη μὲ τὸ καθ' ὑπεροχὴν εὐγενέστατον ἄθροισμα τῶν εὐγενῶν τούτων ἀνδρῶν Λαμπρῶντε περισσότερον τὴν πανήγυριν καὶ παρουσία ἀνδρῶν σοφῶν καὶ ἐπιστημόνων, οἱ ὁποῖοι κατὰ ἀλήθειαν οὐδέποτε δὲν ἤθελαν εὖρει ἄλλην ὑπόθεσιν μεγαλύτην γὰρ δείξωσιν τὴν δύναμιν τοῦ ἱστορικοῦ τως λόγου καὶ τὸν βαθύρροα (sic) ποιαμὸν τῆς σοφίας τως, ὡσὰν τὴν παροῦσαν ὑπόθεσιν, γὰρ εἰποῦσι καὶ γὰρ ἐπαινέσωσι τὰ συνδρομήματα εἰς τὴν μνη-

Ὡς γνωστόν, ὁ Ράδουλ βόδας (ὁ Στριδάς) ἐχρημάτισεν ἡγεμὼν τῆς Βλαχίας ἀπὸ 1665 - 1669, ὁ δὲ Δούκας βόδας (ὁ Ἀρβανίτης) τῆς Μολδοβίας ἀπὸ 1666 - 1668 (τὸ α') καὶ ἀπὸ 1669 - 1673 (τὸ β'). Ἡ μνηστεία λοιπὸν θὰ ἐγένετο μεταξὺ 1666 καὶ 1668, ὅτε ὄντως ὁ Νεκτάριος εὗρίσκετο ἐν Κωνσταντινουπόλει. Δὲν ἠδυνήθημεν νὰ εὕρωμεν προχείρως ἂν ἡ μνηστεία αὕτη εἶναι γνωστὴ καὶ ἄλλοθεν⁸⁶.

44) (σ. 499 - 506) Ἀνεπίγραφος [=Εἰς τὴν Κυριακὴν τῆς Τυροφάγου] (Ματθ. ζ', 14 - 21). Ἰnc. *Γ'λυκὸν προῶγμα εἶναι ἡ νηστεία εἰς τοὺς ἀνθρώπους...* —Des. *ἀνακαινισθήτω ὡς αἰτοῦ ἡ νεότης σας, διὰ νὰ ἀξιωθῆτε νὰ ἰδῆτε τὸν Χριστὸν ἐκ νεκρῶν ἀναστάντα καὶ εἰς οὐρανὸν ἀνερχόμενον, ᾧ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰ.*

Ἐν ἐπιλόγῃ (σ. 505 καὶ 506) εὕρηται ἀποστροφὴ εἰς τοὺς προσκυνητὰς τῶν Ἀγίων Τόπων μετ' ἐγκωμίου τῆς πόλεως Ἱερουσαλήμ⁸⁷, ἐξ οὗ προκύπτει ὅτι ἡ ὁμιλία ἐξεφωνήθη ἐν Ἱεροσολύμοις. Ἐκ τῆς αὐτόθι μνείας ἐτέρου πατριάρχου Ἱεροσολύμων⁸⁸ δὲν δύναται ἐν τούτοις νὰ ὀρισθῆ ἑπακριβῶς μετὰ βεβαιότητος ὁ χρόνος καθ' ὃν ἐγέ-

στίαν ἐκλαμπρότατα καὶ εὐσεβέστατα ὑποκείμενα. Ἀλλὰ κατὰ φιλόσοφον ἦθος καὶ ὡς ἀληθῶς φιλόσοφοι μετριοφρονοῦντες σιωπῶσιν καὶ ἐμοὶ τῷ γηραιῷ καὶ ἀδυνάτῳ τὰς ἀφορμὰς τοῦ λέγειν συνεχώρησαν, ὅχι προτιμῶντες τὴν ἰδικήν μας γλῶσσαν ἀπὸ τὴν ἰδικήν τως σοφωτάτην καὶ ρητορικὴν εὐστομίαν, ἀλλ' ὡς παῖδες πνευματικοὶ καὶ εὐγνώμονες φιλοστόργῳ πατρὶ χαριζόμενοι. Ἐπειδὴ λοιπὸν, ὃ ἱερώτατον καὶ σεμνότατον ἄθροισμα, εἰς κάθε πνευματικὸν μυστήριον θεωρεῖται ὕλη καὶ εἶδος,.... ὕλη καὶ ὑποκείμενον τοῦ σημερινοῦ ἀρραβωνίσματος ὁ ἐκλαμπρότατος κύρ Ἀλέξανδρος, υἱὸς τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ ἐκλαμπροτάτου αὐθεντοῦ Ἰω. Ράδουλα βοβόνδα, ὁ ὁποῖος ἀρραβωνίζεται τὴν ἐκλαμπροτάτην κυρίαν Αἰκατερίνα, θυγατέρα τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ ἐκλαμπροτάτου αὐθεντοῦ Ἰω. Δούκα βοβόνδα, καὶ τὰ δύο τοῦτα πρόσωπα τὰ ἀρραβωνιζόμενα, νεοθαλῆ ἔτι τὴν βλάστησιν ἔχοντα...» κλπ.

⁸⁶) Ὁ Καισάριος Δαπόντιες, Χρονογράφος, παρὰ Κ. Ν. Σάθρα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. 3, ἐν Βενετίᾳ, 1872, σ. 24 - 25, ἀναφέρειν γεγονότα τοῦ 1679, ὁμιλεῖ περὶ τῆς παρ' ὀλίγον διαλύσεως τῆς μνηστείας τῆς θυγατρὸς τοῦ Δούκα βόδα Αἰκατερίνης μετὰ τοῦ υἱοῦ τοῦ Ράδουλ βόδα, ὃν ὁμως υἱὸν ὀνομάζει «Στεφανίτζα» καὶ οὐχὶ Ἀλέξανδρον. Δὲν γνωρίζομεν ἂν πρόκειται περὶ τῶν αὐτῶν προσώπων.

⁸⁷) «...φανερὸν εἶναι εἰς τὴν αὐθεντίαν σας, θεοφιλέστατοι προσκυνηταί, ὅτι... ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων Χριστὸς ὁ Θεὸς τὸν θρόνον του εἰς τὴν γῆν δὲν τὸν ἔχει ἄλλοῦ, παρὰ εἰς τὴν ἁγίαν Ἱερουσαλήμ, ἡ ὁποία...» κλπ.

⁸⁸) «...διὰ τοῦτο χαίρεσθε ἡ ἐντιμότης σας, ὅτι, ὡσὰν φρόνιμος οἰκονόμος, ἐθησαυρίσατε εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ. Εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ὅχι μέσα εἰς τὴν γῆν στέκεται ὁ θησαυρὸς σας ἐδῶ ἀδαπάνητος, φυλαγμένος καλὰ· ἔχετε τὸν μακαριώτατον πάντοτε προσευχόμενον μὲ ἀνοικτὰ χεῖρα ὡσὰν τὸν Μωϋσῆν ἐπάγω εἰς τὸ ὄρος τῆς Σιών. .. ἔχετε τοὺς πατέρας καὶ τοὺς πτωχοὺς, τοὺς ὁποίους ἐλεήσατε, προσευχομένους μαζί μὲ τὸν δεσπότην...».

νετο ή ομιλία, διότι ένδέχεται και πρό τής πατριαρχίας τοῦ Νεκταρίου (1661) νά ξεφωνήθη, ήτοι επί Παΐσιου (1645 - 1660), εις ὃν και ένκώμιον έποίησεν ὁ Νεκτάριος⁸⁹, αλλά και μετά τήν από τής πατριαρχίας παραίτησιν αὐτοῦ (1669), ήτοι επί Δοσιθέου τὸ δεύτερον τοῦτο είναι πάντως πιθανώτερον. Προβλ. και τήν ομιλίαν ὑπ' ἀριθ. 40.

45) (σ. 511 - 526) Ἐνεπίγραφος [= Εἰς τήν ε' Κυριακὴν Λουκᾶ] (Λουκ. 15', 19 - 31). Γραφ. *Εὐρισκόμενος ἐκεῖνος ὁ πατριάρχης Ἰακώβ εις τὸ ἔσχατον γῆρας... Des. καθαρὰν ἀπὸ κάθε σαρκικῆν προσηπάθειαν και τότε νὰ εἰσδεχθῆ εις τὰς αἰωνίους ἀναπαύσεις, εις τὴν οὐράνιον βασιλείαν, εις τοὺς κόλλους τοῦ Ἀβραάμ μετὰ τοῦ Λαζάρου* ὧν γένοιτο.

Π Ι Ν Α Κ Ε Σ

[Οἱ ἀριθμοὶ δεικνύουν τὰς ὁμιλίαις· οἱ ἐν παρενθέσει τὰς ὑποσημειώσεις]

Α. ΤΩΝ ΙΝΣΚΡΙΠΤΩΝ ΟΜΙΛΙΩΝ

* Ἀλλὰ μὲ τίνα ἄλλον τρόπον... 41	Ἐν εἰσιπν ποτέ, ἀλλὰ οὔτε θέλει λείπειν ἢ πλ-υσιόδωρος... 38
* Ἀγαπινώσκομεν εἰς τὴν θεῖαν και ἱερὰν γραφὴν... 1	Ἐν ἤξευραν τὸ ἀποβησόμενον... 6
* Ἀνίσως και ἐκείνη ἢ δεσποικὴ φωνή... 11	Λιαβιβάζοντας και περῶντας... 10
* Ἀνίσως και οἱ ἄνθρωποι τοῦ κόσμου τούτου... 42	Διὰ τὰ δειξὴ ὁ Θεὸς τὸ μεγαλεῖον... 40
* Ἀνίσως και ὁπόταν ὁ αἰσθητὸς τοῦτος... 7	* Ἐκείνη ἢ μέλισσα ἢ φιλόπονος... 35
* Ἄν καλά και ἡ πίστις... 36	* Ἐκεῖνοι ὁποῦ Ιστοροῦσι, πατιερώτατε... 37
* Ἄν καλά και ὄχι τόσον ἐδάρεστος... 33	* Ἐκεῖνος ὁ πολυάθλος και πολυπαθής... 30
* Ἀπέθανε ἓνα καιρὸν... 13	* Ἐματαιώθησαν, ἐγελάσθησαν και ησχύνθησαν... 3 (προσθ)
* Ἄριστος και σαφέστατη διδασκαλία... 3	* Ἐξῆλθεν ἀπὸ δόξης εἰς δόξιν... 20
Ἀπὸς ἐκεῖνος ὁ Ἰδιος Μωϋσῆς... 31	* Ἐταρᾶτετο μὲ μεγάλην φουρτούνα... 5
Βλέποντας ἐκεῖνος ὁ καλὸς Ἰακώβ... 32 (προσθ)	Εὐρισκόμενον τὸ σγράτεμα... 16
Βλέποντας ὁ παντέφορος ἐκεῖνος ὄφθαλμός... 25	Εὐρισκόμενος ἐκεῖνος ὁ πατριάρχης Ἰακώβ... 4)
Γλυκὸν πρᾶγμα εἶναι ἢ νηστεία... 44	* Ἠκούσαμεν εἰς τὴν περασμένην ἑορτήν... 19
Ἐν εἶναι καμμία ἀμφιβολία... 28	* Ἠμυτοροῦμεν, λέγω, και ἡμεῖς σήμερον... 29
Ἐν εἰσιπν ποτέ, ἀλλὰ μήτε θέλει λείπει (εὐγενέστατοι)... 8	* Ἦτονε κατὰ ἀλήθειαν... 34
	* Ἦτονε τόσον δυσπαράδεκτον... 9

⁸⁹) Τοῦτο ἐξεδόθη ὑπὸ Χρυσάνθου Ἱεροσολύμων. Ἱστορίαι και περιγραφὴ τῆς Ἁγίας Γῆς και τῆς Ἁγίας πόλεως Ἱερουσαλήμ. Ἐνετίσι, 1728, σ. 125 - 134.

Καὶ αὐτὴ ἡ φύσις, παναγιώτατε... 43	Τίς ὁ σταυρὸς ὃν αἴρειν... 39
Καὶ ἓνα καράβιον... 15	Ἰσθμὸς τοῦτος πολλὰ τεχνικός... 26
Ὀλίγων καὶ πολλὰ ὀλίγων κέρος... 22	Φυλάττοντας τὸ ἀξίωμα καὶ τὴν τιμὴν... 2
Ὅποταν ἐκεῖνο τὸ ποτηρὸν δαιμόνιον... 21	Ὡς καθὼς ἓνας ἀνάρτης καὶ ἀποστά-
Ὅποταν ἐκεῖνος ὁ μέγα πατριάρχης Ἰακώβ... 12	της ἐχθρὸς... 27
Ὅποταν μὲ ὑψηλὴν κακοβουλίαν... 24	Ὡς καθὼς ἓνας ἀνάρτης καὶ ἀποστά-
Ὅτι πάντοτε οἱ Ἐβραῖοι ἐφρεύδοντο εἰς τὸν Χριστόν... 14	της καὶ φθονερὸς ἐχθρὸς... 23
Ὅχι μόνον ἀκριβέστατος... 4	Ὡς καθὼς (ἐθνεστάτοι), ὡς καθὼς λέγω... 17
Τί τοῦτο, πανισρώτατε... 32	Ὡς καθὼς οἱ νυμφευόμενοι... 18

B. ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ ΤΩΝ ΜΝΗΜΟΝΕΥΟΜΕΝΩΝ Εἰς τὰς ὁμιλίας

Ἄλεξανδρεὺς πατριάρχης ἀνόνημος 44 4, 35	Ἱεροσολύμων πατριάρχης ἀνών. 44
Βαρδαλῆς Διονύσιος (οἴκουμ. πατρ.) 29, 32	Καστοριανὸς Μανολάκης 19
Γερμανὸς Λοκρὸς 19	Κορέσσιος Ιερόγιος 38
Δανιὴλ Ἀθηνῶν 37	Κορδαλεὺς Θεοφίλος 2
Διόδωρος Ἰωαννίκιος (πατρ. Ἀλεξ.) 35	Κριτόπουλος Μητροφάνης (68)
Δοσιθεὸς Ἱεροσολύμων 44, (41), (56), (1) (84)	Ἰαΐσιος Ἀλεξανδρείας 35
Δούκας (ἡγεμὼν Μολδοβίας) καὶ Αἰ- κατερίνα (θυγάτηρ του) 43	Παῖσιος Ἱεροσολύμων 44
Θεοδούλη (μοναχὴ) 30	Παρθένιος Α' ὁ Γέρων (οἴκουμ. πα- τριάρχης) (44)
	Ράδουλας (ἡγεμὼν Βλαχίας) καὶ Ἀ- λέξανδρος (υἱὸς του) 43
	Σπαρταλιώτης Γεράσιμος (πατρ. Ἀ- λεξ.) 35

Γ. ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΚΑΙ ΑΞΙΑ ΤΩΝ ΟΜΙΛΙΩΝ ΤΟΥ ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ

Ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ ἀνωτέρω παρατεθέντος καταλόγου, ὀλίγων μόνον ἐκ τῶν 45 ὁμιλιῶν γνωρίζομεν, ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν αὐτῶν ἢ ἐξ ἄλλων ἐνδείξεων, τὸν τόπον ἢ καὶ τὸν χρόνον τῆς συγγραφῆς καὶ ἐκφωνήσεως. Οὕτως, ἐκ μὲν τῶν ἐπιγραφῶν αὐτῶν χρονολογημέναι ὑπάρχουν μόνον τέσσαρες, αἱ ὑπ' ἀριθ. 2, 13, 34 καὶ 35, ἐξ ἄλλων δὲ στοιχείων ἠδυνήθημεν νὰ ὀρίσωμεν τὴν χρονολογίαν ἑτέρων δώδεκα, καὶ δὴ τῶν μὲν ὑπ' ἀριθ. 19, 21, 29, 32, 38 μετ' ἀκριβείας, τῶν δὲ ὑπ' ἀριθ. 4, 10, 25, 37, 40, 43, 44 κατὰ προσέγγισιν· αἱ χρονολογίαι κυμαίνονται ἀπὸ τοῦ ἔτους 1645 (ἀριθ. 2) μέχρι τοῦ 1670 (ἀριθ. 29). Ὡς πρὸς δὲ τὸν τόπον, οὗτος δηλοῦται μὲν ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς εἰς ἑπτὰ ὁμιλίαις, τὰς ὑπ' ἀριθ. 2, 13, 29, 32, 35, 38 καὶ 43, συνάγεται

δὲ ἐξ ἄλλων ἐνδείξεων εἰς τὰς ὑπ' ἀριθ. 4, 19, 23, 25, 37, 40 καὶ 44 : οὕτω γνωρίζομεν ὅτι ἐκ τούτων ἐν μὲν τῇ Κωνσταντινουπόλει ἔξεφωννήθησαν ἑξ ὀμιλίας, αἱ ὑπ' ἀριθ. 13, 19, 23, 25, 32 καὶ 43, ἐν Ἱεροσολύμοις τρεῖς, αἱ ὑπ' ἀριθ. 29, 40 καὶ 44⁹⁰, ἐν Καίρῳ δύο, αἱ ὑπ' ἀριθ. 4 καὶ 35, ἐν Ἀθήναις ἕτεροι δύο, αἱ ὑπ' ἀριθ. 2 καὶ 37 καὶ ἐν Χίῳ μία, ἡ ὑπ' ἀριθ. 38.

Τὰ δεδομένα ταῦτα, ἂν καὶ ὀλίγα, ἐπιτρέπουν ἐν τούτοις εἰς ἡμᾶς νὰ συναγάγωμεν μετὰ βεβαιότητος ὅτι αἱ ἐν τῷ κώδικι ὀμιλίας τοῦ Νεκταρίου δὲν συνετέθησαν πᾶσαι εἰς μίαν ὠρισμένην χρονικὴν περίοδον, οὐδ' ἔξεφωννήθησαν ἐν ἐνὶ τόπῳ, ἀλλ' ἀποτελοῦν συλλογὴν τῶν σημαντικωτέρων ἴσως ὀμιλιῶν αὐτοῦ ἃς ἔξεφώνησε κατὰ καιροὺς ἐντὸς μιᾶς εἰκοσιπενταετίας τοῦλάχιστον καὶ κατὰ τὰς εἰς διαφόρους τόπους περιοδείας αὐτοῦ. Οὕτως, ἐκ τῶν κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἐπιδεχόμενων χρονολογήσιν ὀμιλιῶν, κατὰ χρονολογικὴν τάξιν λαμβανομένων, ἄλλαι μὲν ἀνήκουν εἰς τὴν πρὸ τῆς εἰς τὸν θρόνον τῶν Ἱεροσολύμων ἀνόδου αὐτοῦ (1661) περίοδον (ἀριθ. 2 (1645), 37 (περὶ τὸ 1645), 34 (1651), 35 (1660) καὶ 4), ἄλλαι εἰς τὴν τῆς πατριαρχίας (1661 - 1669) αὐτοῦ (ἀριθ. 32 (1662), 19 (1663), 38 (1665), 13 (1668), 25 (1663 - 5 ἢ 1668 - 9) καὶ 43 (1666 - 1668) καὶ ἄλλαι, τέλος, εἰς τὴν μετέπειτα (1669 - 1676) ἐποχὴν (ἀριθ. 29 (1670) καὶ 44) πιθανὸν φαίνεται ὅτι καὶ ἐκ τῶν ἀδήλου χρονολογίας ὀμιλιῶν αἱ πλεῖσται ἀνάγονται εἰς τὴν περίοδον τῆς πατριαρχίας αὐτοῦ, ὅτε παρείχοντο εἰς τὸν Νεκτάριον, ὥς ἦτο φυσικόν, συχνότεραι εὐκαιρία νὰ ὀμιλῇ ἐπ' ἐκκλησίας ἢ εἰς ἐπισήμους περιστάσεις.

Ἐάν ἡ συλλογὴ αὕτη, οἷα φέρεται ἐν τῷ κώδικι, κατηρτίσθη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ συγγραφέως, δὲν φαίνεται βέβαιον, διότι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει δυσκόλως θὰ ἐδικαιολογεῖτο τὸ ἑλλιπὲς τῶν πλείστων ἐπιγραφῶν, ἢ ὑπαρξίς ὀμιλιῶν ἑλλιπῶν ἢ κολοβῶν (πρβλ. τοὺς ἀριθ. 1, 5, 14, 20, 27, 36, 41) καὶ ὁ σάλος περὶ τὴν χρονολογικὴν κατάταξιν⁹¹. Βέβαιον φαίνεται μόνον ὅτι ὁ Νεκτάριος διετήρει τὰ σχέδια πολλῶν

⁹⁰) Σημειωτέον ὅτι περὶ τῆς ὑπ' ἀριθ. 21 τὸ μόνον ὄπερ γνωρίζομεν εἶναι, ἀντιθέτως, ὅτι δὲν ἔξεφωννήθη ἐν Ἱεροσολύμοις.

⁹¹) Καὶ αἱ ὀλίγα χρονολογημένα ὀμιλίας, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ παρατεθέντος καταλόγου αὐτῶν, δὲν φέρονται ἐν τῷ κώδικι κατὰ σειρὰν χρονολογίας· οὕτως αἱ ὑπ' ἀριθ. 13, 19, 25 καὶ 29 εἶναι μεταγενέστεραι τῶν 32, 34, 35 καὶ 37 (ἢ 13 ἐπίσης τῆς 19 καὶ 38 καὶ ἡ 29 τῆς 38 καὶ 43) ἢ 32 τῶν 34, 35 καὶ 37 καὶ αἱ 34 καὶ 35 τῆς 37. Ἐπίσης δὲν ὑπάρχει ἄμεσος χρονικὴ ἀκολουθία μεταξὺ τῶν ὑπ' ἀριθ. 18 καὶ 19 καὶ τῶν ὑπ' ἀριθ. 35 καὶ 36 ὀμιλιῶν (τοῦναντίον ὁμως ὑφίσταται τοιαύτη μεταξὺ τῶν ὑπ' ἀριθ. 7 καὶ 8, ἴσως δὲ καὶ μεταξὺ τῶν ὑπ' ἀριθ. 1 - 6, 15 καὶ 16, 19 καὶ 20).

κατὰ καιροὺς συντεθεισῶν καὶ ἐκφωνηθεισῶν ὑπ' αὐτοῦ ὁμιλιῶν, χάρις εἰς τὰ ὁποῖα διεσώθησαν αὐταί, ἢ τοῦλάχιστον σημαντικὸς ἀριθμὸς αὐτῶν, μέχρως ἡμῶν. Πιθανώτατα, ὡς ἐλέχθη καὶ ἐν ἀρχῇ, τὴν πρωτοβουλίαν τῆς ἐπὶ τὸ αὐτὸ συναγωγῆς καὶ τῆς ἀντιγραφῆς αὐτῶν ἐν τῷ κώδικι ἔσχεν ὁ διάδοχος τοῦ Νεκταρίου Δοσίθεος Ἱεροσολύμων.

Ὅπως καὶ ἂν ἔγῃ τὸ πρῶμα, ἡ συλλογὴ αὕτη τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Νεκταρίου εἶναι ἀξία λόγου, παραμείνασα ὅμως ἀνέκδοτος καθ' ὀλοκληρίαν σχεδόν, δὲν ἐμελετήθη οὐδ' ἐξετιμήθη προσηκόντως μέχρι τοῦδε. Διὰ τοῦτο, διεξεληθόντες καὶ μελετήσαντες αὐτήν, σημειοῦμεν ἐν ταῦθα ὀλίγα τινὰ περὶ τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς ἀξίας τῆς.

Αἱ πλεῖστοι τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Νεκταρίου εἶναι διδασκαί εἰς Κυριακὰς ἢ ἑορτάς, ὀλίγαι δὲ ἔξεφωνήθησαν εἰς εἰδικὰς περιστάσεις, ἥτοι κατὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ ἰδίου ἐν Κωνσταντινουπόλει (ἀριθ. 32) ἢ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐν Ἱεροσολύμοις (ἀριθ. 29), εἰς ἀρραβῶνας (ἀριθ. 43), εἰς πένθη (ἀριθ. 30, 31) ἢ εἰς μνημόσυνα (ἀριθ. 38). Πλὴν τῆς ἐρμηνείας τοῦ Εὐαγγελίου, περιέχουν πολλάκις καὶ ἱστορικὰς εἰδήσεις ἀξιολόγους περὶ προσώπων καὶ πραγμάτων τῆς ἐποχῆς (πρβλ. τοὺς ἀριθ. 19, 25, 35, 43 κ. ἄ.).

Ἐπὶ ἔποψιν ἐσωτερικῆς διαρθρώσεως καὶ τεχνικῆς, αἱ ὁμιλίαι φέρουν τὴν συνήθη τύπιν τῶν διδασκῶν τῆς ἐποχῆς. Ἀποτελοῦνται ἐκ προοιμίου βραχέος, κυρίου σώματος διαιρουμένου συνήθως εἰς δύο μεγάλα τμήματα, καὶ ἐπιλόγου ἐν τέλει. Ἡ εὐαγγελικὴ περικοπὴ τῆς ἡμέρας ἀναπτύσσεται καὶ ἐρμηνεύεται διεξοδικῶς, παράγραφος πρὸς παράγραφον, προβαλλομένων ἐκάστοτε διαφόρων ἐκ τοῦ κειμένου ἀνακυπτόντων ζητημάτων, εἰς τὰ ὁποῖα δίδεται ἀκολούθως ἀπόκρισις κατὰ σειρὰν διὰ συχνῆς ἀναδρομῆς εἰς χωρία τῆς Γραφῆς ἢ εἰς διδασκαλίαν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας⁹², ὅπερ μαρτυρεῖ τὴν πολυμαθεῖαν τοῦ συγγραφέως καὶ τὴν ἀρτίαν αὐτοῦ θεολογικὴν μόρφωσιν.

Εἰς τὰς ῥήσεις τῆς Γραφῆς καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πατέρων καταφεύγει ὁ συγγραφεὺς πρὸς ἐξήγησιν τῶν πάντων, καὶ τῶν φυσικωτέρων ἀκόμη πραγμάτων. Καὶ πολλάκις μὲν ἄγεται εἰς ἐρμηνείας ὀρθῆς καὶ εὐστόχους παρατηρήσεις, οὐχὶ σπανίως ὅμως περιπίπτει εἰς παραδοξολογίας καὶ αὐτοσχεδιάζων διατυπῶνει ἀλληγορίας ἢ ἀσθενεῖς

⁹²) Ἐκ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἀναφέρονται συνήθως ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, τοῦ ὁποίου τὰς εἰς τοὺς Εὐαγγελιστὰς ἐρμηνείας εἶχεν ὑπ' ὄψιν τοῦ ὁ Νεκτάριος (βλ. κώδικος σ. 90), ὁ Μέγας Βασίλειος (βλ. σ. 98 - 99), ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς, ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ὁ Ἰωάννης ὁ Δυμασκηνὸς (πρβλ. σ. 51, 61, 121 κ. ἄ.), ὁ Ἰουστίνος (σ. 90), ὁ Ὠριγένης, ὁ Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης κ. ἄ.

λογικῶς ἰσχυρισμοὺς⁹⁵. Ἄλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι τι τὸ ἀσύνηθες παρὰ τοῖς θεραπεύουσι τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ῥητορείας, οἷτινες χρησιμοποιοῦν συνήθως κατὰ κόρον τὴν λεγομένην ἀλληγορικὴν ἐρμηνείαν τῆς Γραφῆς. Εἶναι δὲ ἄξιον σημειώσεως ὅτι καὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῶς φιλοσοφίας δόγματα παρεισάγει ἐνιαχοῦ ὁ συγγραφεὺς⁹⁶, προδίδοντα καὶ τὴν πρὸς τὰ ἀρχαῖα κείμενα οἰκειότητα αὐτοῦ.

Ἡ γλῶσσα τῶν ὁμιλιῶν εἶναι ἢ κατὰ τὸν 17^{ον} αἰῶνα ἀπλουστέρως γραφομένη, περιέχουσα μὲν λέξεις τῆς δημόδου ὁμιλουμένης κατὰ πλειονότητα⁹⁵, ὧν πολλαὶ ἴδιαι τοῦ κρητικῶ ἰδιώματος, ὑπὸ τύπους ὁμῶς μᾶλλον ἢ ἤτιον ἀρχαίζοντας. Δὲν εἶναι δηλαδὴ διάφορος τῆς γλώσσης τῆς «Ἐπιτομῆς τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας»⁹⁶. Ὡς πρὸς δὲ τὸ ὕψος⁹⁷, τοῦτο εἶναι ὁμαλὸν καὶ λιτόν, παρὰ τινὰς ἐνίοτε πλατυσμούς. Εἰς τὰς διδασχὰς κυριαρχεῖ συνήθως ἡ ἀπερίττος ἐρμηνεία καὶ ἡ ἥρεμος διδασκαλία, ἣτις σπανίως παρῆρα τὴν θέσιν τῆς εἰς τὴν ῥητορικὴν ἔξαρσιν: Ἀποστροφαί, ἀσύνδετα καὶ ἄλλα ῥητορικὰ σχήματα τοῦ λόγου δὲν ἀπαντῶνται πολὺ συχνά. Ὁ συγγραφεὺς, πέραν τῆς σαφηνείας καὶ τῆς ἀκριβολογίας, ἣν ὁμολογουμένως ἐπιτυγχάνει, δὲν φαίνεται νὰ καταβάλλῃ ἰδιαιτέραν τινὰ προσπάθειαν πρὸς δημι-

⁹⁵) Ἴδου παραδείγματα τινὰ: Ἐν σ. 29 - 30 (ἀριθ. 2) ὑποστηρίζεται ὅτι κατὰ τὴν σταύρωσιν τὸ καταπέτασμα τοῦ ναοῦ ἐσχίσθη ὡς τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἐν σ. 46 - 47 (ἀριθ. 4) παραλληλιζονται αἱ περιπέτειαι τοῦ Ἰωσήφ, υἱοῦ τοῦ Ἰακώβ, πρὸς τὰ πάθη τοῦ Χριστοῦ ἐν σ. 67 (ἀριθ. 5) λέγεται ὅτι ὁ Χριστὸς ἀναστὰς ἐνεφανίσθη εἰς γυναῖκας τὸ πρῶτον, διότι ἐκ τῆς γυναικὸς προέρχεται ἡ φθορὰ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, κ. ἄ. δ.

⁹⁶) Οὕτω π.χ. ἐν σ. 99 - 100 (ἀριθ. 7) καὶ 164 (ἀριθ. 13) ἀναφέρεται ἡ περὶ τριῶν διαφορῶν τῆς ψυχῆς (φυτικῆς, ζωικῆς καὶ λογικῆς) γνωστὴ ἀριστοτελικὴ θεωρία (βλ. Ἀριστοτέλους, Περὶ ψυχῆς, βιβλ. II, κεφ. 2 κ. ἐξ.), ἐν σ. 485 (ἀριθ. 42) ἡ ἀντίληψις καθ' ἣν ὁ Θεὸς εἶναι ἡ πρώτη αἰτία τοῦ παντός, τὸ πρῶτον κινοῦν, ἣτις προφανῶς προέρχεται ἐπίσης ἐκ τοῦ Ἀριστοτέλους (Φυσικῆς ἀκροάσεως βιβλ. VIII, κεφ. 5) κ. ἄ. τ. Πάντως ὁ Νεκτάριος δὲν ἀφίσταται τῆς μεσαιωνικῆς ἀντιλήψεως, καθ' ἣν ἡ θεολογία ἴσταται ὑπεράνω τῆς φιλοσοφίας, πρβλ. ἀριθ. 13, σ. 163 - 165.

⁹⁷) Δείγματος χάριν σταχυολογοῦμεν λέξεις τινὰς γλωσσικῶς ἐνδιαφερούσας, οἷαι: ἀβάνης, ὁ (=συκοφάντης) σ. 73, ἀναλιγῶνω (ἐπὶ τηκομένου κηροῦ) σ. 20, ἀναμπαίζω (=ἐμπαίζω) σ. 61, 93, 120, βρονησιμὸς, ὁ σ. 414, καθημεροῦσιος σ. 135, μισρά, ἡ σ. 437, ναίσκε σ. 42, 45 (καὶ ναίσκε σ. 31), ὀρμάνι, τὸ (=ρουμάνι) σ. 204, ὄσκε σ. 35 (καὶ ὄσκε σ. 27, 28, 86), παντεχαίνω σ. 86, σκιανάδα, ἡ (=σκιὰ), σ. 68, τηράζω σ. 26, 34, χαῖμός, ὁ σ. 127 κ.τ.λ.

⁹⁸) Βλ. τὰ ὄψ' ἡμῶν γραφέντα εἰς «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. Α' (1917), σ. 329.

⁹⁹) Δείγματα τοῦ ὕψους τῶν ὁμιλιῶν βλέπει τις εἰς τὰς τρεῖς ἐκδεδομένας ἐξ αὐτῶν (ἀριθ. 29, 32 καὶ 38), καθὼς καὶ εἰς τὰ ἐν τῇ προοίῳ μελέτῃ παρατεθέντα ἀποσπάσματα (βλ. ἰδίᾳ τὰς σημειώσεις ὑπ' ἀριθ. 24, 29, 30, 40, 62, 63, 83, 85).

ουργίαν ἐντέχνου ῥητορικῷ ὕφους. Τὸ ὕφος του ἀπέχει ἀκόμη πολὺ τοῦ καθ' ὑπερβολὴν περιτέχνου καὶ δι' ἀφθόνων λυρικῶν ἀνθῶν πεποικιλμένου ὕφους τοῦ Φραγκίσκου Σκούφου καὶ τοῦ Ἡλίου Μηνιάτη. Οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἐμιμήθησαν τοὺς Ἱταλοὺς ἱεροκήρυκας τοῦ 17ου αἰῶνος τοὺς ἀποβλέποντας εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς «forma ornatata»⁸⁹, ἐνῶ ὁ ἀκραιφνῶς ὀρθόδοξος Νεκτάριος δὲν φαίνεται ὅτι ἔσχε γνωριμίαν, ἄμεσον τοῦλάχιστον, δυτικῶν προτύπων. Ἐν θελήσωμεν νὰ τὸν τοποθετήσωμεν, πρέπει νὰ τὸν ἐντάξωμεν εἰς τὴν σειρὰν τῆς παραδόσεως τῶν ὀρθοδόξων ἱεροκηρύκων τῆς Ἀνατολῆς⁹⁰, οἷοι οἱ ἐν Κρήτῃ διδάσκαλοί του Μελέτιος Μαρκῆς καὶ Μελέτιος Βλαστός, οἱ Κρητες Μελέτιος Πηγᾶς καὶ Μελέτιος Συρίγος κ. ἄ. Ἐν συμπεράσματι δυνάμεθα νὰ ἐκφέρωμεν τὴν γνώμην ὅτι ἡ ἐν τῇ παρουσίᾳ μελέτη ἐξετασθεῖσα πολυσέλιδος, ἀλλὰ σχεδὸν ἡγνοημένη καὶ ἀνέκδοτος συλλογὴ ὁμιλιῶν τοῦ Νεκταρίου Ἱεροσολύμων ἐπιτρέπει νὰ συγκαταλέγωμεν τοῦτον τοῦ λοιποῦ μεταξὺ τῶν ἀξιολογωτέρων ὀρθοδόξων ἱεροκηρύκων τοῦ 17ου αἰῶνος.

M. I. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

⁸⁹) Βλ. τὰ προσφάτως (καθ' ἡμετέραν ἀνακοίνωσιν) γραφέντα ὑπὸ Β α σ ι λ. Γ α τ ᾶ κ η, Σκούφος - Μηνιάτης - Βούλγαρις - Θεοτόκης (Βασικὴ Βιβλιοθήκη 8), Ἄετος Α.Ε., Ἀθῆναι, ἄ. ἔ. (=1953), σ. 14 - 15 καὶ 17 - 19.

⁹⁰) Ἡ κατὰ τῶν ἑτεροδόξων πολεμικὴ δὲν λησιμονεῖται ὑπὸ τοῦ Νεκταρίου οὐδ' εἰς τὰς ὁμιλίας του. Οὕτως, εἰς τὰς ὑπ' ἀριθ. 13 καὶ 45 ἐλέγχεται ἡ περὶ πουργατορίου δόξα τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας (βλ. κώδικος σ. 166 - 169 καὶ 522), ἀλλαγῆ δ' ἐπίσης καταφέρεται οὗτος κατὰ τῶν «Λουτεροκαλβίνων» (βλ. σ. 114, 127 καὶ 139).

ΤΟΠΩΝΥΜΙΚΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ι. ΛΟΥΜΑ

Εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Στεφάνου Ξανθουδίδου δημοσιευθέντα¹ συμβόλαια ἐκ τῆς Μονῆς Ἀρετίου, ἀπαντᾶται ἐνιαχοῦ² τοπωνύμιον Λοῦμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε μετόχιον τῆς Μονῆς. Τὸ μετόχιον τοῦτο ἀπετέλεσε τὸν πυρῆνα τῶν νῦν ὑπαρχόντων ἐπὶ τῆς θέσεως ταύτης χωριῶν Ἐπάνω καὶ Κάτω³ Λοῦμα(ς), ἐπαρχίας Μεραμβέλλου, τὰ ὁποῖα, εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, μετὰ τῶν πλησιοχώρων Σκοιινιάς, Λωριές, Καρούδι, δὲν ὑφίσταντο ἐπὶ Ἐνετοκρατίας, ἀλλ' ὄντα μετόχια τῆς Μονῆς, συνωκίσθησαν «κατὰ μικρὸν ἐκ τῶν παροίκων, καλλιεργητῶν, ἐνοικιαστῶν καὶ δούλων τοῦ μοναστηρίου», ὡς εἶκασεν ὁ Ξανθουδίδης⁴, ἀπετέλεσαν δὲ χωρία μόνον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας⁵.

Τοπωνύμιον Λοῦματα, ἔξ ἄλλου, ἀνευρίσκομεν ἐν Ἀρχαίαις ἐπὶ θέσεως ὕδατοβριθοῦς, νοτίως τῆς κωμοπόλεως, πιθανώτατα δὲ συστηματικώτερα ἔρευνα θέλει φέρει εἰς φῶς καὶ ἕτερα συνώνυμα ἐν Κρήτῃ.

Ἐκτὸς τῶν προαναφερθέντων ἀπαντῶμεν ἔξω τῆς Κρήτης τοπωνύμιον Λοῦμα(ν) ἐν Κύπρῳ. Ὡσαύτως Λοῦμα καλεῖται ἐν Καρπάθῳ θέσις βουνοῦ παρὰ τῇ κώμῃ Ὀλυμπος⁶, ἐν δὲ καὶ ἀλλαχοῦ ἀπαντᾷ οὕτω, δὲν ἠδυνήθημεν νὰ ἐξακριβώσωμεν.

Ἡ λέξις λοῦμα⁷ ἐκ τοῦ λούω, τῇ προσθήκῃ εἰς τὸ ρηματικὸν

¹) Περ. Χριστιανικὴ Κρήτη, Α' τευχ. ΑΒ' σελ. 1 - 377.

²) Αὐτόθι, ἐν σελ. 253, «κάτω λουμα εἰς τὰ μαχίδια», σελ. 256 «τοῦ καλογέρου στὸ μετόχι λοῦμα», σελ. 276 «χοράφι στὸ λουμα» καὶ σελ. 278 «τὰ ράδεγα τοῦ σκουρά καὶ τοῦ λουμάτου».

³) Ἡ διάκρισις εἰς Ἐπάνω καὶ Κάτω Λοῦμα εἶναι παλαιότερα (Χριστιανικὴ Κρήτη, ὡς ἀν., σελ. 253 «κάτω λουμα εἰς τὰ μαχίδια»).

⁴) Χρ. Κρήτη, ὡς ἀν., σελ. 48.

⁵) Ὁ Ξανθουδίδης συμβουλευθεὶς Ἐνετικούς πίνακας δὲν ἀνεῦρε ταῦτα ὑπάρχοντα ἐπὶ Ἐνετοκρατίας. Φαίνεται ὅτι παρῆλθεν ἀρκετὸς χρόνος, μέχρις οἷου τὰ μοναστηριακὰ ταῦτα μετόχια μεταβληθῶσιν εἰς χωρία, καθ' ὅσον οὕτε εἰς τοὺς Τουρκικοὺς φορολογικοὺς πίνακας τοῦ 1671 (Ν. Στυρινίδου, Ἀνεκδοτὰ ἔγγραφα τῆς Τουρκοκρατίας ἐν Κρήτῃ, Κρητικὰ Χρονικά, Α' σελ. 84 - 122) σημειοῦνται ὡς ὑφιστάμενα.

⁶) Πληροφορίαι ἐκ τοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, πρὸς τὸν διευθυντὴν τοῦ ὁποίου κ. Ἀνθιμον Παπαδόπουλον, παραχωρήσαντα εὐγενῶς ταύτας πρὸς ἡμᾶς ἐκφραζομεν ἐντεῦθεν χάριτας.

⁷) Καὶ λου - σμα. Πρβλ. τὸ σχῆμα κρούω - κρούμα καὶ κρούσμα.

θέμα τῆς συνήθους παραγωγικῆς καταλήξεως —μα⁹ [λοῦ - μα], ἦτο ἥδη ἐν χρήσει παρὰ Βυζαντινοῖς, ἐσήμαινεν δέ :

1) Τὴν προᾶξιν τοῦ λούεσθαι, τὸ ἀποτέλεσμα τῆς λούσεως, τὸ λουτρόν, τὸ λουσίμον⁹, τὸ «λοῦσ(σ)μα»¹⁰ ὡς ἐλέγετο ταυτοσήμως, σημασία, ὑπὸ τὴν ὁποίαν καὶ σήμερον λέγεται ἐν Κύπρῳ¹¹.

καὶ 2) Αὐτὸν τοῦτον τὸν τόπον, ἐν ᾧ λούεται τις, τὸν λουτρόν, τὸν λουτροῶνα¹², συνήθως παρὰ Βυζαντινοῖς¹³, ἐν χρήσει μετὰ τῶν ταυτοσήμων «λοῦτροδός» καὶ «λοῦτροόν», πολλάκις ἐν ἐνὶ καὶ τῷ αὐτῷ κειμένῳ¹⁴.

Ἡ λέξις αὕτη ἀπαντᾶται καὶ κατὰ τὸ καθ' ἡμᾶς, ἐν Στερεῶ Ἑλλάδι¹⁵, ὑπὸ τὴν σημασίαν τῆς ἰλῆος, ἐν Κρήτῃ δέ¹⁶, τοῦ λιασπώδους καὶ

⁹) Περὶ ταύτης ἴδε καὶ Γ. Χατζιδάκις, Μεσ. καὶ Νέα Ἑλληνικά, Α', σελ. 417.

⁹) Sophocles, Greek Lexicon ἐν λέξει λούσμα σελ. 722: λούμα - τος = baptism, λούσμα, λουτρόν, βάπτισμα. Ἴδε προχείρως ἐν τῷ Συναξαρίῳ Μαξίμου ἐπισκοποῦ Κυθήρων, (Βίοι Ἁγίων ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς γλώττης ἦτοι ἐκ τῶν Συναξαρίων (sic) μεταφρασθέντες παρὰ Μαξίμου ταπινού (sic) ἐπισκόπου Κυθήρων εἰς κοινὴν ὠφέλειαν' νεωστὶ μετὰ πλείστης ἐπιμελείας τε καὶ διορθώσεως μετατυπωθέντες, Ἐνετίῃσι 1680) ὅπου ἐν τῇ 31ῃ Αὐγούστου σελ. τκζ γράφεται «καὶ κάποιοι φιλόθεοι συναχθέντες ἐζήτησαν τοῦ πατρικίου νὰ κάμνουν ἐνα λοῦσ(σ)μα μίαν φορὰν τὴν ἑβδομάδα».

¹⁰) Sophocles ὡς ἂν. ἐν τῇ λέξει.

¹¹) Ἀρχ. Ἱστορ. Λεξικοῦ Ἁκαθ.

¹²) Καὶ σήμερον διὰ τῶν συνωνύμων λουτρό, μπάνιο (ἐκ τοῦ ἰταλ. bagno <λατ. balneum <ἀρχ. ἑλλ. βαλανεῖον: Ἐτυμολογικὸ Λεξικὸ τῆς Κοινῆς Νεοελληνικῆς Ν. Ἀνδριώτη ἐν τῇ λέξει) δηλοῦται τὸ μὲν ἢ λουσίσις, τὸ δὲ ὁ λουτήρ καὶ ὁ τόπος ἐνθα δύναται τις νὰ λουσθῇ.

¹³) Ὁ Φαίδων Κουκουλές, Τὰ λουτρά παρὰ Βυζαντινοῖς ἐν ΕΕΒΣ, 1Α', σελ. 201, ἀναφέρει ὅτι κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους τὸ λουτρόν ἐκαλεῖτο καὶ λου(σ)μα. Ἐπίσης ὁ Du Cange ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ (ἑλ. 827) ἐξηγεῖ λούμα, τὸ = balneum καὶ παραπέμπει εἰς Κωδινόν, Πάτρια Κων(σ)πόλεως καὶ Μάξιμον ἐπίσκ. Κυθήρων (ὡς ἂν.). ὁ δὲ Sophocles ἐν λέξει λούσμα (σ. 722) ἀναγράφει καὶ τὴν δευτέρον ταύτην σημασίαν ἐξηγῶν bath, bathing room.

¹⁴) Οὕτω ἂν λάβωμεν τὰς παραπομπὰς τοῦ Du Cange, θὰ εὗρωμεν εἰς Κωδινόν, Bonn. Περὶ ἀγαλμάτων, στηλῶν κλπ., σελ. 51, 9 «καὶ διερχομένης ἐκίσε ἐφ' ἕνω ἐν τῷ λούματι τῶν Βλαχερνῶν» καὶ ἐν τούτῳ χρῆσιν ταυτοσήμως τῶν λέξεων λουτροδός —όν (σελ. 14, 8, σελ. 188, 21 κ. ἀλλαχοῦ) καὶ εἰς Μάξιμον ἐπίσκοπον Κυθήρων (ὡς ἂν) σελ. τκη' «ἐθέσπισαν μὲ χρυσόβουλον λόγον νὰ δίδεται σολέμνιον κάθε χρόνον εἰς τὸ τοιοῦτον λούμα» καὶ σελ. τκζ' «δ πατρικίος μέλλωντας νὰ ἀποθάγη ἀφίνει τοῦτο τὸ λούμα», καὶ ἐν ταύτῳ σελ. τκζ' «ἤκαμε καὶ ἐνα λουτρόν μικρότατον ὑποκάτω εἰς τοῦτο».

¹⁵) Ἀρχ. Ἱστορ. Λεξ. Ἁκαθ.

¹⁶) Σπανίξει.

ὕγροῦ γενικῶς τόπον, σημασίας ὑπὸ τὰς ὁποίας, καθ' ἡμᾶς, σημαίνεται ἐν τοῖς ἀνωτέρω τοπωνυμίοις. Ἡ περιεργος αὕτη σημασία, τὴν ὁποίαν ἔλαβεν ἡ λέξις, καθ' ὅσον πιστεύομεν, προῆλθε βάσει τῶν ἀκολούθων ἐννοιολογικῶν ἐξελίξεων: Ἐκ τῆς πρώτης σημασίας, κατέληξε «λοῦμα» νὰ σημαίνει οὐχὶ μόνον τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ λούεσθαι, τὴν λοῦσιν δηλονότι, ἀλλὰ καὶ τὸ ὑπολειπόμενον τῆς λούσεως ὕδωρ¹⁷, τὸ ὁπῶν καὶ ἐξετέτο μετὰ τὴν λοῦσιν, ὡς συνέβαινε παλαιότερον¹⁸ καὶ συμβαίνει πολλαχοῦ εἰσέτι καὶ σήμερον, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ, ὅπου ἐσχημάτιζε ρυακίδια, σταθμιῦν δὲ ἰλὺν. Τὴν σχηματιζομένην ἰλὺν ἐκ τῆς ἐκχύσεως τοῦ «λούματος» ἐκάλεσαν καὶ οὕτῃν «λοῦμα», ἡ ὀνομασία δὲ αὕτη ἐπεξετάθη ὡς δηλωτικὴ παντὸς εἶδους ἰλύος, κατόπιν δὲ καὶ ὁ τόπος, εἰς τὸν ὁποῖον ἕνεκα τῆς πληθώρας τοῦ ὑπάρχοντος ὕδατος εἶτε ἐκ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, σχηματίζεται ἰλὺς, ἐν γένει δὲ πᾶς τόπος, ὕγρὸς καὶ βαλτώδης, διασχιζόμενος ἢ μὴ ὑπὸ ρυακιδίων ἐκλήθη καὶ οὕτως «λοῦμα». Ἡ τοιαύτη σημασία εἶναι, ὡς φαίνεται, ἀρκοῦντως παλαιά¹⁹, πιστεύομεν δέ, ὅτι τὰ ὁμώνυμα τοπωνύμια, ἐκ ταύτης, ὡς ἀνωτέρω ἠρμηνεύσαμεν ταύτην, προῆλθον, σημαίνοντα τόπον ὕγρον καὶ βαλτώδη.

Τοιαύτη λέξις ὑπὸ τὴν προμνησθεῖσαν σημασίαν, ὑπάρχει ὄντως σήμερον ἐν τῇ Κρητικῇ διαλέκτῳ, οὐχὶ πάντως οὔσα ἐν εὐρείᾳ χρήσει. Οὕτως ἐν Βιάννῳ λέγεται ὁ στίχος:

*Κοιμᾷτ' ὁ ἥλιος στὰ βουνὰ κι ἡ πέρδικα στὸ λοῦμα*²⁰.

Ἐνθα «λοῦμα» σημαίνει ὅ,τι καὶ ἐν τοῖς τοπωνυμίοις, βάλτον, βαλτότοπον. Ὁ Νίκος Καζαντζάκης, εἰς τὴν «Ὀδύσειαν», χρησιμοποιεῖ καὶ οὕτως τὴν λέξιν, ἐν τῇ σημασίᾳ τῆς ἰλύος, κακῶς δ' ἐπεκρίθη, εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τοῦλάχιστον, ὅτι ἐχρησιμοποίησεν λέξεις

¹⁷) Πρβλ. πλύνω - πλῦμα, ἀπόπλυμα (= τὸ ἀπομένον τῆς πλύσεως ὕδωρ). Φρ. «χῶσε τὸ πλῦμα».

¹⁸) Κατὰ πληροφορίαν ἐκ τοῦ Τουρκικοῦ Ἱερικοῦ Ἱεροσολέου (ΤΑΗ, κῶδιξ 107, σελ. 179) ὑπῆρχεν ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐν Ἱεροσολέοις (Κιζιλ Τάμπια) ρυακίος σχηματισθεὶς ἐκ τῶν ἐκχεόμενων σαπουνονέριων καὶ ἀποπλυμάτων.

¹⁹) Κατὰ Liddell - Scott - Κωνσταντινίδου, Γ' σελ. 59 λούμα = ὕδωρ, ρύσις καὶ παραπέμπει εἰς Ἑλληνικά Ἐπιγράμματα (ἐκδοσις Kaibel) 963, 6. Ἐπίσης κατὰ τὸ Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλλην. γλώσσης ἔκδ. Δημητράκου τόμ. Ε' ὑπάρχει ταυτοσημον λήμμα ἐν τῇ λέξει ἢ παραπομπῇ δὲ γίνεται εἰς Ἑλλην. Ἐπιγράμματα, 903, 2. Τὸ χωρίον τοῦτο κατέστη ἀδύνατον νὰ ἐξεύρωμεν. Τὸ παρ' Ἡσυχίου, καθ' ὃ «λούματα» τα τῶν πτισσομένων κριθῶν ἄχυρα Κύπριοι, ἴσως νοσεῖ.

²⁰) Ἀρχ. Ἱστορ. Λεξ. Ἀκαδ.

ἀνυπάρχτους, ὑπὸ κριτικοῦ²¹, ὁ ὁποῖος σὺν ἄλλαις ἐθεώρησεν ὡς μὴ ὑπάρχουσαν καὶ τὴν παρὰ Καζαντζάκη λέξιν *λοῦμα* = λάσπη.

Δυνατὸν νὰ θεωρηθῆ, ὅτι διὰ τοῦ «Λοῦμα» ὡς τοπωνυμίου πιθανῶς νὰ σημαίνεται προϋπάρχον λουτρον ἐν τῇ θέσει, ἐφ' ἧσον τοιοῦτον τι ἐσήμαινε παρὰ Βυζαντινοῖς. Ὅμως μία τοιαύτη ἐκδοχὴ ἐξασθενεῖ πως ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐν Κρήτῃ ἐν τοπωνυμίοις πρὸς δῆλωσιν προϋπάρχοντος λουτροῦ, χρησιμοποιεῖται τὸ σύνηθες «Λουτρό»²², ἢ ἄλλο τι συναφές²³, οὐδέποτε δὲ «Λοῦμα», λέξεις, ἡ ὁποία σπανιωτάτη ὡς προσηγορικόν, ὡς καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις ἰδιώμασι, οὕτω καὶ ἐν Κρήτῃ οὐδόλως λέγεται ἐπὶ τῆς σημασίας τοῦ λουτροῦ, ἀφ' ἐτέρου δὲ ἐκ τοῦ ὅ,τι λουτροῦνες (= *λοῦματα*), δὲν εἶναι ἀπολύτως εὐχερὲς νὰ ὑπῆρχον εἰς τοὺς τόπους τοὺς ὑπὸ τὸ ὄνομα σήμερον «Λοῦμα».

Ἀπομένει εἰσέτι ἡ πληροφορία ἐκ τοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας, ὅτι ἡ λέξις χρησιμοποιεῖται ἐν Καρπάθῳ ἐπὶ θέσεως βουνοῦ²⁴. Τοῦτο δὲν δύναται νὰ ἀναιρέσῃ τὰ ἤδη λεχθέντα, γνωστοῦ ὄντος ὅτι ἐκ τῆς τοπικῆς ἐπεκτάσεως τὴν ὁποίαν λαμβάνουσιν ἔνεκα τῆς λήθης τῶν πλησιοχώρων καὶ τῆς αἰτίας τῆς γενέσεως τοῦ τοπωνυμίου καὶ ἐκ τῆς συνεχοῦς φθορᾶς, τὰ πλεῖστα τῶν τοπωνυμίων οὐδὲν εἶναι πλέον εἰμὴ λέξεις ἀποβλοῦσαι πᾶν νοηματικὸν περιεχόμενον, διατηρούμεναι δὲ ἐν χρήσει διὰ τῆς συνεχοῦς παραδόσεως, πρὸς τοπικὸν καθορισμὸν καὶ οὐδὲν ἄλλο.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω, θὰ ἠδυνάμεθα ἤδη νὰ ἐννοήσωμεν τὴν ἄγνωστον καὶ ἀδιανόητον μέχρι τοῦδε λέξιν «*λοματαία*», τῆς ὁποίας χρῆσιν ποιεῖται ὁ Σαχλίκης²⁵, ἐν τῷ στίχῳ 209 τῆς «Ἀφηγήσεως» :

νά πες ἀγρίμια κυνηγοῦν καὶ λουματέαν ὀρμιάζουν.

Ὁ στίχος δὲν κατενόηθη ὑπὸ τοῦ Παπαδημητρίου, ὁ ὁποῖος ἐν τῷ

²¹) Ὁ Μάρκος Ἀυγέρης κρίνων τὴν «Ὀδύσειαν» ἐν «Νέα Ἐστία», ΚΣΤ' σελ. 1547, ἀμφισβητεῖ παντάπασιν τὴν ὑπαρξιν τοιαύτης λέξεως ὑπὸ τὴν σημασίαν ταύτην.

²²) Λουτρό χωρ. ἐν Σφακίοις. τὸ ὁποῖον ὡς πληροφορεῖ ὁ Νουχάκης (Κρητικὴ Χωρογραφία, σελ. 226), «ὠνομάσθη οὕτως ἐκ τῶν γενομένων ἐν αὐτῇ λουτροῦν ὡς δεικνύουσι πολλὰ λείψανα λουτήρων εἰς οὓς διωχετεύετο τὸ πρὸ λούσιν ὕδωρ ἐκ τῆς ὑπερχειμένης Ἀνωπόλεως».

²³) Λούτρα χωρ. ἐπαρχίας Ρεθύμνης καὶ τοπωνύμιον ἐν Τυλίσῳ, Λούτρας ἐν Κυδωνίᾳ, Παλιόλοουτρα ἐν Ἀγίῳ Βασιλείῳ, Λούτρας, δύο χωρία ἐν Βιάννῳ καὶ ἀνά ἐν ἐν Ἀγ. Βασιλείῳ καὶ Κυδωνίᾳ κλπ. Πρβλ. καὶ ὅσα ἐν περ. Κρητικῇ Ἐστίᾳ, τόμος Α', τεῦχος 3 σελ. 11 καὶ τεῦχος 4 σελ. 13.

²⁴) Ὡς ἀνωτ.

²⁵) Σαχλίκης, Ἀφηγήσις Παράξενος, ἐπιμελεία Σ. Παπαδημητρίου, Ὀδησσός, 1896.

λεξιλογίῳ²⁶, ἀγνοεῖ τὴν σημασίαν τῆς λέξεως γράφων, «λουματέα, ἢ εἰς τὴν ἔκφρασιν «λουματέαν ὀρμιάζου» κατὰ πᾶσαν πιθανότητα γένους θηλυκοῦ». Καθ' ἡμᾶς ἡ λέξις δέον νὰ συναφθῆ πρὸς τὸ «λοῦμα», σημαίνει δὲ τόπον βριθοντα «λουμάτων», τουτέστι τόπον ὑγρὸν καὶ λασπώδη, εἶναι δὲ οὐχὶ γένους θηλυκοῦ, ὡς θεωρεῖ ὁ Παπαδημητρίου, ἀλλ' ἄρσενικοῦ, συντιθεμένη ἐκ τοῦ «λοῦμα» καὶ τῆς παραγωγικῆς καταλήξεως —έας, σημαίνουσης πλήθος, ἀφθονίαν, τοῦ ἐν τῷ θέματι σημειομένου. Ἡ κατάληξις αὕτη οὐδὲν εἶναι εἰμῆ ἢ πρωταρχικῆ μορφῆ²⁷ τῆς συνήθους ἐν Κρήτῃ καταλήξεως τοπωνυμίων —ιάς, ἢ ὁποῖα σημαίνει τὸ αὐτό²⁸. Λουματέας ὅθεν καὶ οὐχὶ λουματέα, παρ' ὅτι τοιαύτη λέξις ἢ συνώνυμον τοπωνύμιον, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, δὲν διεσώθη παρ' ἡμῖν, ἐσήμαινε κατὰ τὰ ἀνωτέρω τρόπον γέμοντα λουμάτων.

Παρὰ ταῦτα οἱ στίχοι 208 - 209 :

(δ) εἰς τὸν ἄλλον δὲν γροικοῦν κι ἀνάκουτα φωνάζουν,
νά 'πες ἀγρίμια κυνηγοῦν καὶ λουματέαν ὀρμιάζου,

παραμένουσι εἰσέτι γριφώδεις. Τῶν στίχων τούτων, ὑπὸ πᾶσαν ἐπιφύλαξιν δίδομεν κατωτέρω τὴν καθ' ἡμᾶς ἐρμηνείαν : Ὁ ἕνας τὸν ἄλλον δὲν γροικοῦν κτλ. ὥστε λέγεις ὅτι κυνηγοῦν ἀγρίμια καὶ ὀρμιάζου, ἦτοι ρίπτουσι τὴν ὀρμιάν²⁹, εἰς τόπον βαλτώδη, πλήρη λουμάτων, πρὸς σύλληψιν ἴσως ἐγγέλυον ἢ διὰ τι ἄλλο.

II. Ρ Ο Υ Μ Α

Ταυτόσημον σχεδὸν καὶ γλωσσικῶς ἀνάλογον πρὸς τὸ «Λοῦμα», ὑπάρχει τὸ σύνηθες ἐν Κρήτῃ τοπωνύμιον «Ροῦμα»³⁰. Ἐτυμολογικῆ σχέσις πρὸς τὸ «Λοῦμα», ὡς θὰ ἠδύνατό τις νὰ υποθέσῃ³¹ δὲν ὑφί-

²⁶) Σ α χ λ ί κ η, ὡς ἀν. σελ. 247.

²⁷) Περὶ ταύτης ἴδε Γ. Χ α τ ζ ι δ ά κ η, Μεσ. καὶ Νέα Ἑλληνικά, Β' σελ. 457 καὶ περ. Ἀθηνᾶ, Ε' σελ. 495 καὶ ἐξῆς.

²⁸) Οὕτω Χαλικιάς = τόπος βριθων χαλίκων, Ἀστυρασιάς = τόπος ἐν ᾧ ἀφθονεῖ εἶδος φυτοῦ καλούμενον στύραξ, Ἀχεντριάς = τόπος πλήρης ἐχιδνῶν, Πλατανιάς κτλ. Ἐν Δυτικῇ Κρήτῃ ἢ τοιαύτη κατάληξις συνήθως ἀπαντᾶται ὡς —έ(ς). Π.χ. Πλατανές, Ἀζωγουρές κτλ.

²⁹) Σ κ α ρ λ ά τ ο υ Β υ ζ α ν τ ί ο υ, Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης Β' σελ. 947 ὀρμιᾶ = τριχὰ διὰ ψάρευμα. Ἡ ὀρμιᾶ ἐκ τοῦ ἀρχ. ὄρμος καλεῖται καὶ ὀρμιδι ἢ κοινῶς ἄρμιδι. Ἴδε καὶ Ν. Ἀ ν δ ρ ι ώ τ η, Ἐτυμολογικὸ Λεξικό, σελ. 175 ἐν τῇ λέξει.

³⁰) Ἐν συμβολαίῳ τοῦ 1775 (Α. Β ο υ ρ δ ο υ μ π ά κ η, Κρητικά Ἐγγραφα ἐν Χριστιανικῇ Κρήτῃ, Β' σελ. 408), γράφεται <συνροσ απου το νοτο ρουμα>.

³¹) Τὸ ἐν Δυτικῇ Κρήτῃ ἰδιαίτατα, τρέπεται εἰς ρ. Ἴδε Ρ a s h l e y, II,

σταται. Ἡ λέξις εἶναι εὐρέως διαδεδομένη ἐν Κρήτῃ, ἰδίᾳ ἐν τῇ Λυτικῇ, ὡς προσηγορικόν, σημαίνει δὲ τὸν ἐκ χειμαρροδῶν ἢ μὴ ὑδάτων σχηματισθέντα ρύακα ἢ ποταμόν.

Οὕτω «Ροῦμα» ἐκαλεῖτο χωρίον ἐν Σητεῖᾳ, νῦν ὑφιστάμενον μόνον ὡς ὄνομα τόπου⁸², ὑπάρχουσι δὲ σήμερον χωρία Βαθύρορουμα, Μεσόρορουμα ἐν Σελίνῳ, Καλόρορουμα⁸³ καὶ Νέα Ροῦματα ἐν Κυδωνίᾳ, Παλαιὰ Ροῦματα ἐν Κισιάμῳ καὶ Μιξόρορουμα⁸⁴ ἐν Ἀγίῳ Βασιλείῳ, ταυτώνυμοι δὲ θέσεις Μέσα Ροῦματα, τοῦ Μπάου τὸ Ροῦμα, Σφακόρορουμα, ἐν Ἀργυρουπόλει ἐπαρχίας Ρεθύμνης⁸⁵, Στραβόρορουμα, ἐν Ἀσκύφου ἐπαρχίας Σφακίων⁸⁶, Ρουμάτσια (γράφει Ρουμάκια) ἐν Σκάφῃ ἐπαρχίας Σελίνου⁸⁷ καὶ εἴ που ἄλλαχοῦ.

Ἡ λέξις ἀσφαλέστατα ἔχει τὴν προέλευσιν ἐκ τοῦ ρεῦμα. Ὁ Χατζιδάκις⁸⁸ ὑπεστήριξεν τὴν ἐκ τοῦ ρεῦμα > ρέμα > ροῦμα παραγωγήν⁸⁹, ἣ ὁποῖα κρίνεται λίαν ἐπισηφαλῆς ἐκ τοῦ ὅτι ἡ τροπὴ τοῦ ε

σελ. 192 - 193 (γάρα - γάλα, Μῆρο - Μῆλο), σελ. 233 (ἄρροι, ρογήσιμα, ρογιῶρογιῶ ἀντὶ ἄλλοι κτλ.) καὶ Bickford-Smith, Cretan Sketches, σελ. 154 (a legacy of words). Ἐπίσης ἴδε Γ. Ἀναγνωστόπουλον ἐν Ἀθηνῶν, ΛΗ' σελ. 151. Δυνατὸν πάντως ἔνεκα τοῦ σχεδὸν ταυτοσήμου νὰ ἐπέδρασαν ἀμοιβαίως καὶ κατ' ἀναλογίαν.

⁸²) Κρητικά Χρονικά, Α' σελ. 122.

⁸³) Πρβλ. ὅσα περὶ τούτου ἐν Κρητικῇ Ἔστίᾳ. Α' τεύχος 2 σελ. 8.

⁸⁴) Ὁ Γ. Χατζιδάκις τὸ γράφει Μειξόρορουμα (Ἀθηνᾶ ΚΔ' σελ. 22). Προῆλθεν κατ' ἀνομοίωσιν ἐκ τοῦ Σμιξόρορουμα (= συμβολὴ ρυάκων, ροιμάτων). Πρβλ. τὰ ἔξουσά σου <ἔξου(σ)ά σου <ἔξά σου, ἐκουσπάζομαι <[ἐ]κου(σ)πάζομαι <ξυπάζομαι, σύψυχο <(σ)ύψυχο <ὔψυχο Ἴδε καὶ Φιλήντα, Γλωσσογνωσία καὶ Γλωσσογραφία, Β' σελ. 145.

⁸⁵) Ν. Χατζιδάκις, Τοπωνυμιαὶ τοῦ χωρίου Ἀργυρουπόλεως, ΕΕΚΣ Α' σελ. 436 καὶ 441.

⁸⁶) Στεφάνου Ξανθοῦ διδου, Τὸ δίπλωμα (προβελέγγιον) τῶν Σκορδιλῶν Κρήτης, ΕΕΚΣ, Β' σελ. 307. Ἐφ' ὅσον τὸ «ροῦμα» ἐγένετο ἐκ τοῦ «ρεῦμα» πιθανωτέρα ἡ διόρθωσις τοῦ Gerland, Histoire de la Noblesse Crétoise, σελ. 95 ἐν ἐγγράφῳ (χρον. 1183) εἰς Στραβὸ Ρεῦμα καὶ οὐχὶ Στραβὸ Ροῦμα ὡς ὁ Ξανθοῦ διδου ὡς ἀν., ἐπειδὴ ἡ λέξις ροῦμα εἶναι διαλεκτικὸν στοιχεῖον μᾶλλον μεταγενέστερον.

⁸⁷) Ι. Μαθιοῦδάκη, Τοπωνυμικά τῆς κοινότητος Σκάφης. Κρητικά Α' σελ. 34.

⁸⁸) Ἀθηνᾶ ΚΔ' σελ. 22.

⁸⁹) Τὴν τοιαύτην παραγωγήν, ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ ρέμα, ὑποστηρίζει καὶ ὁ φιλόλογος κ. Γεώργ. Πάγκαλος, ἐν ἀνεκδότῳ γλωσσασαρίῳ του, τὸ λήμμα «ροῦμα» τοῦ ὁποίου ἐτέθη ὑπ' ὄψιν ἡμῶν, γράφων ἐπὶ λέξει «Ἡ ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ ἀρχ. οὐσ. ρεῦμα > ρέμα — ροῦμα κατ' ἀνάμалον ἐκφώνησιν οὐ ἀντὶ ε (περὶ τῆς ὁποίας ἀνωμαλίας ἴδε Γ. Ν. Χατζιδάκιν ἐν Ἀθηνᾶς τομ. 24, σ. 22

εἰς οὐ εἶναι λίαν ἀνώμαλος καὶ οὐδόλως εὐχρησθεῖ ἐν τῷ Κρητικῷ ἰδιώματι. Πιθανωτέρως, ὡς νομίζομεν, εἶναι ἡ διάμεσος παραγωγή ἐκ τοῦ ρεῦμα > ρέμα > ρόμα⁴⁰ > ροῦμα⁴¹.

Ὁ Ἄ. Χατζῆς ὁμιλεῖ περὶ λατινικοῦ ruma, ae = ροή, ποταμοῦ ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ ρύμη καὶ παράγει ἐντεῦθεν τὴν λέξιν⁴², τοιαύτη ὅμως λέξις ὑπὸ τὴν ὡς ἄνω σημασίαν, ἀφ' ἐνὸς μὲν, ὡς φαίνεται, δὲν ἐκληρονομήθη ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν, ὁπότε θὰ ἠδυνάμεθα κατὰ τινὰ τρόπον νὰ ἀναγάγωμεν τὸ κρητικὸν ροῦμα εἰς ταύτην, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἢ ἐκ τοῦ ρεῦμα παραγωγή εἶναι λίαν πιθανὴ καὶ ἀσφαλῆς ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχη ἀνάγκη νὰ ἀνατρέχωμεν εἰς ἄλλας πολλῶν ἐπισφαλεστέρας.

ΝΙΚ. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ

«οὐ ἀντί ε» ρέμα — ροῦμα ἐν Κρήτῃ, ζεματίζω—ζοῦματίζω ἐν Σύμῃ... ἢ ἐμμέσως ἐκ τοῦ αὐτοῦ >ρεῦμα >ρέμα >*ρόμα >ροῦμα κατὰ τροπὴν δηλ. πρῶτον τοῦ ε εἰς ο διὰ τὸ παρακείμενον ὑγρὸν ρ, ὡς: ρεβίθι >ροβίθι καὶ ἔπειτα τροπὴν τοῦ ο τοῦτου εἰς οὐ διὰ τὸ αὐτὸ παρακείμενον ὡσαύτως ρ, ὡς λωρί(ον) >λουρί... Πιθανωτέρως ἢ μᾶλλον βεβαία μοῦ φαίνεται ἡ πρώτη ἄμεσος ἔτυμολογία ἐκ τοῦ: ρεῦμα >ρέμα — ροῦμα ἢ ἢ ἐμμέσως ἐκ τοῦ ρεῦμα >ρέμα >*ρόμα >ροῦμα ὡς ο τισούτω μᾶλλον καθ' ὅσον ὁ διάμεσος τύπος *ρόμα εἶναι ἀμάρτυρος». Ἡ ἀνώμαλος τροπὴ τοῦ ε εἰς ο εἶναι ψευδὴς καὶ φαινομενικῆ. προϋποτιθεμένου πάντοτε ἐνδιαμέσως τοῦ ο. Οὕτω τὸ ζεματίζω >ζοῦματίζω, καὶ ὅσα ὁ Χ α τ ζ ι δ α κ ι ζ ἐν Ἀθηνῶν ΚΔ' σελ. 22, ἐάν δὲ ὀφείληται εἰς παρετυμολογίαν, προϋποτίθησι ὡς διάμεσον τύπον τὸ *ζεματίζω. Ἐξ ἄλλου, ὁ τύπος ρόμα οὐδόλως εἶναι ἀμάρτυρος (ἴδε κατωτέρω) ὡς θεωρεῖ ὁ κ. Πάγκαλος.

⁴⁰) Ὁ τύπος οὗτος διασφίεται εἰσέτι ἐν Κύμῃ (Φιλήντια, Γλωσσογνωσία καὶ Γλωσσογραφία, Α. σελ. 134 καὶ Β' σελ. 90 καὶ Χ α τ ζ ι δ α κ ι ζ ἐν Ἀθηνῶν, ΚΔ' σελ. 23). Διὰ τὴν τροπὴν τοῦ εμ εἰς ομ ἴδε Φιλήντιαν ὡς ἄν. Α' σελ. 96, 124, 134, 158 καὶ Β' σελ. 90. Πρβλ τὸ σχῆμα ψεῦμα >ψέμα >ψόμα.

⁴¹) Περὶ τοῦ ομ >ομ ἴδε Φιλήντιαν ὡς ἄν. Β' σελ. 109 - 110. Ἐνταῦθα συνήργησεν καὶ ἡ γειτονία τοῦ ὑγροῦ.

⁴²) Α. Χ α τ ζ η «Ἐλλην, Ἑλλάς — Ἑλλήν» ἐν Ἐπιστ. Ἐπετηρίδι Πανεπ. Ἀθηνῶν (1935) σελ. 139 καὶ ἐν περ. «Ἐπιστήμη» (1952) τεῦχος 4.

Σ η μ.—Κατὰ τὰς πληροφορίας ἐκ τοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἰστορ. Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας, ροῦμα ες καλοῦνται ἐν Θράκῃ τὰ συκάμινα καὶ ρουμά ἢ συκαμνιά (μαρέα). Ἐκφράζομεν ἐντεῦθεν τὴν ὑπόνοιαν ὅτι ἡ λέξις ροῦμα (ἐν. ἢ ροῦμα) δέον νὰ συναφθῇ πρὸς τὸ λατινικὸν ruma, ae καὶ rumis, is=θηλή μαστοῦ καὶ τὸ παρὰ S o p h o c l e s Greek Lexicon (σελ. 972) ἀναγραφόμενον ρούμα, ἢ=θηλή. Ὡνομάσθησαν δηλονότι ἐν Θράκῃ ροῦμα τὰ συκάμινα, ἔνεκα τῆς μεγάλης ὁμοιότητος τοῦ σχήματος αὐτῶν πρὸς θηλήν μαστοῦ.

FRENCH AND ITALIAN ELEMENTS IN THE EROTOCRITOS

In 1935, Cartoian¹ drew attention to the fact that the plot of the *Erotocritos* was drawn from the old French romance of «Paris and Vienne», of which the standard critical edition is that of Kaltenbacher². This romance is extant in seven manuscripts, of which the earliest is dated 1438, and several editions from 1487 onwards. In Italian there exist in manuscript three different translations, and no less than twenty-two printed editions, of which the first was published in 1482. Versions in Italian verse were composed by Mario Teluccini, of whose work there are two known editions, dated 1571 and 1577, and by Angelo Albani d'Orvieto, whose poem was printed in Rome in 1621. The evident popularity of the romance is further shown by its translation into other tongues—Spanish, Catalan, English, Flemish, Swedish, Latin, Armenian, and German.

Cartoian concludes rather doubtfully that the poem by Albano di Orvieto is «la source la plus directe du poème néogrec», but goes on «nous disons la plus directe parce que, sans doute, il y en a eu aussi d'accessoires, telle la version italienne en prose».

Kriaras³, entirely repudiates the Italian poem as the immediate source of the *Erotocritos*, and after an exhaustive comparison of the Greek with Kaltenbacher's text concludes that «the Cretan poet had to hand . . . the French romance itself, either in French or in an Italian translation». If this were true it would have the additional merit of settling finally the disputed authorship of the *Erotocritos*⁴.

¹) Cartoian, N. «Poema cretana Erotocrit în literatura românească și izvorul ei neconoscute». (Academia Română, Memoriile secțiunii literari, seria III, tomul VII, mem 4). București 1935, and later in «Le modèle français de l'Érotocritos, poème crétois du XVIIIe. siècle». (Revue de littérature comparée, (Avril - Juin 1936).

²) Kaltenbacher, R. «Der altfranzösische Roman Paris et Vienne», (Romanische Forschungen XV, Erlangen, 1904).

³) Kriaras, E. «Μελέτημα περί τὰς πηγὰς τοῦ Ἑρωτοκρίτου», (Texte und Forschungen zur Byzantinisch - Neugriechischen Philologie, Nr. 27, Athens, 1938).

⁴) See κατωτέρω.

This apparently well-founded conclusion ignores one difficulty. Kaltenbacher divides our existing sources into two groups. The first consists only of five French manuscripts, on which he bases his text: the second of all other material, including the Italian translations. The differences between the two groups are quite distinct, and those that affect the present question are as follows:

a) Group II is much more direct, omits the description of five dreams that occur in Group I, and generally curtails the narration of Paris' journeys and tournaments.

b) Group II omits the long prologue of Pierre de la Cypede, in which he states that he is the author of the work.

This study is intended to examine more closely the relation between the Paris et Vienne and the Erotocritos, and to try to resolve whether the Cretan poem is so closely affiliated to the Group I version as to overcome the inherent unlikeliness that a poet of Venetian Crete, undoubtedly bilingual, would base his work on French rather than Italian: and if it is so affiliated, whether any Italian elements in the Greek are strong enough for us to postulate the existence of a hitherto unknown Italian translation of the Group I text.

In the following section, references to the Erotocritos are given by book and line as in the Xanthoudides edition:⁵ to the French text by page of Kaltenbacher's edition in *Romanische Forschungen*; and to the Italian by page of the Verona edition of 1603⁶. As this is not paginated, I have taken the page headed «La Dilettevole et Bella Historia...» to be page 1.

Since the Italian editions vary only in orthography and punctuation, I have used (of those available in the British Museum) the one nearest in time to the presumable date of the Cretan poem.

Dealing first with those places where the Erotocritos is closer to the Italian than to the French, we find the following examples, varying widely in their cogency.

⁵) Xanthoudides, S. Βιτζέντζου Κορνάρου 'Ερωτόκριτος, 'Εκδοσις κριτική. 'Εν 'Ηρακλείῳ Κρήτης 1915.

⁶) Paris, e Viena, Innamoramento bellissimo, nel quale si contiene il felice fine del loro Amore. Adornato di bellissime figure... In Verona, Per Francesco dalle Donne, MDCIII. (Br. Mus. 12403a 18).

1. Περνοῦν οἱ χρόνοι κ' οἱ καιροί, κ' ἡ Ρήγισσα γαστροῶθη,

 μιὰ θυγατέρα κάμασι, κ' ἤρξεε τὸ παλάτι. A 47, 51

. . . ilz eurent une fille, qui fut de tres souverayne beaute.
 394

*Nè stette troppo tempo, che M. Diana fù gravida, et al
 tempo debito partorì una bella figliuola.* 2

F¹ does not mention the queen's pregnancy.

2. Εἶχεν ὁ Βασιλιὸς πολλοὺς μὲ φρόνεμι καὶ πλοῦτη,
 συμβουλατόροι νιου 'σανε οἱ μπιστεμένοι τοῦτοι'
 μ' ἀπ' ὄλους εἶχεν ἀκριβό, πάντα σιτὴ συνιροφιάν του
 ἔναν, ὅπου Πεζόστρατον ἐκράζαν τ' ὄνομά νιου'
 τοῦ παλατιοῦ ἦτο θαρρετός, ξεχωριστός παρ' ἄλλο,
 καὶ δίχως του ὁ Βασιλιὸς δὲν ἤκαν' ἔνα ζάλο. A 71 - 76

*En cely temps avoit au Douphine ung noble et gentil
 homme de grant parage qui s' appelloit messire Jacques.
 Jasoit ce qu'il estoit baron, toutesfoiz estoit il homme lie-
 ge au dauphin. Et si estoit chevalier de grant parente et
 renom et estoit moult puissant d' argent et avoit pluseurs
 chasteaulx et villes, si qu' il ne tenoit gueres moins de ter-
 re du douphin. Ledit messire Jacques estoit moult saige
 chivalier et le dauphin l' amoit moult.* 395

*Era in quel tempo nella Città di Viena un nobile Ba-
 rone, ilqual era molto ricco di Castelli nel Paese del Dolf.
 chiamato per nome M. Giacomo . . . Questo M. Giacomo
 era amato molto dal Dolfino, e non faceva alcuna cosa in
 governare il suo Reame senza suo consiglio.* 3

«Δὲν ἤκαν' ἔνα ζάλο» has no parallel in F. However, a very similar phrase is found (referring to the Dauphin) in F,

*Tant l' amoit ledit roy, que en celuy temps ne faisoit
 riens sans son conseil...* 393

and the equivalent, in I

*...ne 'l Re faceva cosa alcuna nel Reame senza il suo
 consiglio.* 1.

¹) Erotocritos — G.; French text — F; Italian text — I.

3. κ' ἤπασκεν ὅσον τὸ μπόρεϊ νὰ βγῆ ἀπὸ τέτοια μάχη·
κ' ἤβανε μέσ' στὸ λογισμὸ νὰ φεύγη ὄχ τὸ παλάτι,
μὰ σφαλε, δὲν τὸν ἤρην' ὁ καημός, ποὺ τὸν ἐκράτει.

ἔτσι κι αὐτὸς ὅτι 'κανε τὴν παίδα ν' ἀλαφρόνη,
καὶ νὰ βροῖ ἀέρα καὶ δροσά, πλιὰ ἄφρει τὸ καμίνι.

A 110 - 112, 119 - 120

*Paris serchoit chemin de soy eslonyer de Vienne, mes
riens ne luy valoit la longnyer, quar quant plus la lon-
gnoit, et plus ardoit le feu d' amours.* 397

*Abenche molte volte Paris havesse fatta ferma delibe-
ratione di non voler più seguitare questo amore, et dar
luoco à tanti affanni, tuttavia non potesta; ma quanto più
cercava nella mente sua abandonar Viena tanto più gli
cresceva l'amore verso di lei, et credendo amorzare il fuo-
co gli aggiungeva più legne.* 4

«Μὲς στὸ λογισμὸ» — «deliberatione», «nella mente». Compare
also A 306, one of the Erotocritos' many metaphors of love as a
fire, which is closer to I than to F:

κ' ἤβαν ὁ ἔρωτας κουρφὰ τὰ ξύλα στὸ καμίνι.

4. Κι ὀληνυχτὶς ἀνάπασι δὲν εἶχε νὰ λογιαῖζη,
ποιὸς εἶν' αὐτός, ποὺ τραγουδεῖ, καὶ βαρνασιενάζει,
καὶ μέρα νύχτα ἢ πεθυμιὰ πληθένει νὰ τ' ἀκούη,
μὴ γνώθοντας, κι ὁ ἔρωτας ὄντ' ἐγέλῃ, μᾶς κοροῦει

Καὶ μὲ τὴ Νένα τζι συχγιὰ ἐμίλειε τοῦτα κείνα,
πάντα γιὰ τὸν τραγουδιοτὴ ἀθιβολὲς ἐκίνα.

A 465 - 468, 475 - 476

*...et tousjours luy [Vienne] croissoit la volonte et le de-
sir de scavoir qui ceulx estoient, entant qu' elle mostroit
a en porter grant poine et douleur.* 398

*...e pure più volte Viena diceva con la sua nutrice Isa-
bella. Come pud essere, che quasi ogni notte si sentino quì
sì maravigliosi canti, et instrumenti? (se ben come giova-
ne pura, et innocente, che ancora non havea sentito che co-
sa fossero le fiamme d' Amore pur li piaceva, conescendo,
che per amor suo gli erano fatti tanti suoni) et stando più*

*volte in tali pensieri tutta si consumava per voler sapere
qui fussero quelli che così mirabilmente sonavano.* 5

This section is difficult to analyse; G, although it expands greatly, puts the singing - contest and the ambush immediately together, while F and I separate them by a description of Vienne's growing excitement. The general impression is that G is closer to I, and this is strengthened by the bringing in of a conversation with the Nurse, (Isabella). But possibly «*ἡ πεθνυμιὰ πληθέρει*», must be compared with «*Croissoit la volonte et le desir*».

5. *Κινοῦν καὶ πᾶσι τὸ ζιμιὸ κ' οἱ δέκα ἀρματωμένοι,
καθένας τὸν τραγουδιστὴν ἤστοκε κι ἀνιένοι.
Εἰς ὄραν ὀλιγούτσικη, ὀπού 'σανε χωσμένοι,
θωροῦν το μ' ἓνα σύντροφο ἀξάφνου καὶ προβαίνει,
κι ἀρχίζει πάλι τὸ σκοπὸ τὸ γλυκοζαχαρένιο,
κ' ἐχτύπα τὸ λαγοῦτόν του σὰν τό 'χε μαθημένο.
'Η γλῶσσά ντου παρὰ ποτὲ ἐγένηκεν ἀηδότι,
καὶ τὸ μεσάνυχτο περνεῖ, τὸ φῶς τὸ ἀγῆς σιμώνει.* A 557-564

*Quant ilz armes et ordenes, ilz salirent hors du palays
et s' en alerent cacher environ la chambre du Dauphin.
Après matines Paris et Edoardo vindrent . . . ; quant ilz
furent desoubz la chambre du dauphin ilz commensserent
a chanter et a sonher, ainsi comme ilz avoient a coustume . . .* 399

*Venuta la notte seguente Paris con Odoardo . . . secondo
l' usanza, sotto la camera del Dolf. sonando più maravigliosamente,
che mai havessero fatto.* 5

G and I agree that at the last serenade the heroes sang more beautifully than ever. However, «*κίνοῦν καὶ πᾶσι*» must be compared with «*Ilz salirent...et s' en alerent*», which has no equivalent in I.

6. *'Ετότες ὁ Ρωτόκριτος ἀρχονικὰ μιλεῖ τως
καὶ φρόνιμα, ὡς ἐγνώρισε κ' εἶδε τὴν ὄρεξίν τως.
Λέει τως: «Φίλοι κι' ἀδερφοί, . . . »* A 599 - 601

Paris . . . s' en vint aux chevaliers et leur dist tielx paroles : «Messeigneurs . . . » 400

*Paris . . . si volto à quelli dieci huomini benignamente,
e disse. Signori, e fratelli . . .* 6

ἀρχοντικά—benignamente; Φίλοι καὶ ἀδελφοί—Signori e fratelli.

7. σὺν τοῖς ἀποχαιρέτισε κ' ἐμίσσειγε, θωροῦσι,
πὺς δὲ γρικᾶ μὲ τὸ καλό, κ' εἰς τὸ κακὸ θὰ μποῦσι.
'Ἐφήκασι τὸ' ἀθιβολές, σι' ἄρματα βάνον χέρα, A 607 - 609

*Les chivaliers respondirent: «Seigneurs, ne vous des-
plaise, quar se vous ne voules venir pour amour, il vous
fauldra venir pour force». Quant Paris les entendit, il se
tira arcyere et mist le main a son espee...* 401

*Pur seguendo [Paris] la sua via, questi dieci huomini
si misero dinanzi a loro, e dissero. Fabisogno ò per amore,
ò per forza che veniate al Dolfino, et in questo parlare mes-
sero mano alle spade...* 6

'Ἐμίσειγε — «segundo la sua via»: and in F, Paris draws first, while in G and I it is the guards who put their hands upon their swords.

8. Ἀνὸ πῆγα κ' εἴλασίν τού το ἀπὸ τοῖ πονεμένους,
κ' ἐθωρεῖν τοῖς ὁ Βασιλιὸς ἄσκημα λαβωμένους. A 641 - 642

*... les chivaliers, qui foyz s' en estoient, vindrent de-
vant le dauphin et luy compterent tout leur fait et la desa-
venture, qui leur estoit advenue, dont il fut moult dolant
et courosse...* 401

*... i quali andorno la mattina con sua gran vergogna
avanti al Dolfino, mostrandoli le ferite c' havevano sopra
la persona. Vedendo questo il Dolfino comandò...* 7

«'Ἐθώρειεν τοῖς ὁ βασιλιὸς» — «Vedendo questo il Dolfino».

9. Μέσα μου λέ' ὁ λογισμός, πὺς τοῦτος ὁ ἀντριωμένος
εἰσὲ φωλιᾶν ἀρχοντικὴ θέ γά ν' ἀναθρεμμένος, A 701 - 702

*... erano fatte queste cose per amor suo; et da persone
gentile, e valorose.* 7

Not in F.

10. 'Ἐπέρασε κ' ἡ δεύτερη [νύχτα] κ' ἡ τρίτη κατακρούει.
κι οὐδὲ τραγούδι οὐδὲ σκοπὸ οὐδὲ λαγοῦτ' ἀκούει.
'Ὅσον ἐπέραν' ὁ καιρός, κ' οἱ νύχτες ἐδιαβαῖνα,
τόσον οἱ λογισμοὶ κρουφὰ τὴν ἐψυγομαραῖνα. A 785 - 788

*... a lei pareva cento anni, che non havesse udito so-
nare, e cantare, perch' ella non trovava altro rimedio al
suo dolore, e non pensava in altra cosa.* 8

I's distinction between music sung and music played has no equivalent in F.

11. Καὶ πάλ' ὁ Πῆγας καθ' ἄργά ἤβανε νὰ βιγλίσου
πολλοὺς νὰ τότε πιάσουσι, γῆ νὰ τότε γνωρίσου'
καὶ οὐκ οἱ δέκα ἔχασαι καὶ κατατιροπιασῆκα,
κ' ἐπῆρεν ὀγιά λόγου ντως πολὺ καημὸ καὶ πρίκα,
τριάντα πέμπει καθ' ἄργά, καὶ τάσσει τως καὶ δῶρα,
λέει τως νὰ γυρίζουσι ὀληνηχτις τῆ Χώρα.

Μὰ ὁ Ρώκριτος σὰ φρόνιμος δὲν πιάνεται σὶδὸ δίχτυ,
καὶ τὰ λαγοῦτα καὶ σκοποὺς παράμερα τὰ ῥίχτει.

A 805 - 810, 813 - 814

... et disoit ensoy mesmes (les chevaliers) que a l' autre
nuyt il y mettroit tant de gens, que ceulx, qui ceste chouse
avoient faicte, seroient prys. Mes il faillit a son compte,
car despuys Paris ne Edoardo n' y vindrent. 401-402

Vedendo questo il Dolfino comandò che la notte seguen-
te andassero venticinque huomini armati, acciò non potes-
sero scampare, ma niente valse questa provisione, perche
mai più non se tornar a cantare, tenendo il fatto suo se-
creto . . . 7

F has only the suggestion that more men should be set in
ambush the following night; G and I expand this to a fact.

12. Θωρεῖς με ποῦρι, καλογιέ, γέροντας εἶμαι τῶρα,
καὶ νὰ μακρύνω δὲ μπορῶ μπλιὸ μ' ὄξω ἀπὸν τῆ Χώρα,

Ποῦρι δὲν ἔχ' ἄλλο παιδὶ σὶδὸν κόσμον παρὰ σένα,
κ' ἐσὺ θὲ νὰ τὰ χαίρῃσαι ὄ τ' ἔχω κοπιασμένα.

Τῆ μάνα σου μὲ λογισμό πολλὰ βαρὺ τὴν κρίνεις
θυμῶνάς σε, πῶς ἤσουνε, βλέποντας πῶς ἐγίνης.

A 835 - 836, 839 - 840, 847 - 848.

... hormai non posso più viver lungamente, per la
grave infermità...io non hò altro figliuolo...habbi almeno
qualche copassion alla tua misera, e dolente madre, la
quale de gli' occhi suoi hà fatto due fonti di amare lagri-
me...anzi sempre ringratia il Cielo, ilqual ti ha fatto here-
de di tanta robba quanto tu aspetti dietro a me, come tu
poi vedere. 14 - 15

These points from the father's appeal are not mentioned in F.

13. μ' ἀπήτης ἔμακρύνασι, κ' εἰς μέρη ἄλλα σῶσα,
 τέφαλα μαῦρα σκοτεινὰ τὰ μάτια νιου κουκλῶσα,
 κ' ἐμούλλωσε τὴν κεφαλὴ, καὶ τὸ κορμὶ ἀποροῖχει,
 κ' ἤκλαιγε κὶ ἀνεσιτέναζε ὄλο τὸ μερονύχτι. A 1351 - 1354

Et benche Paris havesse tanti honore, et piaceri per amor di Odoardo, pur nel suo cuore stava molto tristo, non mostrando di far più stima, nè conto alcuno di Viena, ma il cuore lo molestava giorno, e notte à tornar à vederla, et un hora gli pareva mille anni. 32

F has no suggestion of Paris' sadness during his stay in Brabant.

14. κὶ ὀποὺν νικῆσῃ, ὄχ τὸ λαὸν νὰ ᾔχη τιμὴ μεγάλη,
 κ' ἔνα στεφάνι ὀλόχρυσο νὰ βάνῃ σιτὸ κεφάλι,
 ἔνα στεφάν' ὀλόχρυσο καὶ μαργαριταρένιο,
 ἀποὺν τοῖ θυματέρας του τὰ χέρια καμωμένο. A 1381 - 1384

Et celluy qui myeulx se porteroit en celuy tournoyement gaigneroit ledit escut et chapeau d' or. . . Le roy d' Angleterre y envoya une corone d' or, ou il avoit de paroles et de pierres fines a grant foyson . . . et pourtant je vous fais assavoir que celuy qui mieulx se portera en ceste journee gaignera les troys banyeres et les enportera, et les joyaulx qui y sont, et au surplus la royne luy donra en seigne de victoire une belle couronne d' our. 403, 418, 420

. . . et che più valorosamente portarà le sue arme nel torniamento, haverà una bellissima ghirlanda fatta per le sue mani . . . Onde il Rè d' Inghilterra mandò . . . una bellissima corona tutta fornita di perle . . . Et il Dolfino mandò per la sua figliuola Viena un capello francese coperto di perle, e bellissime zoglie . . . et la Regina gli donarà una bella corona in segna di victoria. 9, 17, 19

G, in combining the two tournaments which in F and I take place at Paris and Vienne, also combines the descriptions of the many prizes offered by the various kings and lords. It seems clear, however, that «ἀποὺν τοῖ θυματέρας του τὰ χέρια καμωμένο» and «fatta per le sue mani» have no equivalent in F.

15. γαίτ' ἔρχονται γιὰ λόγου τζὶ μεγάλοι καβαλλάροι,
 νὰ κονταροχτυπήσουσι καλὴν καρδιά νὰ πάρῃ [ἢ Ἄρετοῦσα]
 A 1389 - 1390

. . . en celuy tournoyement vindroyent plusieurs jeunes homme pour l' amour de Vienne, pour laquelle chose Vienne y prandroit aucun plaisir. 402

. . . da tutte le parte del suo Reame et altri luochi dovessero venire molti nobil Baroni, et Cavalliere per acquistar l' honore, il pretio, e l' amore di così gentil damigella. 8

It seems that «μεγάλοι καβαλλάροι» is «Baroni, e Cavallieri», but «καλήν καρδιά νὰ πάρη» is matched in F and not in I.

16. Παρηγοριά κι ἀλάφρωσι ἐπῆρε νὰ τ' ἀκούση. A 1393

Ceste feste attendoit Vienne en grant devotion de cuer et en grant volunte. 402 - 403

Vedendo Viena l' ordine dato per il padre, in far si solenne festa, li piacque assai. 8*

«Ἀκούση» — «Vedendo», «παρηγοριά κι ἀλάφρωση» — «li piacque assai».

17. Μέσα σὲ τοῦτον τὸν καιρὸ εἰς ἀρρωστιά μεγάλη
ἤπεσεν ὁ Πεζόστρατος μὲ κἀήλα καὶ μὲ ζάλη·
ἐμπαινοβγαῖναν οἱ γιατροί, κι ὄλοι τὸν ἐφοβοῦντα,
· · · · ·
πέμπου καὶ τοῦ Ρωτόκριτου σπουδαχτικὸ μανιάτο.

A 1413 - 1415, 1420

. . . il advint que messire Jacques, pere de Paris fut malade en la cite de Vienne d' une fivre continue . . . dont il fut en grant perilh de mort. 443

. . . avvenne, che M. Giacomo suo padre gli mandò una lettera, notificandogli, come egli era fortemente aggravato d' una terribil febre, per la quale gli Medici dubitavano molto della sua vita;... 32

In F there is no mention of a letter and of the doctors.

18. Στὴν τέλειωσι τοῦ περβολιοῦ ἐδρόκειτο χτισμένη
μιὰ κατοικιά μὲ μαστοριά μεγάλη καμωμένη·
τοῦτ' ἦτιον τοῦ Ρωτόκριτου, καὶ χῶρια τὴν ἐκράτει,
μὲ στόλισες βασιλικὲς ὡσὰ Πηγὸς παλάτι.
· · · · ·

* In the editions up to that of 1543, «vedendo» is replaced by «inteso», or «intese».

Ἡ μάνα ντου ἔχε τὰ κλειδιά, κ' εἶχεν του κι' ἀμνομένα,
 νὰ μὴν ἀφήσῃ ἄκεῖ νὰ μπῆ ποτὲ ἄθροωπο κιανένα.
 Μὰ τότες τὸ λησμόνησε, κ' ἐθέλησε ν' ἀνοίξῃ,
 καὶ τοῦ σπιτιοῦ τὴν ὁμορφιά καὶ στόλισι νὰ δείξῃ.

A 1441 - 1444, 1447 - 1450

Puis entrèrent en la chambre de Paris qui moult richement estoit adornee de belles tantes, et y avoit ung beau lit, richement couvert de beau drapt de soye, dont il souffroyt bien au roy de France. 445

Poi la madre di Paris tolsi le chiave della sua camera (che gli haveva lasciate) et apersela, e come furono aperti li balconi, tutta quanta riluceva di gran splendore, con un bello, et trionfante letto, che certamente non erà più ricco quello del Rè di Franza, nè così ben adornato. 34

At this point F does not mention the fact that Paris' mother has the keys to his room.

19. Τὸ στόλισμα τὸ σόθεμα, κὶ ὅτι ἦσαν' ἐκεῖ μέσα,
 ὄλα τὸ μυριορέγουριαν, περίσσα τῶς ἀρέσα,
 μ' ἀπ' ὄλες πλιὰ τὰ ὀέγετο τοῦτ' ὄλα ἢ Ἄρετοῦσα, A 1453-1455

Queste donne guardavano quelle cose per una gran meraviglia, con grandissime piacere, in tal modo che non si poteano satiare, vedendo così mirabile cose; e massimamente Viena... 34

Not in F. In particular, line 1455—«massimamente».

20. Κουρὰ καθαρδιιάζει τον... B 93
 ... et quanto più secretamente puote, si mise in ordine... 10

Here, as in other places, a slight similarity of words is greatly strengthened by the similarity of position. Not in F.

21. Κιλὰ κ' ἐπόνησε πολλῶ, ὁ στίχος πὼς ἀλλίσει,
 κὶ χίλιοι χρόνοι φαίνονται ἢ νύχτα νὰ περάσῃ,

 Ἐπόνησεν εἰς τὴν καρδιὰ δαμάκ' ἢ Ἄρετοῦσα,

B 1201 · 1202, 1205

Viena aspettava con gran desiderio di sapere qual fosse quella donna....che un' hora gli pareva mille anni;... 23

This passage is not in F. It is interesting to see that the equi-

valence of «χίλιοι χρόνοι» and «mille anni» is almost unconscious, as although they occur so close together, in G it is Roto-critos who is referred to, and in I, Viena.

22. Δὲ θεὸς νὰ χάνω τὸν καιρὸ κι ἄγνωστο νὰ μὲ πῆτε
νὰ λέγω κεῖνα,... Γ' 617 - 618

*Molte altre parole disse Viena à Paris, lequali fariano
troppe lunghe à narrare.* 52 - 53

F regrettably makes no such assertion.

23. Κι ὁ κύρις σου τὴν προξενειὰ κάμε νὰ τὴ μιλήσῃ
τοῦ Πῆγα, καὶ μὲ τὸν καιρὸ ὀλπίζω νὰ νικήσῃ.
Γιατὶ πολλὰ τὸν ἀγαπᾷ, . . . Γ' 691 - 693

*Et pour ce je veulh que vous me faictes requerre a mon-
seigneur mon pere en nom de mariage, et puis nous verons
qu' il s' en ensuyvra.* 484

*Si che voglio che facci dire a mio padre che me ti deb-
ba dare per moglie... Et parmi, che tuo padre debba esser
quello che parlì di questo fatto, il quale, come tu sai, è
molto caro amico di mio padre...* 51 - 52

In G and I it is Aretousa and Viena who suggest that their lovers' fathers should make the proposal to the king. In F, although some intermediary is implied, it is not until afterwards that Paris decides to ask Messire Jacques to do him the service.

24. Δὲ στέκει μπλι' ὁ Ρωτόκριτος καιρ' ἄλλο ν' ἀνιεύνη,
μὰ φανερώνει τοῦ κυροῦ τὸ προᾶμα, καθὼς πηγαίνει. Γ' 759 - 760
Je le dy . . . que j' ay ame Vienne, la filhe du dauphin...
486

*All' hora Paris incominciò a dire, come già molto
tempo havea portato grandissimo amore a Viena.* 53 - 54
«Δὲ στέκει μπλιὸ» — «All' hora».

25. Σὰν ἤκουσεν ὁ γέροντας προᾶμα, τὸ δὲ λογιάζει,
τοῦ φάνη μαῦρο νέφαλο, τὸ φῶς του σκοτεινιάζει·
τὰ μέλη ντου τρομάξασι, τὸ λίγον αἷμα χάθη,
κι ὀλότυφλος ἐπόμεινε τὴν ὥρα κ' ἐβουβάθη. Γ' 763 - 766

*Messire Jacques, qui entendit la folle requete de son
filz, fut tant esbay qu'il ne scavoit que devenir...* 486

*Inteso M. Giacomo il parlare del figliuolo, hebbe tanto
dolore, che non pote rispondere cosa alcuna...* 54

The word «ἐβουβάθη» is far closer to I than to F 's «ne sca-voit que devenir».

26. *Μὲ φόβον ὁ Πεζόστρατος μισσεύγ' ὄχ τὸ παλάτι,*

.
καὶ μὲ τρομάρα κ' ἐντροπὴ σιὸ σίτιν του γιαγέρονει,
καὶ τὸ μαντᾶτο τὸ πρικὸ εἰς τὸν ὑγιόν του φέρνει,

Γ 937, 941 - 942

*Et lors messire Jacques, tout honteux...se party de la,
et s' en vint a son hostel, ou il trova Paris...il luy compta
la responce que le dauphin luy avoit fait. Si dist que en
sa vie n'avoit receu tant de deshonneur comme a celle foyz.*

490 · 491

*Tornò Messer Giacomo à casa sua molto dolente, e dis-
se à Paris l' aspra risposta, che'l Dolfino gli havea fatto.*

56

«Τὸ μαντᾶτο τὸ πρικὸν» is equivalent to «l' aspra risposta». However, «ἐντροπὴ» obviously stems from «tout honteux», an idea which is much expanded in the French.

27. *Ἔρωσ' ὁ Ρῆγας τὸ ζιμιὸ κάνει καὶ φέρνουσίν του
ροῦχ' ἀποφόρια καὶ παλιά, καὶ ντύνει τὸ παιδίον του,
κόβγει τα ὄς τὰ γόνατα καὶ κούντουρα τ' ἀφίνει,
κι ἀσοῦσουμη κι ἀνέγνωρη ἢ Ἀρετοῦσα γίνη.
Μὲ τὴν παλέτσα τὴ χοντροῦ καὶ μ' ἄχερα τοὶ κάνει
στοῶμα, . . .*

.
Στὴν πλιά χειρότερη φλακὴ στὴν πλιά σκοτεινιασμένη,

.
μ' ὄγκια ψωμί κι ὄγκια νερό,...

Δ 577 - 582, 585, 588

*. . . une petite prison, qui soit toute desoubz terre, si
que il ny puisse entrer si non ung bien pou de clarte...et
saches que il leur fasoit petitement donner a menger. 538*

*. . . una stantia, che non havesse aere sotto terra...con
gli vestimenti curti, senza letto, con un poco di paglia, si
che stavano sopra la terra, et non gli dava se non pane,
et acqua una volta al giorno. 93*

A very clear instance of the closeness between G and I.

28. θέλω καὶ νὰ μοιράσωμε τοὶ χῶρες ὅπ' ὀρίζω,
καὶ νὰ ᾽σαι πάντα μετὰ μὲ κι ἀπήτης ξεψυχῆσω,
τέκνο καὶ κληρονόμο μου εἰς ὅλα νὰ σ' ἀφήσω,

Δ 1204 - 1206

ἔσὺ ᾽σ' ὁ κληρονόμος μου, ᾽ς ὃ τι κι ἂν ἀφεντεύγω. Δ 1524

. . . *però io voglio, e intendo che daroi la morte mia vo-
gliate accettarlo (lo Paris) per vostro Sig....* 128

Both these passages have the idea that Rotocritos and Paris will inherit the domain after the king's death. In F, the dauphin wishes to hand over his land immediately in accordance with his oath.

29. κατέχω πῶς στή φυλακὴ βρίσκεται τὸ παιδί σου,

.
ἔτοῦτο εἶν ὁποῦ ζητῶ, καὶ κάμε μου τὴ χάρι,
τοὶ φλακισμένης μήνυσε ἄντραν τῆς νὰ μὲ πάρη.

E 201, 203 - 204

. . . *j'ay entendu qu' il tient emprisonnee sa filhe qu' il
me doit doner a fame. Donc je le requier par son sere-
mant et sur la foy qu' il m'a promis que incontinant la
veulhe gecter hors de prison et la moy doner a fame ainsi
come il m'a promys.* 599

*Il Frate andò, et disse al Dolfino per sua parte che gli
volesse fare una gratia. Il Dolfino rispose che dimandas-
se...Paris gli disse, ritornate à lui, e ditegli, che gli piac-
cia volermi dare Viena sua figliuola, laquale egli tiene in
prigione, per mia legittima sposa, e moglie, e perdonargli,
per mio amore, il suo peccato.* 128 - 129

G and I agree that Rotocritos and Paris of their own initiative ask for the hand of the king's daughter. In F, Paris only asks for the fulfilment of the promise made in the prison of Alexandria.

30. Ἀγκαλιασὴ τήνε κρατοῦν ὁ κύρις μὲ τὴ μάννα
τὴν ὦρα, ποῦ τὰ χεῖλη ντῆς ἔτοῦτ' ἀνεδιβάνα'
μ' ἀγάπη τὴ γλυκοφιλοῦ, μὲ σπλάχνος τὴν εδκοῦνται,
τὴν περασμένη μάννα μπλιὸ δὲν τήνε θυμοῦνται.

E 1279 - 1282

Et le dauphin dist que de Dieu et de luy soit elle par-

donnee. Si prist Paris par le main, et le baysa en la boche, et Vienne apres. 622

Figliuola mia carissima di Dio, et da me ti sia perdonato, et abbracciandola, baciolla, et poi gli dette la sua benedittione. 137

G and I preserve the same order of embrace, kiss, and blessing. It must be said however that at this point there is such divergence in the three accounts that the resemblance may be coincidental.

From the foregoing examples it will be seen that the author of the *Erotocritos* must have had the Italian text to hand. It has already been suggested however⁹, that there are some resemblances to points in the French which are not found in the Italian, and the following examples will show many more :

31. *καὶ μόνον ἓνα λογισμὸν εἶχαν πολλὰ μεγάλο,
γιατ' ἦσαν χρόνους μαζί, καὶ τέκνο δὲν ἑκάμα,
Ἵς ἔγνοια μεγάλη καὶ καημὸ τοῖ 'βαν' αὐτὸ τὸ προᾶμα'
κάθβουνο μέσ' στὰ σωθικὰ τοῖ 'βραζε νύχτα μέρα,
μὴν ἔχοντας κληρονομιά, σιμώνοντας τὰ γέρα'
τὸν Ἥλιω καὶ τὸν Οὐρανὸ συχνιὰ παρακαλοῦσα,
γιὰ νὰ το' ἀξώση καὶ νὰ δοῦν παιδί, ποὺ πεθυμοῦσα.* A 40 - 46

. . . furent ensemble par l' espaise de sept ans sans avoir nulz enfans, dont ilz estoient en grant pensemant. Et nuyt et jour faisoient ouraysons, en priant Dieu de tout leur cuer que pour sa saincte pitie leurs vouldist donner enfant, qui fust hoir et seigneur de leur terre apres leur fin. 393 - 394

. . . stettero anni sette senza haver figliuoli, et percio ne stavano molto adolorati, et dubitandosi che'l Reame dovesse rimaner senza herede facevano molte volte orationi a Dio che gli piacesse fargli tanta gratia, che avanti la sua morte havessero figliuoli. 1 - 2

I has nothing to correspond with «*νύχτα μέρα*» and «*nuyt et jour*». This common phrase would be of little importance were it not that it seems to have induced the rhyme «*σιμώνοντας τὰ γέρα*», which states an idea only implied in the other versions.

⁹) Examples 4, 5, 15, and 26.

32. γιατί ἴβαλα ἔνα λογισμό, καὶ στέκω ν' ἀφορμίσω·
 ἔς τόπον ψηλὸν ἀγάπησα,...

A 148 - 149

*Et aussi Paris . . . avoit en grant souscy, panssant que
 tropt avoir assis son cuer en hault lieu.* 397

I has no equivalent to «τόπον ψηλὸν» and «hault lieu», though of course it has the same idea.

33. Ὁ Ρῆγας μιὰ ἀπὸν τοὶ πολλὰς ἐθέλησε νὰ μάθῃ,
 ποιὸς εἶν ἀτιός, ποὺ τραγουδεῖ τῆς ἐρωτιᾶς τὰ πάθη
 ἔτσι γλυκιὰ καὶ νόστιμα, ποὺ ταίρ' ἄλλο δὲν ἔχει,
 κ' ἐβάλλθηκε νὰ τότε δῆ καὶ νὰ τότε κατέχη.
 Καὶ μιὰν ἡμέρα κάλεσμα ἤκαμε στὸ παλάτι,

A 507 - 511

*Et moult avoit grant desir le doupnin de savoir qui
 estoient ceulx qui ce faisoient, et pour en aprendre aucu-
 nes enseignes, ledit dauphin souvent fist ordener plusieurs
 festes.* 397

. . . et per questo ¹⁰ il Dolfino fece far molte feste. 4

It will be seen that G preserves almost word for word the text that I abbreviates.

- 34 κ' ἐλόγιασε μὲ τοὶ πολλοὺς, ποὺ ἴσανε καλεσμένοι,
 πῶς νὰ ῥοθῇ κι ὁ τραγουδιστής,...

ἄμ' ἠσφαλὲν τοῦ ὁ λογισμὸς γιὰ τότες, καὶ κομπώθη,
 κι οὐδένα ἔς κείνα ποὺ ῥχισεν, ὄφελος δὲν ἐδόθη,
 γιατί ποτὲ ὁ Ρωτόκριτος δὲ θέ νὰ τραγουδήσῃ
 στὸ φανερό, μὴν τότε ἴδῃ κιανεὶς νὰ τὸ γνωρίσῃ,

A 513 - 514, 517 - 520

*...pansant en son cuer que ceulx qui telles aubades luy
 fasoient, estoient gens joyeuses et notables, et par ainsi ilz
 vendroient a la feste, et lors a leur chanter et a leur jouer
 il les conestroit. Mes de ceste chouse faillit a son cuider,
 car Paris et Edardo, comme gentilz hommes et saiges, et
 comme ceulz qui bien vouloient seler leur fait, n'y vin-
 drent point.* 398

I has no equivalent to this passage, and (as may be seen from this and the following passage) much curtails this part of the story.

¹⁰ i. e. because he took no pleasure in any other music.

35. Ὁ Πῆγας βάνει λογισμό, πολλά βαθιὰ τὸν πιάνει
εἰντά ναι κι ὁ τραγουδιστῆς τοῖ νύχτας δὲν ἐφάνη.
Καὶ μ' ἄλλο τρόπο βάλθηκε, ποιὸς εἶναι νὰ κατέχη,
κι ὥστε νὰ μάθῃ καὶ νὰ δῆ, πλιότερη ἔγνοιαν ἔχει.
Καὶ κράζει μιὰν ἀγατινὴ δέκ' ἀπὸν τὴν Αὐλήν του,
ὅπου πλερώνουνταν καλά νὰ βλέπουν τὸ κορμίν του.
Ἀέει τως, Πιάστε τ' ἄρματα χωσιὰ καὶ μὴ μιλιῆτε,
κι ἀμέτε σὲ παράχωστο τόπο, καὶ φυλαχίτε,
κι ὡς ἔρθ' αὐτός, πὸν τραγουδεῖ, καὶ παίζει τὸ λαγοῦτο,
γλήγορα φέρετέ τονε εἰς τὸ Παλάτι τοῦτο. A 547 - 556

Ung jour se pansa qu' il failloit qu' il sceust ceste chouse. Le dauyphin ung autre jour fist venir ditz de ses chivaliers, et quant ilz furent venus devant luy, il leur dist :

«Messeigneurs, je veul que ceste nuyt apres matines vous alyes hors de ceste maison, et vous ales mettre a l'envyron de ma chambre; et il viendront aucunes gens desoubz nostre chambre, qui ont a coustume de nous fere aubades. Quant ilz viendront, laissez les chanter et jouer, et quant ilz auront tout fait a leur plaisir, ales a eulx et leur dictes que ilz viengent parler a moy, et si els ne veulent venir, amenes les moy, bon gre ou mal gre. 399

Onde il Dolfino fece mettere dieci huomini in posta armata, quali dovessero star attenti, e quando ch' essi havessero compiuto di sonare, gli dovessero assaltare, et pigliarli, ò per amore, ò per forze, e menarli dinanzi à lui. 5

«Βάνει λογισμό» — «se pansa» «ἀγατινὴ» — «nuyt» «δέκ' ἀπὸν τὴν Αὐλήν του» — «ditz de ses chivaliers».

36. Ἡ Ἀρειτοῦσα τὰ ἴκουγε εἰτοῦτι, πὸν μιλοῦσα,
.....
κ' εἰς ἔγνοια μεγαλύτερη καὶ παῖδα τὴν ἔβανα, A 663, 666
... Vienne, qui les parolles escoutoit, en eust tres grant
desplaisir. 402
... M. Viena, laquale sempre stava in amari dolori, e
pensieri, considerando che pur erano fatte queste cose per
amor suo;... 7

«Ἄκουγε» — «escoutoit». In I there is only the implication in «queste cose».

37. Καβαλλικέβουσι κ' οἱ δὲν μιὰν ταχινὴ μιὰ σκόλη,

πάνε καμπόσ' ἀπόμακρο εἰς ἓνα περιβόλι, A 1135 - 1136
 . . . ilz s'en alerent desporter tous deux hors de la ville
 sur les champs. 439

There is no indication in I of where this conversation takes place.

38. Παράχωστα τῆ μάνναν του ἐθέλησε νὰ κοίξῃ,
 τοὶ κατοικιᾶς του τὰ κλειδιά το' ἤδωκε νὰ φυλάξῃ.
 Λέει τοι «Μάννα, ἄ μ' ἀγαπᾶς, ἀθρώπου μὴν τὰ δώσης,
 ὅς τόπο κουροῦ ἄμε βάλῃ τα, καὶ κάμε νὰ τὰ χῶσης,
 γιὰτ' ἔχω μεσ' σι' ἀρμάρι μου κάποια χαρτιά γραμμένα,
 ὁποῦ δὲ θέλω νὰ τὰ δῆ ἄλλο; δίχως μου ἴμένα.
 Ἡ μάννα ὁποῦ τὰ μάτια ἴσι εἶν τὸ παιδί ἐκεῖνο,
 τοῦ λέει, Γιέ μου τὰ κλειδιά ἀθρώπου δὲν τ' ἀφίνω,
 κι ὁ κύριος σου κιαμιὰ φορὰ ἂν καὶ μοῦ τὰ ζητήξῃ,
 δὲν τοῦ τὰ δίδω, κάτεχε, ποιὲ νὰ πὰ ν' ἀνοίξῃ A 1337 - 1346

Si s'en vint a sa mere et lui dist: «Madame ma mere, vees cy les cle de ma chambre que je vous laisse: Et vous pryé que vous ne y laisses entrer personne que vous n'y soie, et que vous gardes et tenes les cle en lieu que personne ne les puisse trouver fors vous. Et vous supplie tant et si treshumblement comme je puys que entant comme vous ames mon bien et mon honeur que vous n'entres point en la petite garderobe, ne n'y laissent entrer nulle personne du monde pour chouse que peust avenir. «Sa mere luy respond que nul ne y entraroit et que in ne s'en dobtast. 443

Paris diede le chiavi della sua camera a sua madre, pregandola, per quanto amore gli portava, ch'ella non fosse ad alcuno aperta infino alla sua venuta, e così la madre gli promise si dare... 31

The whole tone of G is much closer to F than to the very compressed Italian. In particular, «ἀρμάρι» — «garderobe».

39. Ἐθέλησε κ' ἡ Ρήγισσα νὰ πάῃ μιὰν ἡμέρα,
 μ' ἄλλες πολλὲς τοῦ παλαιοῦ καὶ μετ' ἡ θυγατέρα.
 κι ἀπονωρὶς τ' ἀπόγιομα συντροφιαστὲς κινούσι,
 στοῦ Πεξοσιράτῃ πήγανε, πῶς βροῖσκειται νὰ δοῦσι, A 1421-1424

Quant vint a lendemain, elle [M. Diane] y ala, si mena avecques soy Vienne et Ysabeau et pluseurs aultres damoiselles. 444

Et un giorno di festa, apparecchiata con molte donne,

andò [la Viena] a visitarlo, et fù ricevuta da lui, et dalla sua donna, con grandissimo honore. 33

In G and F it is the queen (M. Diane) who goes to visit Pe-rostratos (M. Jacques) in his illness, accompanied by the princess. In I Viena goes alone.

40. μιὰν πορτοπούλλ' ἀπόχωση ἐξάνοιξεν ἡ κόρη,
 κ' ἔναν κλειδί ἐκρέμουντο μ' ἕνα χρυσὸ βαστάι
 ἐκεῖ κοντὰ σιὴν ἀνοίξει τοὶ πόρτας σιὸ 'να πλάτ'
 τούτη τον τοῦ Ρωτόκριτου ἢ ἀκριβοκάμερά νου,
 'Ἡ Ἀρετοῦσα τὸ κλειδί πιάνει ζιμιὸ, κι ἀνοίγει,
 σ' κείνον τὸν τόπον ἤκαμε πολλὰ ὄμορφο κνήγι.
 'Ἐμπῆκε μέσα μοναχή, καὶ τ' ἄρμαριοῦ σιυώνει,

A 1458 - 1461, 1467 - 1469

. . . Vienne trouva la porte de la garderobe. Et elle voult entrer dedens, mes la porte estoit ferme a une clef. Lors elle commença a cerchier la clef par leans, si la trouva a ung clavel, ont la mere de Paris l' avoit mise. Tantost s' en vint vers la porte de la garderoube et ouvrit, si entra-rent dedans, elle et Isabeau. 448

. . . et guardando trovorno un luoco, che andava in una guardacamera, con un salvarobba... 35

G preserves the mention of the key, which I has lost in a very abridged passage. It should be noted in connection with this part of the story that when Viena sees the white trappings hanging in the outer room she immediately realises the identity of the unknown champion, and goes into the inner room only for confirmation. Arctousa and Vienne do not make their discovery until they see the poems and the trophies respectively

41. . . . δείχνει πὸς πνεῖ, κι ἀποκουμπᾷ σιὴν κλίνη.
 'Ἐζήτηξε νὰ κοιμηθῆ λίγο τὴν ὥρα κείνη,
 γιὰ νὰ πρῶσιση ὁ πόνος τσι, μὴν πὰ νὰ τοὶ πληθύνῃ
 ὄλες ἀπόξω τὸ 'ἤβγαλε, καὶ τὴ Φροσύνη μόνο
 μέσοι 'θελε γιὰ συντροφιὰ, νὰ τοὶ βουηθᾷ σιὸν πόνο.
 Δείχνει τσι κ' ἐμανιάλωσε...

A 1476 - 1481

Lors s' en alla vers madame Dyaine . . . si luy dist : « Madame, saches que une si grant engoisse m' est venue si subitement au cuer... » elle voldroit ung peu reposer sur le lit de Paris. Tantost la firent mettre sur ledit lit, puis dame Dyaine salist hors de la chambre, et toutes les autres

damoiselles, fors seulement Ysabeau . . . elle dist a Ysabeau qu'elle alast fermer la porte par dedands... 447

. . . et disse à sua madre, che voleva alquanto riposarli, che gli era venuto angoscia al cuore, e che tutte andassero fuori, escetto Isabella. Andò Viena sopra il letto de Paris... 35

The locking of the door occurs only in G and F.

- 42 Πιάνει φυλάσσει τὸ ζυμὸ τὴν ζγουραφιὰν ἐκείνη
καὶ τὰ χαροιά τῶν τραγουδιῶν, κλέφτρια τοῦ πόθου γίνῃ,
A 1571 - 1572

*Τὴν πόρτα ξεμαντάλωσε, καὶ βγαίν' ἡ Ἀρετιούσα,
καὶ τότιες γιὰ τὸν πόνο τζι ὄλες τὴν ἐρωτοῦσα.
Λέει τως, «Δίγος ἦτονε, κι ὡς ἔπαρακοιμήθη,
ἐπέρασσε, κ' ἐσκόρπισε, καὶ μιλιὸ δὲν ἐγκοιμήθη.»
Ἦμοιξε μὲ τὴ μάνα τζι, γιὰ γέρονε στὸ Παλάτι,*

A 1601 - 1605

Tantost elle print les troys banyeres et tous les joyaulx . . . puy elle prist l'escu de cristal . . . elles saillirent hors de la chambre . . . Madame Dyaine demanda a sa filhe commant elle se sentoit, et Vienne respondy qu'elle se sentoit bien, le Dieu mercy. Apres, quant il fut temps de partir, Madame Dyaine . . . s'en revint a son palays, aveques toute sa compaignye. 453

. . . le Donne vennero alla porte della camera per vedere come Viena stava; Isabella rispose ch' ella stava molto bene . . . [Viena] tolse la bandiera bianca, ἔλε zoglie, il cappello, la corona, et la ghirlanda . . . et aperto l'uscio della camera trovò le Donne . . . Poi Viena, con sua madre se n' andorno à casa sua. 37

In G and F the actions of Aretousa and Vienne are described in their natural order, i. e. (a) the theft, (b) exit from the chamber, (c) return to the palace. In I the order is (b), (a), (c), and the queen is suddenly mentioned for the first time — obviously an oversight on the part of the adaptor.

43. Τὸν κύριον τοῦ καλύτερα ἠῦσθηκε δίχως βάρους,
γιὰ δὰ δὲν ἐφοβοῦντονε νὰ τόνε πάρη ὁ Χάρος,
Ἐπῆσαν ὄλοι τως χαρά,... A 1817 - 1819

. . . et quant ilz furent venus, Paris trova messire Jacques, son pere, qui estoit query de la maladie qu' il avoit heue, dont Paris en eust molt grant joye. 454

Tornati in Viena Paris et Odoardo, furno allegramente ricevuti dalli suoi parenti, et amici, mostrando egli grandissima allegrezza di suo padre, che era liberato dalla infirmitade. 38

«ηῦρηκε» — «τρονα».

44. Πάν' τὰ μαντάτα ἴδῶ καὶ ἴκει, κὶ ἀνεβοκατεβαῖνα,
 πὼς ἦρθεν ὁ Ρωτόκριτος, ἀπὸ λειπε σιὰ ξένα,
 καὶ φέρνει ἀέρας τῆ λαλιὰ τούτη στήν Ἀρειτοῦσα,
 χαρὰ μεγάλην ἤδειξε, τ' αὐτιά τζ' ὄντε τ' ἀκοῦσα,

A 1821 - 1824

... les nouvelles allèrent pars le palays que Paris et Edoardo estoient venus de Brabant nouvellement. Les nouvelles vindrent ascavoir a Vienne... dont elle eust si grant joye, qu' om ne le vous pourroit dire. 455

Not in I.

45. Κράζει τῆ μάνναν του ζιμιό, ρωιῶ, ξαναρωιῶ τη
 σὰν κείνη, π' ὄλα τὰ κλειδιά σιὰ χέρια νιης ἐκράτει
 Ἐκείνη μ' ὄρκους φοβεροῦς τοῦ λέει,...
 . . . μηδ' ἤρινα ποτέ μου
 κιανένα νά μπη δίχως σου, νά ζήσης καλογιέ μου.
 Μιὰν ὥρα μόν' ἡ Ρήγισσα ἦρθε κ' ἡ Ἀρειτοῦσα
 νά δούσινε τὸν κύρι σου, τὸ βάρος σὰν ἀκοῦσα.

A 1873 - 1875, 1877 - 1880

Si s'en vint a sa mere et luy demanda qui estoit entre en sa chambre... A sa mere ne sovint plus de la visitation de madame Dyaine, si luy dist que personne n'y estoit entree. 455

... et la mattina si lamentò con sua madre, dicendogli, ch' ella haveva mal tenuta serrata la sua camera. La madre si scusava verso il figliuolo, dicendo, che dapoi la sua partita, non era stata persona alcuna nella camera, non si ricordando che Viena gli fosse stata. 38

In I Paris waits until the next day before he goes to see his mother.

46. Ὠρισ' ὁ Ρῆγας νά γενῆ ἓνα ψηλὸ πατάρι,
 ἐκεῖ πὸν θῆ νά μαζωχιοῦ νά τρέξουν οἱ καρβλλάροι.
 . . .
 Ἐκεῖ ἴτονε κ' ἡ Ρήγισσα, ἐκεῖ κ' ἡ θυγατέρα, (σὸ πατάρι)

B 97 - 98, 119

*Et (le dauphin) fist fayre plusieurs chaffaux, et en fist
fayre ung ou Vienne devoit demorer...* 406

«πατάρι» — «chaffaut». It looks suspiciously as if the Italian translator did not know the meaning of this word, which is sufficiently rare not to occur in Fr. Godefroy's «Dictionary of Old French». Of the three occasions on which it occurs, he ignores the first completely, translates the second as «molti belli adornamenti», which bears no sense, and gets enough meaning from the context of the third—«le roy monta sur ung chaffault.. et dist ainsi.»—to translate as «il tribunale», of which the usual sense is the stand in a law - court. G, however, has the meaning exactly, as «πατάρι», «a scaffold».

47. Ἐξάμωσ' ὁ Ρηγόπουλλος σιὰ μάτια νὰ τοῦ δώση,
μὰ τ' ἄλογόν του σιὰθήκε, . . .
. . . κ' ἤσφαλε τ' ἄλογόν του, B 2327 - 2329
. . . le chevalier . . . dist que se n'a pas este par faulte
de luy, mes de son cheval... 425 - 426

Not in I.

48. κὶ ὁ Ρῆγας ἐκατέβηκε κάτ' ἀπὸ τὸ πατάρι
δμάδι μὲ τῆ Ρῆγισσα καὶ μὲ τῆ θυγατέρα. B 2454 - 2455
*Le roy descendy de son chaffault, et la royne et tous
les barons.* 430

Not in I. Cf. 46 above.

49. Ἐβάλληκ' ὁ Ρωτόκριτος, κὶ ὁ πόθος τότε βιάζει,
καὶ τοῦ κυροῦ νιου νὰ τὸ πῆ γοργὸ γοργὸ λογιάζει·
ἢ προξενεῖα νὰ μιληθῆ . . . Γ 719 - 721
*Si se pensa que il se descovyroit a messire Jacques,
son pere, avant que a homme du monde et luy requeroit
que il feist la messagerye...* 485

See 24. Paris now decides to confide in his father; in exactly the same position G has a similar passage, which is in fact superfluous.

50. κὶ ἀρχίζει νὰ παρηγορεῖ μὲ σπλάχνος τὸ γονεῖ νιου. Γ 983
Paris le renconforta le myeulx qu'il peut. 491
Not in I.

51. «για δέ, παιδί μ' εἰς κουζουλὸς πόσα μορεῖ νὰ φέρη·
γρίκησε μιὰν ἀποκοιτιά κὶ ἀδιαντροπιὰ μεγάλη
τοῦ Πεξοστράτη τοῦ λωλοῦ, πού 'ρθε ν' ἀναθιβάλλη,

γιά τὸν υἱὸν του προξενεῖά ἄφοβα νὰ μιλήσῃ,
νὰ μὴ δειλιάσῃ νὰ τὸ πῆ, μὰ νὰ τ' ἀποκοιτήσῃ. Γ 1024 - 1028

*«Belle filhe, voules vous que je vous compte de novel?
Cest mauuays chevalier, messire Jacques, le pere de Paris
ha eu tant de hardiment qu'il m'est venu requerir que je
vous doye doner a son filz Paris pour fame».* 491

*«O figliuola mia non ha havuto ardimento quel Villa-
no, che ti hà fatto dimandar per moglie?»* 56

G is much closer to the spirit of F.

52. ...καλλιὰ θανάτους ἑκατὸ τὴν ὥρα θέλω πάρεῖ,
παρ' ἄλλος μόν' ὁ Ρώκοιτος γυναῖκα νὰ μὲ πάσῃ.

Γ 1445 - 1446

*Et soyes seur, quar je vous dy vrayment que je ne puis
morir que une foiz, mais s' il estoit possible que je deusse
morir cent foiz, seroye contempte de recevoir la mort pour
l' amour de vous.* 491

I has the same idea, naturally, but lacks the correspondence
of «θανάτους ἑκατὸ» and «morir cent foiz».

53. Ἦγραφεν ὁ Πολύδωρος μαντᾶτα πρικαμμένα,
πὼς βροίσκεται ἡ Ἄρειτῆ στὴ φυλακὴ κ' ἡ Νένα,
καὶ τὰ κανεν ὁ κύρις της, ὅλα τ' ἀναθιβάνει, Δ 801 - 803

*Donc pour ceste occasion monseigneur son pere l'a fai-
cte enprisonner, et Ysabeau avecques elle en une molt
estrange prison, ont elles endurent assez de travailhz et de
durtes.* 559

... gli (à Paris) fu appresentata la lettera di Odoardo.
101

In I there is no description of the contents of this letter.

54. κ' ἤθελα ὀμπρὸς στὴ φυλακὴ νὰ κόπιαζες, νὰ πῆγες
νὰ τήνε δῆς, ... Ε 237 - 238

*Toutesfoiz j'avoye pence que ce il plasoit à cest gentil
home d' aller en la prison...* 604

In G and F it is the king and dauphin who suggest the vi-
sit to the prison. The Italian seems badly abridged, and the vi-
sit seems to occur without preparation.

55. Ἄπιλογᾶτ' ὁ Βασιλιός, λέει του, «Καλογιέ μου,
μαγάρι μὲ τὴ γλῶσσά σου σήμερο βοσηθησέ μου,
κάμε τη νὰ τὸ συβαστῆ, κάμε τη νὰ θελήσῃ,
νὰ πῆ τὸ ναὶ σὸ γάμο σας, τὴν ὄργιτα νὰ σβήσῃ»

στὸν πόλειο μου βοήθησες, κι ἄ μου βοηθήσῃς πόλι,
χάρι πολλή κι ἀρίστη εἶναι κι ἡ μὴ κ' ἡ ἄλλη. E 393 - 398

*Si verres se l'om pourroit tant fayre aucunement pour
bonnes parolles, que ma filhe vouldist au mariage consen-
tir, car certes, j' en seroye plus joyeux que de riens qui
me peust advenir.* 604

Not in I.

56. . . . ἀπόκουφα βγάνει τὸ δαχτυλίδι,
μὲ πονηριὰ κατάχωστα στὴ χέρα τοῖ τὸ δίδει.
Λέει τὸ [Φροσύνης]. Ἐγὼ δὲ θέλω μπλιὸ νὰ στέκω νὰ πειράζω,
μιὰν πρ καμένη σὰν κι αὐτὴ μὲ λόγια νὰ κουράζω.
Τὸ δαχτυλίδι σου δοκα, δῶς τοῖ το νὰ τὸ πιάσω,
κι ἄς δῆ ὀλημέρα σήμερο, κι ἄς τὸ καλολογιάσω,
κι ἀνὲ μὲ θέλ', ἄς τὸ κρατῆ, ἄλλιῶς ἄς τὸ γιαιέω,
.
'Ετρόμαξεν ἡ Ἀρετὴ, ἔτοιο γνοιανὸ ν' ἀκούσῃ,
καὶ μάνει τὸ στὸ χέριν της, τὰ μάτια τὸ θωροῦσι,
πὼς εἶν τὸ δαχτυλίδιν τὸ μὲ τ' ἀκριρὸ ζαφείρι,
πού δοκε τοῦ Ρωτόκριτου ἀπὸν τὸ παραθύρι.
Τὰ μάτια σταματήξασι, καλὰ νὰ τὸ θωροῦσι,
κι ἀλλοῦ δὲν ἐστραφήκασι, πρᾶμ' ἄλλο μπλιὸ νὰ δοῦσι
ἀσπορίσανε τὰ χεῖλη ντης ἡ ἀναπνιά τζ' ἐχάθη,
καὶ τὸ κορμί τζι κούγιανε, τὸ στόμα τζι βουβάθη.

E 523 - 529, 553 - 560

*. . . le frere vint a Vienne et luy dist; «Madame, ce
gentilhomme dit ainsi, qu' il ne vouldroit nullement avoir
fait force . . . mes dist que, se il vous playt, que vous vous
veulhes encores anuyt myeux adviser en vostre fait, et de-
main nous en savres myeux respondre de vostre inten-
tion . . . Atant (Paris) mist la main a la bource et tira de-
hors le petit dyamant . . . et quant il l'eust en la main, il
s'aproucha de Vienne et le luy donna . . . Et puis prist
l'anel que Paris luy avoit donne et le commença a regarder,
et tantost elle le recogneust. Et lors tout le sang luy
affroy au cuer, et le cuer luy fremist dedans le ventre, si
que elle ne scavoit ou elle estoit . . . Et puy, quant elle
eust plus regarde l'aneil, elle affermoit que c' estoit celuy
que une foy elle donna a Paris en nom de mariage.*

612 - 614

. . . *et poi Paris comincio à parlare in lingua latina...
vi prego caramente che per amor mio vogliate portar que-
sto Diamante . . . Viena tolse questo anello . . . e riguar-
dando molto sottilmente gli parve conoscerlo, e Paris dis-
se «Madonna Viena, vi piace quell' anello?»* 134

Again it is the French narrative that is followed rather than the Italian, which compresses three stages of the action into one. Briefly the differences are :

In G the ring is given to the Nurse, and although it is known immediately, the idea that this may be Rotocritos is not accepted, and the recognition comes much later.

In F it is given to the Friar, and again the recognition of Paris does not take place for some time.

In I it is given by Paris to Viena, and the denouement takes place immediately.

In I, Viena shows no sign of this agitation.

57. Ὄρες σὲ σκοτεινὴ φλακὴ τοῖ φαίνεται πὼς εἶναι,
κι ὦρες πὼς ξεψύχησε καὶ ζωντανὸς δὲν εἶναι,
ὄρες πὼς τὸν εὐδῆκασι σφραμένο μέσ' στὰ δάση, E 571 - 573
. . . *or vous je bien que mon songe est vray, se est que
Paris est mort...* 614

I is missing as the need for this idea has been obviated.

58. Ὁ Πεξοστράτης τοῦ Ρηγὸς γονατιστὸς σιμῶνει,
κι ὅ τι κι ἂν εἶχε σὴν καρδιὰ τότες τοῦ φανερώνει.
Δέει τ', « Ἀφέντ' ἄ σοῦ φταιξα εἰς τὸν καιρὸν ἐκεῖνο,
συμπάθησέ μου, Βασιλιέ, . . . E 1461 - 1463, 1467

*Messire Jacques et sa fame se myrent a genoiltz, et vont
requerir mercy au dauphin de tout ce que oncques luy
avoient mesfait.* 625

Not in I.

59. Κ' ἐκεῖνον ὁποῦ κόπιασε, ἄς τὸν καληνωρίζου,
κι ἄς συμπαθοῦ τὰ σφάλματα ἐκεῖνοι, ποῦ γνωρίζου.
Θωρῶ πολλοὺς καὶ πεθυμοῦ, κ' ἔχω το γρικημένα,
νὰ μάθου τίς ἐκόπιασε εἰς τ' ἀπανωγραμμένα,
κ' ἐγὼ δὲ θέ νὰ κουρφευθῶ, κι ἄγνώριστο νὰ μ' ἔχου,
μὰ θέλω νὰ φανερωθῶ, κι ὅλοι νὰ μὲ κατέχου.
Βιζέντζος εἶν ὁ ποιητὴς κ' εἰς τὴ γενιὰ Κορνάρου,

πὸν νὰ βρεθῆ ἀκριμάτιστος, ὄντι τὸν παρ' ὁ Χάρος.
 Στὴ Στείαν ἐγεννήθηκε, στὴ Στείαν ἐνεθράφη,
 ἐκεῖ καμε κ' ἐκόπιασε εἰσοῖτα, πὸν οἷς γράφει.
 Στὸ Κάστρον ἐπαντροεύτηκε, σὺν ἀρμηγεύῳ ἡ φύσι·
 τὸ τέλος τ' ἔχει νὰ γενῆ, ὅπου ὁ Θεὸς ὄριση.
 Οἱ στίχοι θέλου διόρθωσι καὶ σάσμ' ὅσο μποροῦσι
 γι' αὐτοὺς πὸν τοὺς διαβάζουσι, καλὰ νὰ τοὺς γρικοῦσι.

E 1525 - 1526, 1539 - 1550

*Si veul requerir et supplier a tous ceulx qui cestuy li-
 vre liront que ce ilz y trouvoient escript aucune chouse
 que ne fust bien seant, que ilz veullent a mes defaulx par-
 donner et les reparer selon leur bon avisement, quar mon
 sans n'est pas souffisant a telle besoigne bien traictier., et
 aussi que je ne suis pas Francois de nature; ains fuz nes
 et nouris en la cite de Marcelle. Et c'il vous plaist savoir
 qui je suis : de Saint Pierre j'ay prins le non, de la Cyppe-
 de pour sournon. Et fut encomance a escrire cest livre
 l'an de grace mil CCCC trente deux le tiers jour du moys
 de septembre.*

392 - 393

Is this signature imitated from the French? At first sight
 the resemblances seem to show that it is; but it must be remem-
 bered that at this time there were strong conventions both of
 including one's name in a poem, and of apologizing to the rea-
 ders for its faults. The apology, however, was more commonly
 for errors in the printing than for the work itself, and I's
 «Esortatione alle Donne» (which does not occur in previous edi-
 tions) is rather an exception:

*«Voi Donne, che havele udita questa degna, et bella
 Historia, prego che non imputate lo Scrittore, se in alcu-
 na cosa haveisse fallito, pregovi bene che gli vogliate per-
 donare...»*

IL FINE

It may be of interest to examine five such signatures from
 medieval Greek poetry:

a) The Plague of Rhodes¹¹.

*ἀλλὰ γε καὶ τὸ ποίημα καὶ ὅσα διὰ στίχων
 ἐγράφησαν βαβαὶ *παπαι*, διὰ τὸ θανατικὸν τῆς Ῥόδου,*

¹¹) The first three extracts are taken from Wagner Wilhelm, P. h.
 D. Carmina graeca medii aevi, Leipzig, 1874.

*Ἐμμανουὴλ ὁ γράφας ἦν, ἀκμὴ καὶ ὁ ποιήσας,
Γεωργιλλᾶς ἀκούεται, Λειμενίτης τ' ἐπίκλην.* 14 · 17

b) The Disaster of Crete.

*Μανόλης Σκλάβος μὲ σπονδὴ καὶ μὲ μέγαν κόπον
τοῦτα τὰ δίσιχ' ἔβγαλλα διὰ θοῆνον τῶν ἀνθρώπων.
᾿Ως ἔδεπᾶ τελειώνονται, *μισὸ καὶ κιντυνάρι*
τὰ βέρσα τοῦτα πῶκαμα μὲ τοῦ θεοῦ τὴν χάρι.* 279 · 282

c) Sachlikis' Counsel.

*Σαχλίκης ἤμουν Στέφανος, τῶν πολιτικῶν ὁ Χάρος,
καὶ διὰν εἶχαν τίποτε, σὲ μέναν εἶχαν θάρρος.* 364 · 365

d) The Cretan War.¹³

*Μ' ἄ ῥέγεσαι κι' ἐπιθυμᾶς νὰ μάθης τ' ὄνομά μου,
πᾶσ' ἀρετὴν ἐσιόλισες τ' ἀδέλφια τὰ δικά μου.
Μαρίνον μ' ἔβαπτίσασι, Τζάνες εἶν' ἡ γενιά μου
καὶ Μπουνιαλῆ μὲ κράζουσι κι' εἶτοι εἶναι τ' ὄνομά μου.*
20, 27 · 30

e) The Dream of Love¹⁴.

*᾿Ως ἔδεπᾶ ἐτελειώθηκεν ἡ ῥίμα τοῦ Φαλιέρον
τ' ἀφέντη, τοῦ μισέο Μαροῦ, τοῦ παλαιοῦ, τοῦ γέρον.* 339 · 340

Of these, (a), and possibly (d)¹⁴ show the threefold division of Christian name, surname, and place of origin; (c) and (e) divide the name into two parts. This may well be the natural tendency in fifteen-syllable verse.

It would be possible to have altogether more confidence in the relation here of G and F, if it were not that one passage occurs at the beginning of the work and one at the end. Of the two points of resemblance, the method of naming and the phrase «*κι ἄς συμπαθοῦ τὰ σφάλματα*», the first is part of a convention not exclusive to these two poems, and the second is so natural that it is difficult to replace by any plausible alternative.

For all the pessimistic note of the last statement, it is not possible to deny that examples 31 to 58 demonstrate quite clearly that the poet of the Erotocritos used F familiarly and free-

¹³) Buniales, The Cretan War, ed. Xerouchakis, Tergesta, 1908.

¹⁴) Zoras, «Marin Falier», «Κρητικά Χρονικά» II, 1, 1948.

¹⁴) The origin of the name Μπουνιαλῆς is still uncertain, see Tomadakis, «The Buniales family» «Κρητ. Χρονικά» I, 1947.

ly, and that therefore the source of the poem is a double one, springing from both French and Italian.

This conclusion is so surprising that it must be rigorously examined.

Is it possible that, for all Kaltenbacher's assumption of the contrary, the Verona edition of 1603 is a freak, and that some other edition of the Italian would be able to reconcile the differences of F and I? Six other editions¹⁵ show no material difference from that of 1603, and only in one place, (example 16), show any difference at all.

Is it possible that there was an Italian printed version, now lost, of the Group I text, which nevertheless included elements from Group II? While this cannot be disproved, it can at least be shown to be very unlikely. Once the 1482 translation into Italian was made, and while the law of copyright was still unknown, there was no reason whatsoever for a printer to go to the expense of commissioning a new version of an old and successful story. And it has been easily demonstrated that the poetic versions of Paris e Viena cannot have been used by the Greek poet¹⁶.

If we must abandon the possibility of a purely Italian source, can we find a version in another language that could avoid this difficulty of a dual origin? It is known that the French editions, although distinctly to be classed in Group II, have more affinity to F than is shown by the Italian. With this end in view, an examination was made of the Troyes edition¹⁷ contemporary with that of Verona.

If the Cretan poet had taken this to be his main source, he would have had to diverge towards F in the points mentioned in the following examples: 31, 32, 34, 36, 37, 40, 44, 45, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, and 58; and towards I in these: 2, 3, 4, 6, 7, 10, 12, 17, 18, 19, 21, 25, and 27.

As these include quite major points of plot and narrative as well as mere similarities of wording, it appears that if we include the French edition among our sources we are solving no dif-

¹⁵) Venice, 1492; 1504; 1511; 1512; Milan 1515; and Venice 1543.

¹⁶) By Kriaras, *op. cit.*

¹⁷) Printed by Nic. Oudot at Troyes. No date, but probably about 1600.

ficulties, and only substituting a triple problem for a double.

We are thus left with two possibilities, neither of which is entirely satisfactory.

If the poet of the *Erotocritos* used those versions of the *Paris et Vienne* known to us, his poem can have come only from a comparison and simultaneous manipulation of two models, French and Italian. Were this true it would lead to a new and startling view of the work. Considered as manipulating, (in however masterly a fashion), a single model, the poet of the *Erotocritos* seems to approach plagiarist. When dual sources are revealed, he becomes a literary eclectic.

If however a single model was used, it would almost certainly have to be a manuscript of an Italian version, unknown to us, intermediate between Groups I and II. The date of this manuscript would be before 1482; and all the probabilities would indicate that the *Erotocritos* was written not long after this date, and before any wide distribution of the printed text. This conclusion, although inherently more likely than the other, conflicts with the accepted dating of the poem, of which by far the most convincing grounds are linguistic.

NOTE

I should have considered that Kriaras' assertion, that the Italian poetic versions could not have been the source of the *Erotocritos*, was amply proved by the portions of the text he adduces. But Cartoian has defended his original opinion twice, first in *Cercetari Literare* 3 (1939) pp. 349 ff.¹⁰, and then in *Cultura Neolatina* 4 - 5 (1944 - 5) pp. 122 - 132. This second article is known to me only by Kriaras' answer: Πηγές και επιδράσεις τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» in «Νέα Ἑστία» 488 (Nov. 1st., 1947) pp. 1297 - 9, but it contains some quotations from I which lead Kriaras to consider that this is closer to the Greek than F is.

GARETH MORGAN

¹⁰) I am indebted to Prof. M. I. Manousakas for the loan of a translation of this article.

FRAGMENTE EINES BISHER UNBEKANNTEN «KYRILL» - GLOSSARS

I. Kalitsunakis hat im Rahmen seines vorwiegend der griechischen Sprache und Literatur gewidmeten, ausgedehnten Lebenswerkes gelegentlich auch den Fragen der griechischen Etymologie seine Aufmerksamkeit zugewandt und dabei den Blick stets auf die Gesamtentwicklung der Bedeutung griechischer Wörter von ihrem ersten Auftauchen in der Überlieferung bis zu ihrer heutigen Verwendung in der lebendigen Sprache gerichtet gehalten. So darf ich es wagen ihm hier einen freilich sehr bescheidenen Beitrag zur Überlieferung der byzantinischen Etymologica auf den Geburtstags - Gabentisch zu legen.

Als ich im September 1952 im Lesesaal des Archivio di Stato di Genova an einigen Urkunden arbeitete, machte sich mir Herr Professor Nilo Calvini, Genova bekannt und zeigte mir ein Pergamentstück mit griechischem Text, welches er entdeckt und aus dem Holzdeckel des dem Archiv gehörigen Cod. 29 (809), enthaltend den lateinischen Text der *Sententia contra Homines Andoriae* aus dem Jahre 1443, losgelöst hatte. Ich photographierte daraufhin die erste Seite dieses Pergamentblattes vollständig und von der Rückseite die unteren 19 Zeilen mit dem Versprechen, mich um die Identifizierung des Textes zu bemühen.

Das Pergamentblatt ist 21 cm hoch und 14,5 cm breit, an den Rändern beschädigt. Die Vorderseite enthält 33 Zeilen einer von den Zeilenlinien herabhängenden Schrift, welche nach den vorhandenen Kriterien in die erste Hälfte des 14. Jh. zu datieren ist.

Der Text erweist sich als ein Stück aus dem sog. *Kyriillos - Lexikon* (nach dem ersten Herausgeber auch *Lexicon Bachmannianum* oder neuerdings auch $\Sigma = \Sigma\upsilon\nu\gamma\omega\gamma\eta\lambda\acute{\epsilon}\xi\epsilon\omega\nu\ \chi\rho\eta\sigma\acute{\iota}\mu\omega\nu$ genannt), wie die Vergleichung der unten nebeneinander abgedruckten Texte zeigt.

Pergamentblatt des Archivio di Stato di Genova (= Jan.)

- [.....] πῆ μέν, ποῦ (?) + πη-
[μήνριαν, βλά]ψειαν, διαφθεί-
[ρειαν] + πηνίκα, πότε + πήριον,
ὁ ἄτρακτος, ἐν ᾧ [εἰ]λ[εῖ]ται ἡ
5 κρόκη + πηρός, ὁ παντάπασι μῆ
ὄρων + [πη]γνύνη, κνίκος, ὁ τὸν
τυρὸν πηγνύων + πῆδακες,
[σ]ταγῶνες, πηγαί + πῆδαξ,
πηγὴ ἢ σταγῶν + [...]δας, [...]
10 δας + πιεζόμενος, βαρούμενος,
δαμαζόμενος + [Πιέρ]ιδες, [αἰ
Μ]οῦσαι, αἱ ἐν Μακεδονίᾳ + Πι-
ερίη, ὄρος Θεσσαλοίας + πι-
θακνή, μικρὸς πίθος + [π]ιλ[οῖς],
15 πιλωτοῖς + πιμελῆ, πάχος λιπαρώ-
της + [π]ίναξ, σανὸς ἐξωγραφημέ-
νη + πιμπράται, κέεται, ἐμπυρίζε-
ται + πιναρά, ὄυπαρά, εὐτελεῖ, τα-
πεινά + [π]ινώδης, λιπαρά + πῖω-
να, εὐδαίμονα, λιπαρά καὶ εὐτρα-
20 φῆ + πίσυρος, πεπιστευκός, τεθαρ-
ρηκός, θαρρῶν + πιτιάνη, ἄσ-
κὸς μικρὸς + πίτυλος, κτυπητής,
φαντασιοσκόπος + [πλ]αγίως, δο-
λίως + πλαδαρόν, χαῦνον, ὑγρόν
25 πλάδας γὰρ καὶ πλαδώσεις πλα-
δῶσιν, ὑγροῖς + [πλάστιγξ], τοῦ
ζυγοῦ τὸ ἀντίροπον + πλατυγίζει,
τοῖς πτεροῖς κρούει + πλέα, πλή-
30 ρη + πλέας, πλείους + πλέθρα, μέ-
τρα γῆς ἢ γουρῶν ἢ τῆς διύ-
γρου ὁ ποῦς καὶ βοτανώδους· ἔχει
δὲ τὸ πλέθρον πῆχεις ἐξήκοντα ἕξ
δύμοιρον + πλήμναι, χύνιδες +
35 [πλει]στηριάσας, πλειόνως πολή-
σας οὐ ὀνήσατο + [π]λήθους,
πλήθους + πλησιαφάης, ἡ πλη-
ρωσέληνος ἡμέρα + πλοῖζει, πο-

Bachmannus, Anecdota Graeca
I (Lipsiae 1828) 342, 18: (= Σ)

Πῆ μέν: ὄπου μέν.— Πημήριαν:
βλάψειαν, διαφθείρειαν.— Πηνή-
κη: περικεφαλαία τριχω-
τή. καὶ περιθετὴ κόμη. ἔν-
θεν καὶ πηνηκίζειν τὸ ἄ-
πατᾶν τῆς δὲ περιθετῆς
κόμης, τὸ μὲν ἐντριχον, τὸ
δὲ προκόμιον, τὸ δὲ πηνή-
κην ἐκάλουν.— Πηνίκα: πότε.
— Πήριον: ὁ ἄτρακτος, ἐν ᾧ εἰλεῖ-
ται ἡ κρόκη.— Πηρός: ὁ παντά-
πασι μῆ ὄρων.— Πηγνύνη: κνη-
κος, ὁ τὸν τυρὸν πηγνύων.— Πί-
δαξ: πηγὴ, ἢ σταγῶν.— Πιεζόμε-
νος: βαρούμενος, δαμαζόμενος.—
Πιερίδες: αἱ Μοῦσαι, αἱ ἐν Μα-
κεδονίᾳ.— Πιερίη: ὄρος.— Πιθά-
κνη: μικρὸς πίθος.— Πιλήσει-
σιν: πυκνώσεισιν.— Πιλοῖς:
πιλωτοῖς.— Πιμελή: πάχος, λιπα-
ρότης.— Πίμπραται: καίεται, ἐμ-
πυρίζεται.— Πίναξ: σανὸς ἐξωγρα-
φημένη.— Πινώδη: ὄυπαρά.— Πι-
ναρά: εὐτελεῖ ὄυπαρά. ταπεινά.—
Πίονα: εὐδαίμονα. λιπαρά. καὶ
εὐτραφῆ.— Πίσυρος: πεπιστευκός.
τεθαρηκός.— Πιτιάνη: ἄσκὸς μι-
κρός.— Πίτυλος: κτυπητής. φαν-
τασιοσκόπος.— Πιτιύνη: φλ...
— Πλαγίως: δολίως.— Πλαδῶσιν:
ὑγροῖς.— χαῦνοις: ἄσθενέ-
σιν.— Πλαδαρόν: χαῦνον. ὑγρόν.
Πλάδος γὰρ καὶ πλαδώδης.— Πλά-
στιγξ: τοῦ ζυγοῦ τὸ ἀντίροπον.—
Πλαίσιον: πλινθίον.— Πλατυγίζει:
τοῖς πτεροῖς κρούει.— Πλέα: πλή-
ρη.— Πλέας: πλείους.— Πλεῖ-
στον ὄσον: πολύ.— Πλέθρα: μέ-

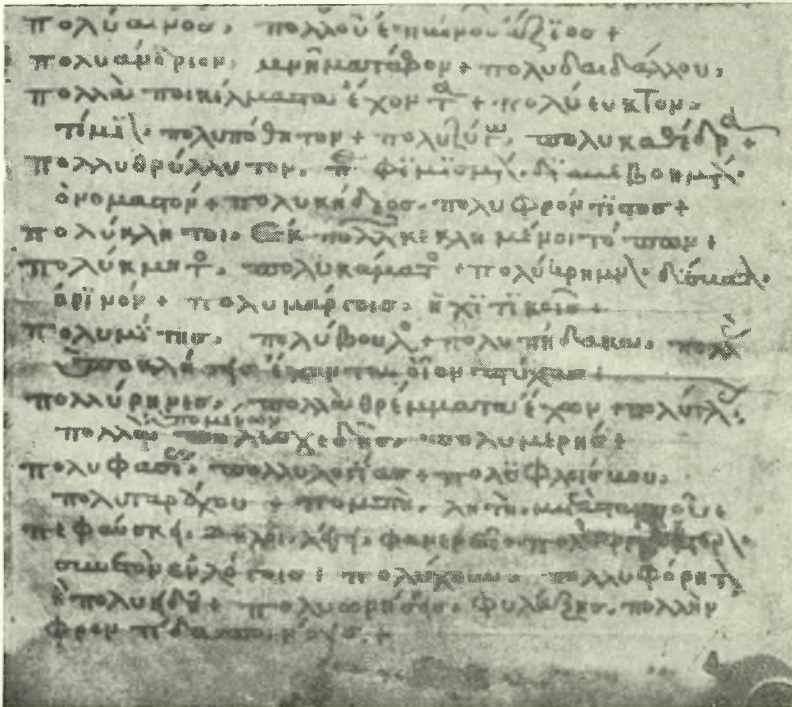
- 40 ῥεῖται· πλοῦς γὰρ καὶ ἡ ὁδός +
 πλόυμα, πλεντικά, πλοκαμοί
 + πλύεται, λοιδορεῖται, αἰσχροῦς
 ὑβρίζεται + πλύνει, πύλοι, ἐν οἷς
 πλύνουσι + πλωτόν, πλεόμενον +
 [π]λεύσας, σφοδρῶς ὀργισθεῖς +
 45 πριγεύς, ὁ φουῖρος + πριγίλος,
 καῖν]μα + πόα, ἐκάστη βοτάνη οὖ-
 τως λέγεται, ἡ δὲ σμήχουσα ποιά
 κέκληται παρὰ Δημοσθένη καὶ Δυ-
 σία + ποδήρης, ὁ ἔως τῶν ποδῶν
 50 χιτών, οἱ δὲ τὸ συρραπιόμενον
 εἰς τὸ κατώτερον τῆς στολῆς . . .
 πολύαινος, πολλοῦ ἐπαίνου ἄξιος +
 πολυάνδριον, μνήμα τάφον + πο-
 λυδαιδάλλου, πολλὰ ποικίλματα ἔ-
 55 χοντα + πολύευκτον, τίμιον, πο-
 λυπόθητον + πολυζύγω, πολυκα-
 θέδρα + πολλυθρούλλυτον, περιμι-
 σμένον, διαβεβοημένον, ὀνομαστόν
 + πολυκήδεος, πολυφρόντιστος +
 60 πολύκλητοι, ἐκ πολλῶν κεκλημένοι
 τόπων + πολύμητος, πολυκάμα-
 τος + πολύκρημον, δύσβατον, ὀ-
 ρεινόν + πολυμάρογος, ἡχητικοῖς +
 πολυμίτης, πολύβουλος + πολυπή-
 65 δακα, πολλὰς ὑποβλήσεις ἔ-
 χοντα οἶον πτύχας + πολλύρηνες,
 πολλὰ θρέμματα ἔχων + πολύτιλας,
 πολλὰ ὑπομένων + πολυσχεδής, πο-
 λυμερής + πολυφρασία, πολλυλο-
 70 γίας + πολυφλοίσβου, πολυταρά-
 χου + πομπή, λητιή, μετὰ
 σταυροῦ + πεφάσκει, δη-
 λοί, λέγει, φανερεῖ + πολυ-
 φρα[δέ]στερον, συνετὸν ἐν λόγοις
 75 + πολύχουν, πολυφόρητον ἢ πο-
 λυειδῆ + πολυωρήσεις, φυλάξης,
 πολλὴν φροντίδα ποιῆσεις +

τρα γῆς, ἡγουν ἄρουραι· ἢ τοὺς δι-
 ὑγρους τόπους καὶ βιτανώδεις ἔχει
 δὲ τὸ πλεθρον πῆχεις ξς' δίμοι-
 ρον...

345. 14

Πολύαινος: πολλοῦ ἐπαίνου ἄξιος.
 — Πολυάνδριον: μνήμα. τάφος.—
 — Πολυβότειρα: πολλοὺς
 τρέφουσα.— Πολυγυθής:
 πολυχαρής.— Πολυδαιδάλου:
 πολλὰ ποικίλματα ἔχοντος.— Πο-
 λυειδής: πολύμορφος.—
 Πολύευκτον: τίμιον, πολυπόθητον.
 — Πολυζύγω: πολυκαθέδρα.— Πο-
 λυκηδέος: πολυφροντίστου.— Πο-
 λυθρούλλητον: περιμισμένον, δια-
 βεβοημένον, ὀνομαστότατον.— Πο-
 λύκλητοι: ἐκ πολλῶν κεκλημένοι
 τόπων.— Πολύμητον: πολυκάμα-
 τον.— Πολύκρημον: δύσβατον ὀ-
 ρεινόν.— Πολυμάρογος: ἡχητικοῖς.
 — Πολύμητις: πολύβουλος.— Πο-
 λυπίδακα: πολλὰς ἀναβολὰς
 ἔχουσαν.— Πολυπτύχου:
 πολλὰς ἀποκλίσεις ἔχοντος, οἶον
 πτύχας.— Πολύρηνης: πολλὰ θρέμι-
 ματα ἔχοντες.— Πολύς: σφο-
 δρός.— Πολυσχιδής: πολυμερής.
 — Πολύτιλας: πολλὰ ὑπομένων.—
 Πολυφρασία: πολυλογία.— Πολυ-
 φλοίσβου: πολυταράχου.— Πολυ-
 φραδέστερον: συνετὸν ἐν λόγοις.—
 Πολύχουν: πολυφόρητον. ἢ πολυ-
 ειδῆ.— Πολυωρήσεις: πολλὴν φρον-
 τίδα ποιῆσεις. φυλάξεις.

Wie man sieht, weist der Text unseres Blattes gegenüber Σ eine Reihe von Auslassungen, aber auch einige wenige Zusätze auf. Einige Lemmata sind umgesetzt, wie *Πίνοςξ* — *πιμπραται*, *πλαδῶσιν* (*πλαδῶσεις* Jan.) — *πλαδάρω*, *πολυκήδεος* — *πολυθρύλλητος*, *πολυσχιδής* (*πολυσχεδής* Jan.) — *πολύτας*. Ferner enthält unsere Version dem Texte von Σ gegenüber, abgesehen von zahlreichen

Ein. 1.—Pergamentblatt des Archivio di Stato di Genova, Fragmente eines «Kyrill»-Glossars.

orthographischen Unebenheiten und Kasusvariationen, in den angeführten Lemmata mancherlei Unsinn, der uns zeigt, dass der Schreiber den Text an vielen Stellen nicht verstanden hat; z. B. Z. 19: *πινώδης*, *λιπαρά* st. *πινώδη*: *θυπαρά*.— Z. 64 ist aus der Vorlage: *πολυπίδακα*: *πολλὰς ἀναβολὰς ἔχουσαν*—*πολυπύχου*: *πολλὰς ἀνακλίσεις ἔχοντος, οἷον πύχας* durch Homoioteleutonwirkung (*πολλὰς*) zusammengezogen in: *πολυπήδακα*, *πολλὰς ὑποβλήσεις ἔχοντα οἷον πύχας*. Das Schlimmste: Z. 30: aus *πλέθρα... ἄρουραι ἢ τοὺς διύγρους τόπους καὶ βοτανώδεις* ist geworden: *πλέθρα... ἄρου-*

οαι ἢ τῆς διῶγρου ὁ ποῦς βοτανώδους. — Z. 72: *πεφάσκει* ist von einer ganz entfernten alphabetischen Stelle fälschlich hierher geraten.

Unser Blatt ist also gewiss kein hervorragender Textzeuge für die künftige Ausgabe des Kyrill-Lexikons, welche vom Archiv des Corpus Lexicographorum Graecorum in Kopenhagen besorgt werden wird. Immerhin dürfte es nicht ganz ohne Überlieferungsgeschichtliche Bedeutung sein, insoferne die (im Text durch Sperrung angedeuteten) Zusätze erkennen lassen, dass der Kompilator dieser Lexikon-Version neben seiner dem Texte von Σ ähnlichen Hauptvorlage noch eine zweite vor sich gehabt hat, welche er — nachlässig und gedankenlos — zusätzlich benutzte: dies geht vor allem aus dem Zusatz: *πήδακες, σταγῶρες, πηγαί* neben *πήδαξ, πηγή ἢ σταγών* hervor.

Leider waren meine Bemühungen, die Herkunft des Pergamentblattes festzustellen, vorläufig ergebnislos. Herr Koll. K. Latte-Göttingen, der mir in liebenswürdiger Weise behilflich war, wies mich auf den heute verlorenen, nach den Ausführungen von Kard. G. Mercati im Rhein. Mus. 65 (1910) 336 aus dem Codex Vat. gr. 1456 in der Zeit zwischen 1586 und 1613 herausgenommenen und inzwischen verschollenen «Kyrill» hin, den der Codex nach den Angaben des handschriftlichen Katalogs der Bibliothek des Kardinals Sirletus vom Okt. 1585 noch enthielt, doch scheidet die Identifizierung schon an der Angabe dieses Kataloges, dass dieser «Kyrill» (im Gegensatz zu den übrigen Teilen der Handschrift) auf Papier geschrieben war (weshalb dieser Teil auch, wie G. Mercati wohl richtig vermutet, als den Pergamentcodex entwertend, vor dem Verkauf herausgenommen wurde); auch das Format unseres Pergaments: 21 cm × 14,5 cm lässt sich mit demjenigen des Codex 1456 (19,5 cm × 15,2 cm) nicht vereinbaren.

Im Rahmen der überaus weitverzweigten Kyrill-Überlieferung¹ repräsentiert unser Blatt einen Typus, wie er nicht ganz selten anzutreffen ist: hier ist ein Kopist am Werke gewesen, der von dem, was er schrieb, nur mehr einen geringen Teil ver-

¹) Zur Überlieferung des Kyrill-Lexikons vgl. besondere A. B. Drachmann Überlieferung des Kyrillglossars, 1936, S. 34 ff.; neuerdings: H. Erbse, Untersuchungen zu den attizistischen Lexika, Berlin 1950, S. 22 f.

stand und - wie die offensichtlich willkürlichen Auslassungen aus dem Wortlaut der Vorlage vermuten lassen, - seine Aufgabe mit einer nahezu unverständlichen Leichtfertigkeit erfüllte. Sein Spiel mit dem Unsinn geht dabei doch noch immer nicht so weit, wie bei dem «vergnügten Lexikographen», wie diesen Bearbeiter einer Kyrillos - Version P. Maas² nach der von diesem so gestalteten Glosse: περιγηθής: περιχαρής, ὡς ἐγώ genannt hat. Es ist ein eigenartiger Zufall, dass unser Kompilator gerade diese «fröhliche» Glosse auslässt. Haben wir ein Recht, ihn deshalb den «traurigen Lexikographen» zu nennen?

F. DÖLGER

²) P. Maas, Der vergnügte Lexikograph, Byz. Zeitschr. 38 (1938) 58 - 67. Es handelt sich um diejenige Version des Kyrill - Glossars, welche der Cod. Berol. qu. 13 s. XIV/XV enthält.

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΕΚ ΣΦΑΚΙΩΝ (1799 - 1832)

Εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ προσφάτως ἰδρυθέντος ἐν Ἡρακλείῳ Ἱστορικοῦ Μουσείου Κρήτης¹ περιήλθον μεταξὺ ἄλλων ἀξιολόγων ἀνεκδότων ἐγγράφων² ὅκτω τοιαῦτα προερχόμενα ἀπὸ τὸ ἀρχεῖον τῆς ἐκ Χώρας Σφακίων ἱστορικῆς οἰκογενείας τῶν Βουρδουμπάδων, ἀναφερόμενα εἰς τὴν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1799 - 1832 περίοδον καὶ περιέχοντα πληροφορίας ἀφορώσας εἰς τε τὴν ἐν γένει κατάστασιν τῶν Σφακίων κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους καί, εἰδικώτερον, εἰς πρόσωπα τῆς ἀνωτέρω οἰκογενείας ἐπιφανῆ κατασχόντα θέσιν κατὰ τοὺς ὑπὲρ ἑλευθερίας ἀγῶνας.

Αἱ περὶ τῶν Σφακίων κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας εἰδήσεις παραμένουν εἰσέτι ἐν πολλοῖς συγκεχυμένοι καὶ ἀντιφατικοί, διότι πηγάζουν, κατὰ τὸ πλεῖστον, ἀπὸ μαρτυρίας εἴτε ἐντοπίων περὶ πλείονος τῆς ἐγχωρίας δόξης ἢ τῆς ἀληθείας ποιησαμένων³, εἴτε μὴ ἐντοπίων ἐπιπολαίως καί, τρόπον τινά, μὲ ρομαντικὴν προκατάληψιν γνωρισάντων τὴν ἱστορικὴν ἐπαρχίαν⁴, εἴτε τέλος προσώπων ἐχθρικῶς

¹ Τοῦτο ἰδρύθη μερίμνη τῆς ἐν Ἡρακλείῳ Ἑταιρίας Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν, ἤρξστο δὲ λειτουργοῦν ἀπὸ τῆς 24 Μαΐου 1953. Περὶ τῶν ἐν σὺτῷ συλλογῶν βλ. Στ. Ἀλεξίου, Ὁδηγὸς τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου Κρήτης, Ἡράκλειον 1953. Κατὰ τὸν Ὄργανισμὸν τοῦ Ι. Μ. Κ. (ἄρθρ. ΙΙ, § 4) λειτουργεῖ ἐν αὐτῷ τμήμα Βιβλιοθήκης καὶ Ἀρχείου, «ἐν οἷς θέλουσι συγκεντρωθῆ τὰ περὶ Κρήτης εἰδικὰ συγγράμματα, ἱστορικῶν ἐνδιαφέροντος ἔγγραφα, φωτογραφία κλπ.»

² Ἐξ αὐτῶν, ἀνερχομένων εἰς πολλὰς ἑκατοντάδας, θὰ ἐκδοθῆ προσεχῶς τὸ Πρωτόκολλον τοῦ Ἀρχηγείου τῶν Ἀνατολικῶν Ἐπαρχιῶν τῆς Κρήτης κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1878.

³ Ἡ Ἱστορία τῶν Σφακίων τοῦ Παπαδοπετράκη ἀποβαίνει ἐνίοτε «ἐκθεσις συνηχοῦς καὶ ὕβριστικῆς καὶ μικροχόλου μεμμυμοιρίας» (ὁ χαρακτηρισμὸς ἀποδίδεται ἐμμέσως ὑπὸ τοῦ Ψιλάκη, Γ, 601 - 602, ὑποσ. Πρβλ. καὶ Κριάρη [νέα ἐκδ.], 299). Ἐν τούτοις χρησιμοποιεῖται σχεδὸν ἀνεπιφυλάκτως ὡς βιβλίον ἱστορικὸν ὑπὸ τῶν διὰ τοὺς πολλοὺς περὶ Σφακίων γραφόντων (βλ. λ. χ. τὸ περὶ Σφακίων ἄρθρον τοῦ Λ. Ε., ὅπου μεταξὺ ἄλλων ἀνακριβειῶν τοῦ Παπαδοπ. ἐπαναλαμβάνεται καὶ τὸ ὅτι τὰ Λευκὰ Ὅρη εἶναι ὑψηλότερα τῆς Ἰδης (βλ. Παπαδοπ., 10). Ἀμφιβολίας διὰ τὴν γνησιότητα τῶν παρὰ τοῦ Παπαδοπετράκη δημοσιευομένων ἐγγράφων ἐξέφρασε καὶ ὁ Β. Λαούργδας («Κρητικά Χρονικά», Α, 275, 289 καὶ 290).

⁴ βλ. V. Raulin, Description physique de l'île de Crète, t. I, Paris 1869, σελ. 52, 72, 73 («ils ne payaient aucune taxe aucun impôt; ils n'avaient point d'Agas ils ne voyaient jamais chez eux les agents du gouvernement turc...») καὶ 189 κ. ἐξ., (ὅπου ἰδίᾳ διακρίνεται ὁ ρομαντισμὸς).—G.

πρὸς αὐτὴν διακειμένων⁵. Ἐλάχισται εἶναι σχετικῶς αἱ ἐκδεδομένα ἀντικειμενικαὶ μαρτυρίαι⁶, ἀλλὰ καὶ αὗται τῆδε κακεῖσε κατεσπαρμέναι⁷. Δὲν εἶναι διὰ τοῦτο παράδοξον ὅτι καὶ σήμερον ἐπικρατεῖ γενικῶς ἡ ἀντίληψις, καθ' ἣν ἡ ἐπαρχία Σφακιῶν περιέμεινε περίπου ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὰς τουρκικὰς ἀρχὰς τῆς νήσου καὶ ἀπηλλαγμένη τῶν φορολογικῶν υποχρεώσεων, εἰς τὰς ὁποίας οἱ ἄλλοι Κρηῖτες��πεβλήθησαν, ἐνῶ ἑγγυτέρω γνωριμία μετὰ τὰς πηγὰς ἐλέγχει τὴν ἀντίληψιν ταύτην ἐσφαλμένην⁸. Εἰς τὸ σημεῖον δὲ τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι διαφωτι-

A. Olivier, Voyage dans l'empire Othoman... t. I, à Paris, an 9 [de la Republique Française], σελ. 391, 405 κ. ἐξ. — Ρουκουενίλλε, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως (μεταφρ. Ξενοφ. Δ. Ζυγούρου) Ἀθήναι 1890, τομ. 3ος σελ. 24 κ. ἐξ. Πηρβλ. καὶ Κ. Πασπαρρηγοπούλου, Παναγιώτης Νικαύσης, «Πανδώρα», 1Α (1860) σελ. 180

⁵) Βλ. Γ. Γ. Γεοργίου Ἱστορία τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος (μεφρ. ὑπὸ Ἰωάν. Η. Πεοβινογλου). Ἀθήνησι 1864, τ. Βος, σελ. 36: («τοὺς ληστρικοὺς Σφακιανοὺς, οἵτινες ἄμοιροι ἐπιελῶς πατριωτισμῶ ἐμάχοτο πρὸς τοὺς Τούρκους μόνον διὰ τὸ προνόμιον νὰ ἐκμυζῶσι τὴν Χώραν»), 38, 40 κ. ἄ. Χαρακτηριστικὸν ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ μῖσος ποὺ διαφύεται εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Μ. Γ. Πρωτοπαλάτη δημοσιευθέντα ἔγγραφα τοῦ Μιχαὴλ Κομνηνοῦ Ἀφεντουλιεφ: «Οἱ Σφακιῶται εἶναι σχεδὸν πάντες φιλόδοξοι, φιλόπλουτοι, φιλάδικοι. κλέπται, πλεονέκται, ὑπερόπται» (βλ. Ε.Ε.Κ.Σ., Α, 370, 378, 386, 390 πρβλ. καὶ Β, 154, 165 κ. ἄ.).

⁶) Μεταξὺ τούτων πρέπει ἰσως νὰ καταλεχθῶν καὶ τὰ οἰκεία τμήματα τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Κριτοβουλίδου, παρὰ τὰς ἐναντίον τούτου κατηγορίας ἐπὶ μεροληψία τῶν Παπαδοπετράκη καὶ Κριάρη, ὅστις τὸν χαρακτηρίζει «*ἰταμὸν ὄβριστην τῶν Σφακιανῶν*» (σελ. 561). Τὰ περὶ Σφακιῶν ὑπὸ τοῦ Ψιλᾶκη γυμνέναι εἶναι σχεδὸν σύμφωνα μετὰ τὰ τοῦ Παπαδοπετράκη, καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821, ἐνῶ ὁ Κριάρης μεροληπιώτερος τοῦ συγγρωφῆς τῆς Ἱστορίας τῶν Σφακιῶν, τότε μόνον ἐμφράζεται εὐμενῶς ὑπὲρ τῶν Σφακιανῶν, ὅταν οὗτοι δὲν παρευδοκίμωνται οἱ Σελιωῖτες (χαρακτηριστικὰ ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὰ ἐν σελ. 464 - 465).

⁷) Βλ. Ν. Τωμαδάκη, Τουρκοκρατικὰ Ε.Ε.Κ.Σ., Α, 130, 133 - 131 Ν. Σταυρινίδη, σειρά ἐπιφυλλίδων βυσιζομένων ἐπὶ ἀνεκδότων ἐγγράφων τῷ Τ.Α.Η. εἰς τὴν ἐφημερίδα τοῦ Ἡρακλείου «Δράσις» (30 Νοεμβρίου—3 Δεκεμβρίου 1939) Β. Λαοῦρα, Ἡ Ἐπανάστασις τῶν Σφακιῶν καὶ ὁ Δασαλογιάννης, «Κρητικὰ Χρονικά», Α' σελ. 275 - 290. Α. Π. Βουρδομπάκη, Κρητικὰ συμβόλαια ἐκ τῆς Τουρκοκρατίας, Χριστιανικὴ Κρήτη, Α, 467 - 506. Τοῦ αὐτοῦ. Δύο ἀνεκδοτὰ ἔγγραφα ἐκ Σφακιῶν, Ε.Ε.Κ.Σ., Β, 256 - 262. Τοῦ αὐτοῦ, Ἀνεκδοτὰ Κρητικὰ ἔγγραφα, Ε.Ε.Κ.Σ., Γ, 207 κ. ἐξ. Ε. Γενεράλη, Δύο Ἱστορικὰ ἔγγραφα, Περιοδικὸν Δελτίον Βιβλιοθήκης Κρητ. Φιλολ. Συλλόγου ἐν Χανίοις, ἔτος Α, τεῦχος Δ, σελ. 162 - 163.

⁸) Τὸ πρόβλημα περὶ τοῦ ἀφορολογήτου ἢ μὴ τῆς Ἐπαρχίας Σφακιῶν ὑπεδείχθη ὑπὸ τοῦ Ν. Τωμαδάκη (Ε.Ε.Κ.Σ., Α, 130) διηρευνήθη δὲ βάσει τῶν ἐγγράφων τοῦ Τ.Α.Η. ὑπὸ τοῦ Ν. Σταυρινίδη. Τὰ ἐκ τῆς ἐρευνῆς ταύτης ἐλθόντα εἰς φῶς στοιχεῖα ἐδημοσιεύθησαν ὑπ' αὐτοῦ εἰς σειράν ἐπιφυλλίδων

στικά καὶ τὰ πλεῖστα τῶν κατωτέρω δημοσιευομένων ἔγγράφων⁹.

Ἄλλὰ καὶ αἱ περὶ τῆς οἰκογενείας τῶν Βουρδουμπάδων, ἰδίᾳ δὲ περὶ τῶν ἐπιφανεστέρων μελῶν τῆς Ρούσου καὶ Στρατῆ, ὑπάρχουσαι πληροφοροῖαι εἶναι ἱκανῶς συγκεχυμένα, ἑλλιπεῖς καὶ κατεσπυρόμεναι πολλαχοῦ¹⁰. Τὰς ἑλλείψεις ταύτας καὶ τὴν σύγχυσιν ἔν τινι μέτρῳ θερα-

ἔν τῇ ἐφημερίδι τοῦ Ἡρακλείου «Δραῖσις». τὸ δυσεύρετον τῆς ὁποίας καθιστᾷ, νομίζω, γρηῃσιμον τὴν κατωτέρω συνοπτικὴν ἔκθεσιν τούτων, μέχρις οὗτο δημοσιευθῶν τὰ σχετικὰ ἔγγραφα: «Συμφώνως πρὸς τουρκικὸν ἔγγραφον τοῦ 1657 ἢ ἐπαρχία Σφακίων ἐξεχωρήθη ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου ἐπὶ νομῆ τῶν φόρων αὐτῆς εἰς τὸν πορθητὴν τῆς Ρεθύμνης Γαζή Χουσεῖν Πασάν, οὗτος δὲ δι' ἀφιερωτηρίου του, συνταχθέντος τὸ αὐτὸ ἔτος ἐν τῷ ἔξωθι τοῦ Ἡρακλείου στρατοπέδῳ τῆς Φορτίσας, διέθεσεν εἰρηαίως ἐκ τῶν φόρων τῆς ἐπαρχίας 5000 γρ. πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν πτωχῶν τῆς Μέκκας καὶ Μεδινᾶς, ἀπεκατέστησε δὲ καὶ ἐπιστάτην (μουτεβελέην) τοῦ ἀφιερωματος τούτου, πρὸς τὸν ὁποῖον οἱ Σφακιανοὶ ὄφειλον νὰ καταβάλλουν, πλην τοῦ κατ' ἀποκοπὴν φόρου τούτου, καὶ τὴν δεκάτην τῶν προϊόντων των, ἧς ἡ ἀνελλιπὴς καταβολὴ ἀποδεικνύεται ἐξ ἄλλων ἐγγράφων τοῦ 1673. Τὸ 1690 οἱ Σφακιανοὶ ὑποχρεοῦνται εἰς τὴν κατοβολὴν καὶ κεφαλικοῦ φόρου, εἰς δήλωσιν των δὲ, ἐνώπιον τοῦ Ἱεροδικαστικοῦ Συμβουλίου Ρεθύμνης γενομένην τὸ 1692, οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς ἐπαρχίας ἀποδέχονται τὴν καταβολὴν τούτου. Τὸ 1745 ὁ κεφαλικὸς φόρος ἐπεκτείνεται εἰς 1357 κεφαλὰς, ἀντὶ τῶν πρότερον 908, οἱ μεταβάλλει δὲ εἰς Κωνσταντινούπολιν ἀντιπρόσωποι τῆς ἐπαρχίας, ἵνα διαμαρτυρηθοῦν διὰ τὴν τοιαύτην ἐπέκτασιν, ἀναγκάζονται ἐν τέλει νὰ τὴν ἀποδεχθῶν. Εἰς ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1747—1750 μνημονεύεται καταδιώξις δυστροπούντων εἰς τὴν κατοβολὴν τοῦ ἐπιβληθέντος φόρου καὶ πωσαγωγῆ πολλῶν Σφακιανῶν προκρίτων εἰς Ἡράκλειον, ἐν οἷς καὶ ὁ ὄπισθεν ἐπαναστάτης Δασκαλογιάννης, ὅπου οὗτοι δηλοῦν ἐγγράφως ἐνώπιον τοῦ Τεφεριτζῆ τῆς Κρήτης, διὲ ἀποδέχονται τὴν ἐπιβληθεῖσαν φορολογίαν. Εἰς ἔγγραφα τοῦ 1765 ἀναφέρεται ὅτι ὁ Δασκαλογιάννης ὡς ἐκπρόσωπος τῆς Ἐπαρχίας Σφακίων μετὰ τοῦ γραμματέως του καὶ ἄλλων προκρίτων ἦλθεν εἰς τὸ Ἡράκλειον καὶ κατέθεσε δηλωσὴν περὶ τῶν εἰσπραχθέντων καὶ καθυστερομένων φόρων ἀναλαβῶν προσωπικῶς τοὺς τελευταίους» (βλ. ἐφημερίδα «Δραῖσις» 30 Νοεμβρίου—3 Δεκεμβρίου 1939) Ἠβλ. Γ. Ζομπανάκη. Ὁ Ἀυστριακὸς περιηγητὴς F. W. Sieber στὴν Κρήτη. Ε.Ε.Κ.Σ., Β, 271. V. Raulin (ἐνθ' ἄνωτ.), σελ. 73. Παπαδουπετράκη. 111, 112 καὶ 114 : («Ὀὐδέμια πολιτικὴ οὐτε θρησκευτικὴ ἀρχὴ εἶχε δικαίωμα ἐπὶ τῆς χώρας τῶν Λευκωρεϊτῶν...»), 155 κ ἔξ.—Κριτοβουλίδου, 61 - 62 : («Τὰ Σφακιά διετέλουν ὑπὸ τὴν ἄμεσον προσιασίαν τῆς Σουλτάνας καὶ ἐπλήρωνον οὐχὶ τὸν κεφαλικὸν φόρον, ἀλλὰ μικρὸν τι ποσὸν χρηματικόν»). Α. Π. Βουρδουμπάκη ν, Χριστ. Κρήτη, Α, 469 - 470 : («Ὁ Σφακιώται μέχρι τῆς εἰρημένης ἐπαναστάσεως [τοῦ 1770] οὐδὲν ἀπολύτως κατέβαλλον τῇ Τουρκικῇ Κυβερνήσει»). Αἱ τοιοῦτου εἶδους πληροφοροῖαι ἐπαναλαμβάνονται καὶ εἰς ὅλα τὰ Ἐγκυκλοπαιδικὰ Λεξικά (βλ. καὶ Β. Λαοῦρα ν, «ΚρητοΧρονικά», Α, σελ. 279, ὅπου βάσει τῶν δημοσιευομένων ὑπ' αὐτοῦ σχετικῶν πηγῶν προσβάλλεται ἡ δημῶδες αὐτῆ περὶ τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν Σφακίων ἀντίληψις).

⁹) Ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὴν ἄμεσον ἐξάρτησιν τῶν Σφακιανῶν ἀπὸ τὰς τουρκικὰς ἀρχάς (βλ. ἔγγραφα 1 - 5).

¹⁰) Ἡ περιουναγωγὴ τούτων εἶναι λίαν δυσχερὴς λόγῳ τῆς ἑλλείψεως πει-

πέυουν—ὡς θὰ φανῆ περαιτέρω—τὰ δημοσιεύμενα ἔγγραφα¹¹. Διὰ τὴν ὑπάρξην δὲ μίας ὁπωσοῦν σαφῆς ἔκθεσις τῶν κατὰ τὴν ἱστορικὴν ταύτην οἰκογένειαν, περὶ ἧς καθ' ὅσον γνωρίζω οὐδεμίαν εἰδικὴν πραγματεία ἔξεδόθη¹², καὶ διὰ τὴν κατανουθῆ καλλίον ἢ σημασία τῶν δημοσιευομένων ἐγγράφων, ἔκρινα χρήσιμον νὰ προτάξω τοῦτων μικρὰν σχετικὴν μελέτην μου βασιζομένην εἰς τε τὰ ἔγγραφα καὶ τὰς τῆδε κατεῖσε κατεσπαρμέναις πληροφορίαις.

Κατὰ μίαν παράδοσιν οἱ Βουρδουμπάδες εἶναι ἀπόγονοι τῶν Σκορδιλῶν, μειωνομάσθησαν δὲ λόγῳ τῆς περὶ τὴν προφορὰν ἰδιορρυθμίας ἐνὸς ἐκ τούτων¹³. Κατῶκουν ἐν τῇ Χώρα τῶν Σφακίων καὶ ἐθεωροῦντο ὡς μία ἀπὸ τὰς πλέον ἐπιφανεῖς οἰκογενείας τῆς ἐπαρχίας¹⁴.

νάκων εἰς τὰ σχετικὰ δημοσιεύματα. Ἐπιχειρήσας ταύτην ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἐκδόσεως τῶν ἐγγράφων παρέχω κατωτέρω τὸ σχετικὸν δελτίον: Κριτοβουλιδοῦ, σελ. 8, 13, 22, 30, 43, 48, 52, 73, 81, 87, 143, 184, 217, 236, 242, 261-62, 361, 545.—Παπαδοπετράκη, σελ. 118, 123, 141, 142, 181, 186-87, 191, 211-12, 270, 296, 320-21, 333, 356, 431-32, 440, 443, 446, 450, 458.—Ψιλάκη, Γ, σελ. 105, 127. 130-31, 342, 348, 371, 389, 397, 410, 412, 414, 428, 430-34, 549, 562-63, 601-2, 604, 780, 782, 784.—Μουρέλλου, σελ. 403-4, 433, 491-92, 538, 554, 560, 566 κ. ἀ.—Κριάρη (νέα) σελ. 94, 170, 210, 213, 219, 248, 254, 259, 261, 282, 467, 477, 490, 504, 560.—Σπ. Τρικούπη, Ἱστορ. τῆς Ἑλλ. Ἐπαναστάσεως, ἐκδ. 3η, Ἀθήναι 1888, Β, 166, 168-169 καὶ Γ, 73.—Γ. Γ. Γεοργίου, Ἱστορία τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος (μικρ. Περβάνογλου), Ἀθήνησι 1864, Α, 252 καὶ Β, 37, 40 κ. ἔξ.—Α. Ι. Ἀντωνιάδου, Ἡ Χρυσομαλλοῦσα τῶν Σφακίων, ποίημα ἐπικόν, καὶ Ἀλήμπης ὁ Κακοδικιώτης... ἐν Ἀθήναις 1893, σελ. γ' καὶ δ'.—Π. Γ. Βλαστοῦ, ὁ Γάμος ἐν Κρήτῃ, ἐν Ἀθήναις 1893, σελ. 115-16.—Ἰακώβου Ν. Τομπάζη, Ἀδελφοὶ Ἰάκωβος καὶ Μανόλης Τομπάζης, ἐν Ἀθήναις 1902, σελ. 113-14, 275, 298 99 κ. ἀ.—Μ. Γ. Πρωτοψάλτη, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα..., Ε.Ε.Κ.Σ., Β, 154, 165.—Γ. Α. Σήφακα, Σήφακας, Ἀθήναι 1953, σ. 46.

¹¹) Θὰ ἠδύνατο κανεῖς ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ ὑποθέσῃ ὅτι τὰ ἔγγραφα ταῦτα δὲν ἀφοροῦν εἰς τοὺς Ρούσον καὶ Στρατὴν Βουρδουμπάδες τοὺς δρᾶσαντας κατὰ τὸ 1821, ἀλλ' εἰς ἄλλους ὁμωνύμους τοῦτοις. Τοῦτο πρέπει εὐθὺς νὰ ἀποκλεισθῇ, διότι ταῦτα προέρχονται, κατὰ δήλωσιν τοῦ παρασχόντος αὐτὰ ἐπιβεβαιουμένην πλήρως καὶ ἀπὸ τὰ ὑπ' ἀρ. 7 καὶ 8 προσωπικὰ ἔγγραφα τοῦ Χατζῆ - Στρατῆ Βουρδουμπά, ἀπὸ τὸ προσωπικὸν ἀρχεῖον τοῦτου, θὰ ἦτο δ' ἐντελὸς ἀνεξήγητος ἢ ἐν αὐτῷ παρουσία ἐγγράφων ξένων.

¹²) Βλ. κατωτέρω σημ. 40.

¹³) Βλ. Α. Ἀντωνιάδου, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. δ', πρβλ. Παπαδοπ., 22 καὶ 40.

¹⁴) Εἰς δημῶδες ἄσμα ἐκ Σφακίων, ἐν ᾧ ἀπαριθμοῦνται αἱ ἐπιφανέστεραι οἰκογένειαι τῆς ἐπαρχίας, δὲν μνημονεύονται ὡς ἄρχοντες τοῦ Μπρόσγιαλου οἱ Βουρδουμπάδες ἀλλ' οἱ Στρατίκοι (βλ. τὸ Τραγοῦδι τοῦ Δασκαλογιάννη, ἐκδ.

Τὰ περὶ τῆς δράσεώς των κατὰ τὴν πρὸ τοῦ 1770 περίοδον ἀναφερόμενα φαίνονται μᾶλλον μυθώδη¹⁵.

Ὁ πρῶτος ἐμφανιζόμενος μὲ ἱστορικὴν δρασίαν εἶναι ὁ Στρατὴς Βουρδομπᾶς. Οὗτος μετέσχε ὡς ὀπλαρχηγὸς τῆς ὑπὸ τὸν Δασκαλογιάννην ἐπαναστάσεως, χαρακτηρίζεται δὲ ὡς «ἐκ τῶν μᾶλλον συνετῶν καὶ πεπειραμένων», χωρὶς ἐν τούτοις ἡ δρασίς του νὰ ἐξαίρεται ἰδιαιτέρως¹⁶. Ὑπὸ τινων¹⁷ ἐταυτίσθη πρὸς τὸν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 δράσαντα Χὴν Στρατὴν Βουρδομπᾶν, ἡ ταύτισις ὅμως αὕτη εἶναι προῖόν συγχύσεως¹⁸. Θὰ ἦτο τῷ ὄντι παράλογον νὰ ἐπιζῆ καὶ νὰ δρᾷ κατὰ τὸ 1821 ὁ λίαν συνετὸς καὶ πεπειραμένος ἀγωνιστὴς τοῦ 1770¹⁹. Ἐκτὸς δὲ τούτου καὶ ἐκ τῶν δημοσιευομένων ἔγγράφων ἡ ταύτισις ἀποκλείεται²⁰.

Υἱὸς τούτου πιθανώτατα²¹ ὑπῆρξεν ὁ ἐν τοῖς ἔγγράφοις μνημονεύμενος Σήφης Βουρδομπᾶς. Κατὰ ταῦτα οὗτος ἦτο πατὴρ τῶν ἐπιφανῶν ἡγετῶν τοῦ 1821 Ρούσου καὶ Στρατῆ²², διωρίσθη δὲ

Β. Λαούρδα, σ. 18, σημ. 89). Τοῦτο ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸν Παπαδοπετράκη, καθ' ὃν εἰς τοὺς Στρατίκους περιλαμβάνοντο καὶ οἱ Βουρδομπάδες (βλ. Π.α.δ.ο.π. 118).

¹⁵) Βλ. Α. Ἀντωνιάδου, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. γ' καὶ δ'.

¹⁶) Βλ. Π.α.δ.ο.π., 118, 123, 141 καὶ 142.

¹⁷) Βλ. Κριάρη (νέαν), 170, Μουρέλλου, 403 κ. ἐξ., Ε. Γενεράλη, ἄρθρον «Βουρδομπάς» ἐν Μ.Ε.Ε., ὡς καὶ τὰ σχετικὰ ἄρθρα τοῦ Λ.Ε. καὶ τῆς Μεγ. Στρατιωτικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας.

¹⁸) Ἡ σύγχυσις αὕτη ὀφείλεται καὶ εἰς τὸ ὅτι οὐδεὶς ἐκ τῶν γραψάντων περὶ τῶν ἀνδρῶν τούτων τοὺς διέστειλε ρητῶς.

¹⁹) Τὸ παράδειγμα τοῦ ἐξ Ἀσκύφου Α. Μωράκη μετασχόντος εἰς τε τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1770 καὶ εἰς τὴν τοῦ 1821 ἐξαίρεται βεβαίως ὡς σπάνιον (Π.α.δ.ο.π.ε.τ.ρ.ά.κ.η 119).

²⁰) Βλ. ἔγγραφα 1, 2 καὶ 3. Πρὸς βλ. καὶ Ψ.ι.λ. Γ, 784, ὅπου μνημονεύεται ὁ υἱὸς τοῦ Χατζῆ Στρατῆ Βουρδομπᾶ Χαράλαμπος ὡς νεαρὸς φοιτητὴς κατὰ τὸ 1841. Ἐὰν ἡ ταύτισις ἦτο ἀληθής, θὰ ἔπρεπε νὰ ὑποθέσωμεν τὸν πεπειραμένον ἀγωνιστὴν τοῦ 1770 τεκνοποιῶντι κατὰ τὸ 1821. Ἐκτὸς τούτου ὁ Στρατὴς τοῦ 1821 μνημονεύεται ρητῶς ὡς ἀδελφὸς τοῦ Ρούσου (Π.α.δ., 187, Ψ.ι.λ. 342) ὁ δὲ Ρούσος κατὰ τὴν 1841 εὐρίσκειται ἀκόμη ἐν ἀκμῇ (βλ. Ψ.ι.λ. 790).

²¹) Ἡ πιθανότης στηρίζεται εἰς τε τὸ ἐπιφανές τούτου καὶ εἰς τὴν ὁμωνυμίαν τοῦ πρεσβυτέρου υἱοῦ του πρὸς τὸν Στρατὴν τοῦ 1770. Δὲν θὰ εἶχον ἄλλως τὴν θέσιν των τὰ σχετικὰ μὲ αὐτὸν ἔγγραφα εἰς τὸ ἀρχεῖον τοῦ Χατζῆ Στρατῆ Βουρδομπᾶ.

²²) Βλ. ἔγγραφα 2 καὶ 3. Εἰς μὲν τὸ 2 ὡς φονεὶς τοῦ Γιώργη Φουράκη ἀναφέρονται ὁ Σήφης «μὲ τὸν ἀδελφόν του τὸ Ρούσο», εἰς δὲ τὸ 3 «ὁ Ρούσος καὶ ὁ Στρατὴς τοῦ Σήφη ὁ γιός». Εἶναι προφανές ὅτι κατὰ τὴν σύνταξιν τῶν ἔγγράφων τούτων ἐγένετο σύγχυσις τῶν ὀνομάτων ἀπὸ τῶν γραφῶν, μὴ ὄντα ἄλλως προσεκτικὸν (εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 3 ἀντὶ «Μπουρδομπάκη» εἶχε γράψαι «Κουντουρα»

τὸ 1799 ὑπὸ τοῦ Τεφερετάρη τῆς Κρήτης Καπετάνιος τῆς Χώρας Σφακίων²³. Διῆγεν, ὡς φαίνεται, φιλικῶς πρὸς τοὺς Τούρκους ἐνδιαφερόμενος κυρίως διὰ τὴν ἐπαύξησιν τῆς περιουσίας του. Ὅτι δὲ καὶ γενικώτερον ἢ πολεμικὴ δρᾶσις τῶν Βουρδουμπάδων κατὰ τὸ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1770 καὶ 1821 διάστημα δὲν ὑπῆρξεν ἀξιόλογος δεικνύεται καὶ ἐκ τῆς σχετικῆς σιωπῆς τῶν πηγῶν²⁴.

Ὁ Χατζὴ - Στρατῆς Βουρδουμπᾶς, υἱὸς τοῦ προηγουμένου, ὑπῆρξεν ἐκ τῶν διακεκριμένων πολιτικῶν ἡγετῶν τῆς νήσου κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Περὶ τῆς ἡλικίας τοῦτου (ταυτιζομένοι, κακῶς πρὸς τὸν κατὰ τὸ 1770 δράσαντα δμῶνυμόν του) ἐπικρατεῖ σίγησις, ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ὅμως εἶναι προφανές ὅτι κατὰ τὸ 1801 ἦτο πολὺ νέος²⁵. Πρέπει ἐπομένως νὰ τοποθετήσωμεν τὴν γέννησίν του περὶ τὸ 1880. Κατὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς Ἐπαναστάσεως ἦτο «ἐκ τῶν μᾶλλον εὐκατασιάτων καὶ συνειῶν»²⁶. Λόγω μορφώσεως²⁷, καταγωγῆς καὶ εὐφυΐας διωρίσθη κατὰ τὴν ἐν Λουτρῷ σύσκησιν τῆς 21 Μαΐου μέλος τῆς ἑξαμελοῦς Καγκελαρίας τῶν Σφακίων²⁸, ἀνωτάτης ἐπαναστατικῆς ἀρχῆς συσταθείσης ἵνα διευθύνῃ τὸν ὅλον ἀγῶνα²⁹, μετ' ὀλίγας δὲ ἡμέρας εἰς καθολικὴν σύνοδον τῶν Σφακיאῶν κατὰ τὸ μονῦδριον Παναγίας τῆς Θυμιανῆς ἐξελέγη μέλος τοῦ ἐκ

κη» καὶ εἶτα τὸ διόρθωσε). Κατὰ ταῦτα εἰς τὸ 2 ἡ γράσις «*εὐβαστήκαμε μετὶ τὸ Σήφη Μπουρδουμπάκη καὶ τὸν ἀδελφὸν τοῦ τοῦ Ρουῦσο*» διορθωτέα εἰς: «*εὐβαστήκαμε μετὶ τὸ Στρατῆ Μπουρδουμπάκη καὶ...*». Τὴν διόρθωσιν ταύτην ἐπιβάλλουν καὶ τὰ πράγματα γνωστοῦ ὄντος ἄλλοθεν ὅτι ὁ Στρατῆς καὶ ὁ Ρουῦσος ἦσαν ἀδελφοί (βλ. Παπαδοπ. 187 καὶ Ψιλ., 342). Τὸ ὅτι δὲ ὁ Ρουῦσος ἦτο υἱὸς καὶ ὄχι ἀδελφὸς τοῦ Σήφη ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ υἱοῦ του, Σήφη καὶ τούτου ὀνομαζομένου (βλ. Παπαδοπ., 458).

²³) Βλ. ἔγγραφον 2.

²⁴) Βλ. Ψιλ., 259 - 311, ἐνθα ἀναφέρονται ὅλοι οἱ ἀξιολόγως δράσαντες ἐν Κρήτῃ ὡς κλέφτες καὶ ἀρματολοὶ κατὰ τὴν πρὸ τοῦ 1821 περίοδον.

²⁵) Εἰς τὸ ἔγγραφον 3 ἀναγράφεται ὡς «*Στρατῆς τοῦ Σήφη ὁ γιός*», ὁ δὲ Σήφης εἶναι εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς δράσεώς του (βλ. ἔγγρα. 1 καὶ 4).

²⁶) Βλ. Παπαδοπ., 184. Μετὰ τὰς αὐτὰς περιπτου λέξεις χαρακτηρίζεται καὶ ὁ Στρατῆς τοῦ 1770 (Παπαδοπ. 141), ἡ ὁμοιότης δὲ τῶν χαρακτηρισμῶν —μὴ ὑπαρχούσης καὶ ρητῆς διαστολῆς τῶν δύο τούτων προσώπων— συντελέσεν ἴσως εἰς τὴν εἰρημένην ταύτισιν (βλ. ἀνωτ. σημ. 17, 18, 19 καὶ 20).

²⁷) Αὕτη φαίνεται ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 8 ἔγγραφῳ, ὅπερ ἐγγράφη ὑπὸ τοῦ ἰδίου. Κατὰ τὸν Παπαδοπεράκην (σ. 165) ἡ παιδεία ἤκμαζεν ἐν Σφακίῳ πρὸ τοῦ 1821 (πρβλ. Ψιλ. 325).

²⁸) Βλ. Παπαδοπ., 184. Κριτοβ., 48, Ψιλ. 344.

²⁹) Ἡ ἰσχὺς τῆς ἀρχῆς ταύτης ἀπέβη μεγάλη ἰδίως ἐπὶ τῆς ἀρμοστείας τοῦ Ἀφεντούλιεφ· οὗτος τὰ μέλη ταύτης ὠνόμαζε εἰρωνικῶς «*βασιλεῖς τοῦ Λουτρῶ*» (βλ. Μ. Πρωτοψάλτην ἐν Ε.Ε.Κ.Σ., Β, 154).

33 προκρίτων ἀπαρτισθέντος βουλευτικοῦ σώματος⁸⁰. Ὡς μέλος τῆς Καγκελαρίας, ἡ ὁποία διειρηθήη καὶ μετὰ τὸν διορισμὸν καὶ τὴν ἔλευσιν τοῦ πρώτου ἀρμοστοῦ τῆς Κρήτης Ἀφεντούλιεφ ἐν εἴδει ἐπαναστατικῆς κυβερνήσεως ὀλοκλήρου τῆς νήσου, ἐξετέλει καθήκοντα οικονομικῆς κυρίως φύσεως⁸¹, ὅτε δὲ ὁ ἀρμοστής ἐγένετο μισητὸς εἰς σημαντικὸν μέρος τῶν κατοίκων, ἰδίᾳ δὲ εἰς τοὺς Σφακιανούς, ὑπῆρξεν ἐξ ἐκείνων, οἵτινες συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀντικατάστασιν τούτου⁸² ὑπὸ τοῦ Ἐμμανουὴλ Τομπάζη, ἐπὶ τῆς ἀρμοστείας τοῦ ὁποίου διωρίσθη καὶ Ἐπαρχος Μεσσαῶς⁸³. Μετὰ τὴν ἐπέμβασιν τῶν Αἰγυπτίων εἰς τὸν ἀγῶνα καὶ τὰς ἀλλεπαλλήλους ἀποτυχίας τῶν ἐπαναστατικῶν στρατευμάτων, ὅτε κατὰ Μάρτιον τοῦ 1824 τὰ Σφακιά κατελήφθησαν ὑπὸ τοῦ στρατοῦ τοῦ Χουσεῖν⁸⁴, ὁ Στρατῆς Βουρδουμπᾶς μόλις διαφυγὼν τὴν αἰχμαλωσίαν⁸⁵ μετέβη εἰς τὰ Κύθηρα, ὅπου παρέμεινεν μετερχόμενος τὴν ἐμπορείαν μέχρι τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1829, ὅτε καὶ ἐπέστρεψεν εἰς τὴν γενέτειραν⁸⁶. Ἀπὸ τὸ δημοσιεύμενον αὐτόγραφον χρονικόν του δηλοῦται ὅτι κατὰ τὸ 1832 ἔζη ἀκόμη ἐν τῇ Χώρα Σφακίων⁸⁷, ἡ ἀποσιώπησις δὲ τοῦ ὀνόματός του κατὰ τὰ ἐπαναστατικά γεγονότα τοῦ 1841 καθιστᾷ πιθανὴν τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ὁ θάνατός του ἐπῆλθε μετὰ τῶν ἐτῶν 1832 - 1841.

Ὁ Ροῦσος Βουρδουμπᾶς, νεώτερος ἀδελφὸς τοῦ προηγουμένου⁸⁸, ὁ Πετρόμπεης οὗτος τῆς Κρήτης, ἦτο κατὰ τὸν ἱστορικὸν Ψιλᾶκην «ὁ ἰσχυρότερος ἀνὴρ οὐ μόνον κατὰ τὴν ἀνδρείαν, τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἐπιρροήν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν νοημοσύνην»⁸⁹. Τὰ πλεονεκτήμα-

⁸⁰) Βλ. Παπαδοπ., 186

⁸¹) Βλ. παρὰ Μουρέλλωφ (σ. 539) αὐτοτυπίαν διαταγῆς τοῦ Ἀφεντούλιεφ, δι' ἧς διορίζονται οἱ ἔφοροι τῆς Καγκελαρίας — ἐν οἷς καὶ ὁ Στρατῆς Βουρδουμπᾶς —, «διὰ νὰ συνάξωσι γρόσια..., νὰ ἐπιστατῶσιν εἰς τὴν σφραγίσαν ὀλων τῶν λαδιῶν..., νὰ πωλῶσι καὶ νὰ ἀγοράζωσι μόνοι ἐκεῖνοι καὶ νὰ δίδωσι λογαριασμὸν...».

⁸²) Βλ. Κριτοβ. 182 κ. ἐξ.

⁸³) Βλ. Ἰακ. Τομπάζη, Ἀδελφοὶ Ἰάκωβος καὶ Μανόλης Τομπάζης, ἐν Ἀθήναις 1902, σ. 275 (πρβλ. Κριάρη, 456).

⁸⁴) Βλ. Κριτοβ. 279 - 293, Παπαδοπ. 325 κ. ἐξ., Ψιλ. 562 κ. ἐξ., Κριάρη 490 κ. ἐξ.

⁸⁵) Αὐτόγραφον διήγησιν τῶν σχετικῶν περιπετειῶν του περιέχει τὸ ὑπ' ἀρ. 8 ἔγγραφο.

⁸⁶) Πάντα ταῦτα φαίνονται εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 7 ἔγγραφο.

⁸⁷) Ἐκεῖ ἐξακολουθεῖ νὰ πολιτεύεται μετέχων εἰς τὴν Δημογεροντίαν τῶν Σφακίων (βλ. Παπαδοπ., 431 - 432).

⁸⁸) Βλ. Παπαδοπ. 187, Ψιλ. 342, Κριάρη, 283

⁸⁹) Βλ. Ψιλ. 433 - 434. Ὁ παριλληλισμὸς μὲ τὸν Πετρόμπεην ἀφορᾷ εἰς τὸ ἐξωτερικόν του Ρούσου, τὸν ὁποῖον εἶδεν ὁ Ψιλᾶκης καὶ χαρακτηρίζει

τα όμως ταύτα ήμαυροῦντο ὑπὸ ἰσχυρῶν ἑλαττωμάτων, ἅτινα ἐν τέλει, ὡς θὰ ἐκτεθῆ περαιτέρω, συνετέλεσαν καὶ εἰς τῆς προσωπικῆς του δόξης τὴν μείωσιν καὶ εἰς τοῦ ὄλου ἀγῶνος τὴν κάμψιν.

Περὶ τοῦ χρόνου τῆς γεννήσεώς του ὡς καὶ περὶ τῆς ἐν γένει προ τοῦ 1821 δράσεώς του οὐδὲν ὑπὸ τῶν περὶ αὐτοῦ γραψάντων μνημονεύεται⁴⁰. Ἐκ τῶν δημοσιευομένων μόνον ἐγγράφων συμπεραίνομεν ὅτι πιθανῶς ἐγεννήθη περὶ τὸ 1782⁴¹, μανθάνομεν δὲ καὶ ὅτι κατὰ τὸ 1801 διέπραξε μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του Στρατῆ τὸν φόνον τοῦ Γεωργίου Φουράκη, δι' ἣν πράξιν, λόγῳ πιθανῶς τῆς μεγάλης ἰσχύος τῆς οἰκογενείας του, οὔτε τὴν συνήθη ἐν Σφακίοις ἀντεκδίκησιν ὑπέστη, γενομένου ἐνὸς παραδόξου ἐπὶ χρήμασι συμβιβασμοῦ μεταξὺ τῶν φονέων καὶ τῆς οἰκογενείας τοῦ θύματος⁴², οὔτε τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας τὴν τιμωρίαν, ἀρκεσθείσης εἰς τὴν καταβολὴν προστίμου διὰ τὰ τοὺς ἀπολύθη καὶ τὰ τοὺς ἀπαλλάξῃ οἰασδήποτε ποινικῆς εὐθύνης⁴³. Τὸ γεγονός τοῦτο δὲν θὰ εἶχεν ἱστορικῶς σοβαρὰν σημασίαν, ἂν κατὰ τινὰ τρόπον δὲν διεφώτιζε ψυχολογικῶς παρομοίαν πράξιν τοῦ Ρούσου Βουρδουμπᾶ λαβοῦσαν χώραν κατὰ τὰς κρισιμωτέρας τῆς Ἐπαναστάσεως στιγμᾶς, ἐπενεγκοῦσαν καίριον τραῦμα εἰς τὸν ὄλον ἀγῶνα καὶ κατὰ ποικίλον τρόπον ἐρμηνευθεῖσαν ὑπὸ τῶν ἀσχοληθέντων μὲ αὐτὴν ἱστορικῶν⁴⁴.

Ὅτε κατὰ τὸν Μάιον τοῦ 1821 ἐξεδηλώθησαν καὶ ἐν Κρήτῃ αἱ πρῶται ἐπαναστατικαὶ ἐνέργειαι μὲ κέντρον τὴν ἐπαρχίαν Σφακίων, εἰς καθολικὴν σύσχεψιν τῶν Σφακιονῶν, εἰς ἣν μετέσχον καὶ ἐπιφανεῖς ἔξ ἄλλων ἐπαρχιῶν ἄνδρες, γενομένην παρὰ τὸ μονόδριον τῆς Πα-

ὡς λίαν μεγαλοπρεπὴ τὴν ἐμφάνισιν: «Μοὶ ἐφάνη ὁ ἀνὴρ μεγαλάνθρωπός τις ὄν...» (Ψιλ. 780· πρβλ. καὶ κατωτέρω σημ. 79). Πρὸς τὴν περιγραφὴν ταύτην δὲν συμφωνεῖ ἡ παρὰ Μουρέλλω (σ. 491) εἰκὼν τοῦ Ρούσου, ἐνθα ἡ μὲν ἐξωτερικὴ μορφή τουτοῦ παρουσιάζεται κοινοτάτη, ἡ δὲ ἀμφίσεις ὡς ἡ κοινοτέρα τοιαύτη τῶν πεδινῶν. Ἡ γνησιότης ἐπομένως τῆς εἰκόνης ταύτης εἶναι ἀμφίβολος

⁴⁰) Ὁ Α. Ἀντωνιάδης («Ἡ Χρυσομαλλοῦσα τῶν Σφακίων...» σελ. γ') γράφει: «Ἐκ τῆς ὅσον οὐπω ἐκδοθησομένης βιογραφίας τοῦ γνωστοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Κρήτης Ρούσου Βουρδουμπᾶ ἐδόθη ἡμῖν ὑπὸ τοῦ Χ. Βουρδουμπάκη τὸ ἀκόλουθον ἐπισόδιον...». Ἡ βιογραφία αὕτη, καθ' ὅσον ἠδυνήθη καὶ ἐξαιριβώσω, δὲν ἐξεδόθη.

⁴¹) Κατὰ τὸ 1801 διέπραξε φόνον (βλ. ἐγγραφα 2 καὶ 3), ἥτο δὲ νεώτερος τοῦ Στρατῆ γεννηθέντος πιθανῶς, ὡς ἐλέχθη, τὸ 1780 (βλ. ἀνωτ. σημ. 24).

⁴²) Βλ. ἐγγραφοὺς 2. Συμφιλίωσιν οἰκογενειῶν ἐν Σφακίοις χωρικομένων διὰ αἵματος (οὐχὶ ὅμως ἐπὶ χρήμασιν!) βλ. καὶ ἐν Ε.Ε.Κ.Σ., Β, 256 - 262.

⁴³) Βλ. ἐγγραφοὺς 3.

⁴⁴) Πρόκειται περὶ τοῦ φόνου τοῦ Ἀρχηγοῦ Μυλοποτάμου Ἀντωνίου Μελιδόνη, περὶ οὗ κατωτέρω.

ναγίας τῆς Θυμιαῆς ὁ Ροῦσος ἐξελέγη μέλος τοῦ συμπληθέντος τότε βουλευτικοῦ σώματος⁴⁶ καὶ στρατιωτικὸς ἀρχηγὸς τῶν Μπρογιαλιτῶν καὶ Μουριωτῶν μὲ ἐξουσίαν καὶ ἐπὶ τῶν πρὸς Α. τῆς Ἰδης ἐπαρχιῶν⁴⁷. Ὑπὸ τὴν ἰδιότητα ταύτην μετέσχε εἰς τὰς ἐπιτυχεῖς ἀμυντικὰς μάχας τοῦ θέρους τοῦ 1821 κατὰ τῶν Τούρκων, οἵτινες ἐπεδίωκον νὰ περιστείλουν τὰς ἐν τῷ νομῷ Ρεθύμνης ἐπαναστατικὰς ἐκδηλώσεις καὶ νὰ εἰσδύσουν εἰς τὴν ἐπαρχίαν τῶν Σφακίων⁴⁸. Ἄλλ' ὅτε περὶ τὸ τέλος τοῦ Αὐγούστου ὁ Ὀσμάν Πασάς εἰσέβηλε μετὰ πολλοῦ στρατοῦ εἰς τὰ Σφακιά καὶ διέδραμε καταστρέφων τὰ κυριώτερα χωρία τῆς ἐπαρχίας, οὔτε ὁ Ροῦσος οὔτε ἄλλος τις τῶν ἐγχωρίων στρατιωτικῶν ἡγετῶν ἐδοκίμασαν ν' ἀντισταθῶν εἰς τὸν εἰσβολέα, καίτοι παρουσιάζετο ἡ εὐκαιρία μιᾶς λαμπρᾶς νίκης⁴⁹. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Νοεμβρίου τοῦ ἰδίου ἔτους ἀναλαβόντος τὴν Διοίκησιν τῆς νήσου τοῦ Μ. Ἀφεντούλιεφ ὁ Ροῦσος μετ' ὀλίγων ἄλλων ἔλαβε τὸν ἀνώτερον τότε στρατιωτικὸν βαθμὸν τοῦ πεντακοσιάρχου⁵⁰ καὶ ἀνέλαβε δρᾶσιν εἰς τὰς ὄρεινὰς ἐπαρχίας τοῦ νομοῦ Ρεθύμνης, ὅπου ὁ ἀγὼν διήρχετο κρισίμων φάσιν. Κατὰ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1822 εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ἀμμαρίου εἶχον συγκεντρωθῆ περὶ τοὺς τετρακισχιλίους Τούρκους, ἔναντι δὲ τούτων ἐπολέμουν δισχιλίοι ἐπαναστάται ὑπὸ 8 ἀρχηγούς, ἐν οἷς διέπρεπον ὁ Ροῦσος Βουρδουμπᾶς⁵¹ καὶ ὁ ἐκ Μυλοποτάμου Ἀντώνιος Μελιδόνης⁵². Μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἐσόβει σφοδρὰ ἀντιζηλία ὀφειλομένη ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς λόγους προσωπικοῦ ἐγωϊσμοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν ὑπάρχουσαν τότε διάστασιν μεταξὺ τῶν Κρητῶν διηρημένων εἰς δύο μερίδας: σφακιανίζοντας καὶ ἀντισφακιανίζοντας⁵³. Ὅτε δὲ ὁ Μελιδόνης εἰς νυκτερινὴν τολμηρὰν ἐπιχείρησίν του ἐπέτυχε νὰ κυριεύ-

⁴⁶ Βλ. Παπαδοπ. 186 κ. ἐξ., Κριτοβ. 8 κ. ἐξ., Ψιλ. 342 κ. ἐξ., Κριάρη 210 κ. ἐξ.

⁴⁷ Βλ. Παπαδοπ. 190 - 191, Κριτοβ. 13, Ψιλ. 248, Κριάρη 219, Μουρέλλου 433.

⁴⁸ Βλ. Κριτοβ. 23, 28, 30 καὶ 43· Παπαδοπ. 200 - 201, 211 καὶ 222· Ψιλ. 366, 371 - 372, Κριάρη 218 κ. ἐξ.

⁴⁹ Βλ. Κριτοβ. 62 - 65· πρβλ. Παπαδοπ. 243 κ. ἐξ., ἐνθα δικαιολογεῖται ἡ ἀδράνεια τῶν Σφακιανῶν. καὶ Ψιλ. 405 - 408.

⁵⁰ Βλ. Κριτοβ. 73 καὶ Ποπαδοπ. 255.

⁵¹ Βλ. τὸ παρὰ Μουρέλλου (σ. 554) δημῶδες ᾄσμα, ἐν ᾧ ἐξαιρεται ὁ Ροῦσος.

⁵² Περὶ τοῦ Μελιδόνη καὶ τοῦ δημιουργηθέντος δι' αὐτὸν ἐν Εὐρώπῃ Θρούλου βλ. κυρίως Ψιλ. 434 (ἐν ὑποσημειώσει). Πρβλ. Κριτοβ. 88, Παπαδοπ. 270 καὶ Μουρέλλου 559 - 561.

⁵³ Βλ. Κριάρη, 269· πρβλ. Κριτοβ. 81 καὶ 85, Ψιλ. 428 καὶ Κριάρη 315.

ση κέντρον ἀνεφοδιασμοῦ τῶν Τούρκων, προεκάλεσε τὴν ὀργὴν καὶ τὸν φθόνον τοῦ ἀντιζήλου του, ἰσχυρισθέντος ὅτι αὐτὸς ὡς ἀρχηγὸς τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοπέδου⁵⁴ ἔπρεπε νὰ λάβῃ προηγουμένως γνώσιν τοῦ ἐγχειρήματος, κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν δ' ἔριν ὁ Ροῦσος ἐφώνει· «δὲ ἐγχειριδίου τὸν Μελιδόνην»⁵⁴. Ἡ πράξις αὕτη ἔσχε βίθειαν ἀπήχησιν οὐ μόνον εἰς ὀλόκληρον τὴν Κρήτην, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἄλλην Ἑλλάδα, καὶ αὐτὴν δὲ τὴν Δ. Εὐρώπην διέδραμε θρῦλος, ἀποκρυσταλλωθείς μάλιστα καὶ εἰς δρᾶμα ποιηθὲν καὶ διδαχθὲν ἐν Βερολίνῳ, καθ' ὃν ὁ μὲν Μελιδόνης παρίστατο ὡς μέγας καὶ ἄστυλος ὁ δὲ Βουρδουμπᾶς ὡς αἰμοβόρος καὶ μιαιφόνος⁵⁵. Ὅσον καὶ ἂν ταῦτα θεωρηθῶν ὑπερβολαί, βέβαιον εἶναι ὅτι ὁ φόνος, ὅφ' ἅς συνθήκας διεπράχθη, ὑπῆρξεν ἔγκλημα διπλοῦν στεροῦσαν μὲν τῆς ζωῆς σημαῖνον τῆς ἐπαναστάσεως στέλεχος, ἐπενεγκὸν δὲ βαρὺ τραῦμα εἰς τὴν ἐνότητα τοῦ ἀγῶνος. Πράγματι ὁ μέχρι τότε νικηφόρος δρῶν ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Ρεθύμνης ἐπαναστατικὸς στρατὸς ἤρρισε νὰ διαλύεται⁵⁶, τὴν διάλυσιν δὲ ταύτην ἐπέτεινε, ἀντὶ νὰ ἀνακόψῃ, ἢ ὑπὸ τοῦ Μ. Ἀφεντούλιεφ καθαιρέσεις τοῦ Ρούσου⁵⁷.

Κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1822 ὁ Ροῦσος, ὁ ὁποῖος ὡς φαίνεται μόνον *de jure* εἶχε στερηθῆ τοῦ βαθμοῦ του, μετέσχε τῶν νικηφόρων κατὰ τοῦ Σερίφ - Πασᾶ ἐπιθέσεων τῶν ἐπαναστατῶν ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Μεσαρᾶς⁵⁸, κατὰ δὲ τὸν Φεβρουάριον τοῦ ἐπομένου ἔτους ἐπὶ κεφαλῆς 300

⁵⁴) Ὅτι ὁ Ροῦσος ἐθωροῦται *primus inter pares* φαίνεται ἐξ ὧν γράφει ὁ Κριτοβουλίδης (σ 87 - 88): πρβλ. Ψιλ. 432.

⁵⁵) Τὰ περὶ τοῦ φόνου τούτου μετὰ τῶν σχετικῶν ἀντιφερομένων κρίσεων βλ. Κριτοβ. 87 κ. ἐξ., Παπαδοπ. 270 κ. ἐξ., Ψιλ. 431 κ. ἐξ. Κριάρη 317 κ. ἐξ., Μουρέλλου 566 κ. ἐξ., Γεοργίου, Β, 37, Σπ. Τρικούπη. Ἰστ. τῆς Ἑλλ. Ἐπαν., ἐκδ. τρίτη, ἐν Ἀθήναις 1888, τ. Β, 166, 168-169 Ὑπὸ τοῦ Παύλου Γ. Βλαστοῦ (ὁ Γάμος ἐν Κρήτῃ, ἐν Ἀθήναις 1893, σ 115 - 116) ἐδημοσιεύθη σχετικὸν μὲ τὸν φόνον δημῶδες ἔξομα, ἐξ οὗ παραθέτω τοὺς κάτωθι χαρακτηριστικοὺς στίχους κατὰ τὴν ὀρθογραφίαν τοῦ ἐκδότου.

*«...Μὰ ἐκεῖ ὁποῦ τοῦ μίλιε νε Ἀντώνης ὁ καθμένος
ὁ Ρούσους τῶν ἐτρύπησε πῶς ἦτον ἀντρεωμένος...
Θέ μου μεγαλόναμα, ἡγτά ν' αὐτὸ τ' ἀντίει
νὰ σφάζονε τὸν ἀνθρωπο μὲ ἄλως καμπαίει...
Ἄς εἶχεν ἔρθη φανερά ὁ Σφακιανὸς ζηλιάρης,
μονό ὄθε μὲ τὴ μπαμπεσιά, μὲ βόλ' ὁ κατεργάρης...»*

⁵⁶) Πάντα ταῦτα βλ. παρὰ Ψιλ. 434. Πρβλ. Γεοργίου, Β, 37 καὶ 40

⁵⁷) Βλ. Κριτοβ. 88, καὶ Ψιλ. 435.

⁵⁸) Τὴν διαταγὴν τῆς κάθαιρέσεως βλ. παρὰ Π. Βλαστοῦ, ἐνθ' ἄνωτ. Ἐν αὐτῇ ἀναγιγνάσκεται ὅτι «ὁ κατηραμένος Ροῦσος Μπουρδουμπάκης ἀπὸ Ζηλοφθονίαν ἐφώνησε τὸν Ἀντώνιον Μελιδόνην».

⁵⁹) Βλ. Κριτοβ. 143 κ. ἐξ., Παπαδοπ. 277 κ. ἐξ., Ψιλ. 481 κ. ἐξ., Κριάρη 319 κ. ἐξ.

Σφακιανῶν ἔσπειρεν εἰς βοήθειαν τῶν μαχομένων εἰς Μεραμβέλλον ἐπαναστατῶν, ἀφοῦ δὲ ματαίως προσεπάθησε νὰ βοηθήσῃ τοὺς ἐν Μιλάτῳ πολιορκουμένους, εὐρεθεὶς πρὸ ἀσυγκρίτως ὑπερτέρων δυνάμεων ἀπεχώρησε τοῦ ἀγῶνος⁵⁹. Μετὰ τὴν ἀνάληψιν τῆς Διοικήσεως τῆς νήσου ὑπὸ τοῦ Τομπάζη καὶ προκειμένου νὰ ἀντιμετωπισθῇ ὁ νεωστὶ ἀποβιβασθεὶς εἰς Ἡράκλειον αἰγυπτιακὸς στρατὸς ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Χουσεῖν - Πασᾶ, ὁ Ρούσος διορίσθη ἀρχιστράτηγος τῆς νήσου, ἐπὶ κεφαλῆς δὲ 3000 ἐπαναστατῶν ἀντιπαρετάχθη πρὸς τὸν ἐν Ἁγίᾳ Βαρβάρα στρατοπεδεύσαντα ἐχθρόν⁶⁰. Κατὰ τὰς πρώτας ἀψιμαχίας ὁ ἐπαναστατικὸς στρατὸς, παρὰ τὸ ὅτι ὑπελείπετο κατὰ 9000 ἄνδρας τοῦ ἀντιπάλου του, ἀπέδειξεν ὅτι ἠδύνατο νὰ ἐπιτελέσῃ πολλὰ λόγῳ τοῦ ὀχυροῦ τῶν θέσεων, τὰς ὁποίας κατεῖχε. Ἄλλ' ἐν τέλει ὁ Ρούσος ἐδείχθη καὶ πάλιν κατώτερος τῆς θέσεώς του. Προκειμένου δηλαδὴ νὰ διορισθῇ ὀπλαρχηγὸς τῶν Μυλοποταμιτῶν καὶ ἀρνούμενων τουτων νὰ δεχθοῦν τὸν ὑπὸ τοῦ Ρούσου εὐνοούμενον Ρουσάκην Χουῤῃδον, ἄνδρα ἀπεχθῆ εἰς αὐτοῖς καὶ βεβαρωμένον μὲ φόνον⁶¹, ὁ Σφακιανὸς ἀρχιστράτηγος ὀλίγας ἡμέρας πρὸ τῆς κρίσεως μάχης παραλαβὼν 300 ἐκ τῶν περὶ αὐτὸν μετέβη εἰς Μυλοπόταμον ἐπιμένων νὰ ἐπιβάλλῃ τοῦτον διὰ τῆς βίας. Ἡ πράξις του αὕτη ἐπήνεγκε δεινὸν σάλον εἰς τὸν στρατὸν τῶν ἐπαναστατῶν, ὁ ὁποῖος ἐν τέλει καὶ διελύθη ὑπὸ τοῦ Χουσεῖν⁶². Εἰς τὴν ἤτταν ταύτην, ἡ ὁποία ἀπέβη ὀλεθρία διὰ τὸν ὅλον ἀγῶνα, συνετέλεσε βεβαίως καὶ ἡ εἰς ἀριθμὸν μεγάλη ὑπεροχὴ τῶν Τουρκοαιγυπτίων, οὗχ ἤττον ὅμως παραμένει μεγάλη ἡ εὐθύνη τοῦ ἀρχιστράτηγου, ὅταν μάλιστα ληφθῇ ὑπ' ὄψει, ὅτι ὅχι τόσον λόγοι πειθαρχίας ὅσον λόγοι προσωπικῆς πρὸς τοὺς Μυλοποταμίτας ἐχθρας⁶³

⁵⁹) Βλ. Κριτοβ. 217. Ἡ ὑπὸ τούτου προσαπτομένη μομφὴ ἐναντίον τοῦ Ρούσου, ὅτι ἐγκατέλειπε τὸν ἀγῶνα—ἐνῶ ἦτο δυνατόν νὰ ἀποσοβῆσῃ τὴν ἐπελθούσαν ὕστερον καταστροφὴν—συναποκομίσας μάλιστα καὶ «πολλοὺς βόας καὶ πρόβατα», φαίνεται οὐχὶ ἀπολύτως δικαία, ὅταν ληφθῇ ὑπ' ὄψει ἄφ' ἑνὸς τὸ πλήθος τῶν πολεμίων καὶ ἄφ' ἑτέρου ἡ πιέζουσα τοῦτον ἀνάγκη ν' ὀνευρίσκη ἐκάστοτε κατὰ χώραν τὴν τροφὴν τῶν στρατιωτῶν του. Πρβλ. Παπαδοπ. 296 καὶ Κριάρη 385.

⁶⁰) Βλ. Κριτοβ. 261, Ψιλ. 519, Παπαδοπ. 320. Δυσμενεῖς κρίσεις κατὰ τοῦ Τομπάζη διὰ τὸν διορισμὸν τοῦτον τοῦ Ρούσου βλ. Σπ. Τρικούπη, τ. Γ, 73, καὶ Γερβίνου, Β, 40. Πρβλ. Ἰακ. Τομπάζη, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 113 - 114.

⁶¹) Βλ. Κριτοβ. 221.

⁶²) Βλ. Κριτοβ. 261 κ. ἐξ, Ψιλ. 519 κ. ἐξ, Κριάρη 467 κ. ἐξ. Πρβλ. Παπαδοπ. 321.

⁶³) Βλ. τὸ ἐν ὑποσ. 51 ἀναφερόμενον δημῶδες ᾄσμα, ἐν ᾧ φαίνεται τὸ μῖσος τῶν κατοίκων τῆς Ἐπαρχίας Μυλοποτάμου, ἐν ἣ ἐποιήθη, ἐναντίον τοῦ Ρούσου, διὰ τὸν φόνον τοῦ συνεπαρχιώτου των Α. Μελιδάνη.

τόν ὤθησαν νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν θέσιν του καὶ νὰ διαρρήξῃ τὴν ἐνότητα τῶν ὑπ' αὐτὸν εἰς τόσον κρίσιμους ὥρας. Μετὰ τὴν ἀποτυχία ταύτην ὁ Ροῦσος, ἀφοῦ ματαίως ἐπεχείρησε νὰ ἀνασυντάξῃ τὸν στρατόν του, ἠσθένησε καὶ μετέβη εἰς Σφακιά κατ' Ὀκτώβριον τοῦ ἰδίου ἔτους⁶⁴.

Κατὰ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1824, ὅτε ὁ Χουσεῖν ἠπείλει νὰ εἰσχωρήσῃ εἰς τὴν ἐπαρχίαν τῶν Σφακίων, ὁ Ἄρμοστις Τομπάζης ἐκάλυσε τὸν Ροῦσον μετὰ τῶν Σφακιανῶν νὰ καταλάβῃ θέσεις εἰς Ἄλμυρον πρὸς ἀπόκρουσιν τῆς εἰσβολῆς, οὗτος ὅμως, εἴτε ἐπειδὴ ἀντελήφθη τὸ μάταιον τῆς ἀντιστάσεως, εἴτε ἐπειδὴ δὲν εὔρε προθύμους πρὸς τοῦτο στρατιώτας, παρέμεινε ἀδρανής⁶⁵. Κατὰ τὴν ἐπικολουθήσασαν κατάληψιν τῶν Σφακίων⁶⁶ ἐγκατέλειπε τὴν νῆσον καὶ ἠκολούθησε τὸν Τομπάζην⁶⁷. Μετὰ τὴν ἀποδημίαν ταύτην, ἐπέστρεψεν εἰς Σφακιά⁶⁸, ὅπου διετέθει μὲν τὴν ἡγετικὴν του θέσιν, χωρὶς ὅμως νὰ μετέχῃ θετικῶς, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ ἐπαρχία του⁶⁹, εἰς τὸν τότε διεξαγόμενον ἐπαναστατικὸν ἀγῶνα. Μετὰ τοῦ διαδεχθέντος μάλιστα τὸν Χουσεῖν Μουσταφᾶ - Βέη, τοῦ ἀργότερον ἐπονομασθέντος Γκιριτλή, ἦλθε κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1826 εἰς συνεννοήσεις⁷⁰, πρὸς ἐπισφράγισιν δὲ τῆς ἐπιτευχθείσης συμφωνίας ὁ τελευταῖος ἐπέστρεψεν εἰς τὸν Ροῦσον καὶ εἰς ἄλλους προκρίτους τῆς ἐπαρχίας νὰ εἰσέλθουν ἔφιπποι καὶ ἔνοπλοι εἰς Χανιά⁷¹. Μετὰ πάροδον ὅμως ἑνὸς μηνὸς ὁ Μουσταφᾶς δυσπιστῶν

⁶⁴) Βλ. Κ ρ ι ἄ ρ η 477.

⁶⁵) Βλ. Κ ρ ι τ ο β. 279, Ψ ι λ. 562 καὶ Κ ρ ι ἄ ρ η 490.

⁶⁶) Περιγραφὴν ἐνδεικτικὴν τῆς καταστροφῆς παρέχει τὸ ἐγγραφοὺν 8, παρὰ πόδας τοῦ ὁποίου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

⁶⁷) Ἡ ἀποδημία τοῦ Ροῦσου ὑπ' οὐδενὸς ἀναφέρεται ρητῶς Ἐκ μιᾶς ὅμως ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Τομπάζην σταλείσης μετὰ τὴν ἐκ Κρήτης φυγὴν του ὑπὸ τοῦ Σφακιανοῦ Χῆ Στρατῆ Μπελιβανάκη καὶ ἐχούσης ἐν ὑστερογράφῳ τὴν φράσιν: «Περικαλοῦμεν νὰ μᾶς χαιρετίσετε τὸν Καπετὰν Ροῦσο μὲ ὄλους τοὺς ἀγαπημένους καὶ δός του τοῦ ἴδιου νὰ διαβάσῃ» δηλοῦται αὕτη σαφῶς (βλ. Ι. Ν. Τομπάζη, ἐνθ' ἄνωτ. 298 - 299 πρβλ. Κ ρ ι ἄ ρ η 499 καὶ Κ ρ ι τ ο β. 284).

⁶⁸) Πότε ἀκριβῶς ἐπέστρεψεν ὑπ' οὐδενὸς ἀναφέρεται (πρβλ. ἄνωτ. σημ. 67).

⁶⁹) Βλ. Π α π α δ ο π. 354.

⁷⁰) Ὁ Μουσταφᾶς ἐξεμεταλλεύθη πρὸς τοῦτο τὴν ὑπάρχουσαν μεταξὺ τῶν Σφακιανῶν καὶ τῶν ἐν Γραμβούσῃ διάστασιν (βλ. Ψ ι λ. 601 καὶ Π α π α δ ο π. 353).

⁷¹) Ὁ ἐν Χανίοις Γάλλος πρόξενος ἐκθέτων εἰς ἐπιστολὴν του τὴν πολιτικὴν τοῦ Μουσταφᾶ γράφει: «Τώρα τελευταῖα μάλιστα προσέφερε τοὺς Χανιώτες ἕνα πρωτοφανὲς θέαμα. Ὁ Γενικὸς Ἀρχηγὸς τῶν Σφακιανῶν Ροῦσος καὶ πολλοὶ ἄλλοι, ποῦ γε μαζί τους συνομιλία στὸν Ἀποκόρωνα στὶς 21 τοῦ Φεβρουαρίου, ἔφθασαν στὴν πόλη καὶ μῆκαν κατόπιν διαταγῆς του ὀπλισμένοι καὶ καβαλλάρηδες...» ἐκ τῆς παρὰ Μ ο υ ρ ἔ λ λ φ, σ. 907, μεταφράσεως τῆς ἐπιστολῆς εἰλημένης,

πάντοτε πρὸς τοὺς Σφακιανούς—τῶν ὁποίων τὴν φιλίαν ἐπεδίωξε μόνον δι' ὅσον καιρὸν θὰ τῷ ἦτο χρήσιμος—προσεκάλεσε τὸν Ροῦσον καὶ 5 ἄλλους, τοὺς πλέον ἰσχύοντας ἐν Σφακίῳ, εἰς Ἀποκόρωνα, ἵνα δῆθεν τὸν συνοδεύσουν εἰς Ἡράκλειον, συλλαβὸν δ' αὐτοὺς μετέφερε δεσμίους εἰς Χανιά, ὅπου καὶ τοὺς ἐφυλάκισε⁷². Εἰς τὰς φυλακίαις παρέμεινεν ὁ Ροῦσος μέχρι τοῦ 1830, ὅτε ἀπεφυλακίσθη ὑπὸ τοῦ Νορεντίνμπε⁷³. Ἐκτοτε παρέμενεν εἰς τὰ Σφακιά, συνειφιλιώθη μετὰ τοῦ Μουσταφᾶ — παρ' οὗ ἐλάμβανε καὶ μισθὸν⁷⁴ ὡς τοπικὸς πιθανώτατα Σύμβουλος⁷⁵ — καὶ γενικῶς ἐθεωρεῖτο πανίσχυρος⁷⁶.

Κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1841, εἰς τὴν ὁποίαν τυπικῶς μόνον μετέσχον οἱ Σφακιανοὶ καὶ δὴ κατόπιν πολλῶν διαπραγματεύσεων⁷⁷, ὁ Ροῦσος διωρίσθη ἀντιπρόεδρος τοῦ Ἐκτελεστικοῦ Σώματος⁷⁸, μετὰ τὸν σύντομον δὲ τερατισμὸν τῆς ἀτυχοῦς ἐκείνης ἐξεγέρσεως ἐξηκολούθει νὰ ἀπολαμβάνῃ πολλῶν τιμῶν καὶ περιποιήσεων ἐκ μέρους τῆς Τουρκικῆς Διοικήσεως μέχρι τοῦ θανάτου του ἐπελθόντος περὶ τὸ 1850⁷⁹.

Ἐκ τῶν νεωτέρων μελῶν τῆς οἰκογενείας Βουρδουμπᾶ κατέλαβον ὀψωσοῦν ἐπιγραφεῖς θέσεις ὁ Σήφης, υἱὸς τοῦ Ρούσου⁸⁰, καὶ ὁ Χυρά-

ὡς ὑποσημειοῦται, ἐκ τοῦ βιβλίου τοῦ E. D r i a u l t, L' expedition de Crète et de Morée 1823 - 1828). Τὸ γεγονός τοῦτο δὲν ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν ἄλλων ἱστορικῶν.

⁷²) Βλ. Κριτοβ. 361· Παπαδοπ. 356· Ψιλ. 604, Μουρέλλου, 907 κ. ἐξ. (ἐνθα καὶ σχετικαὶ ἐπιστολαὶ τοῦ ἐν Χανίαις Γάλλου Προξένου) καὶ Κριάρη 560.

⁷³) Βλ. Κριτοβ. 545.

⁷⁴) Βλ. Παπαδοπ. 443.

⁷⁵) Περὶ τῶν Τοπικῶν Συμβουλίων ἐπὶ Αἰγυπτιακῆς βλ. «Κρητικὰ Χρονικά», Α, 178 - 179 καὶ 185 - 186.

⁷⁶) Βλ. Ψιλ. 780· πρβλ. Παπαδοπ. 440.

⁷⁷) Βλ. Ψιλ. 785 κ. ἐξ., Παπαδοπ. 442 κ. ἐξ.

⁷⁸) Βλ. Ψιλ. 782 ἐν ὑποσ.

⁷⁹) Ὁ Ψιλᾶκης γράφει σχετικῶς τὰ ἀκόλουθα: «Ἡ ὑποδοχὴ τοῦ ἰσχυροῦ ἐκείνου ἀληθῶς ἀνδρὸς κατὰ τὸ ἐξωτερικὸν λίαν ἐπιβάλλον παράστημα καὶ τὸν νοῦν, ὅτε εἰσῆρχετο εἰς Χανιά, ὡς καὶ αἱ τιμητικαὶ περιποιήσεις, ὅτε ἐξῆρχετο, ἦσαν πάντοτε ἐκτακτοί. Εἶδον αὐτὸν ἐξερχόμενον, ὅτε νεανίσκος ὢν παρεπεδήμουν ἐκ Ναυπλίου ἐν Χανίαις, καθήμενον ἐπὶ ἡμίονου μεγάλης ἀξίας καὶ πλουσίως ἐσκευασμένου. Μοὶ ἐφάνη ὁ ἀνὴρ μεγάλανθρῶπός τις ὢν καθήμενος ἐπὶ τοῦ ἡμίονου, ὡς ζωγραφίζεται ὁ Ἀλῆς τῶν Ἰωαννίνων καθήμενος ἐπὶ τοῦ πολυτίμου σοφᾶ του» (βλ. Ψιλ. 780 ἐν ὑποσ. πρβλ. ἀνωτ. σημ. 39). Τούτα θὰ συνέβαινον ὀλίγον πρὸ τοῦ 1850, ἀφοῦ ὁ κατὰ τὸ 1829 γεννηθεὶς Ψιλᾶκης (βλ. Ν. Γωμουδάκη, ἀρθρον «Ψιλᾶκης Β.» ἐν Μ.Ε.Ε.) ἦτο νεανίσκος. Ἄφ' ἑτέρου ὁ Ροῦσος κατὰ τὸ 1858 ἀναφέρεται ὡς «πρὸ πολλοῦ ἀποβιώσας» (βλ. Παπαδοπ. 458)· ἐπομένως ὁ θάνατός του πρέπει νὰ τοποθετηθῇ περὶ τὸ 1850.

⁸⁰) Βλ. Παπαδοπ. 453 καὶ 496, Ψιλ. 874 καὶ Ν. Τσιριντάνη, Ἡ

λαμπος, υἱὸς τοῦ Στρατιῆ. Ὁ τελευταῖος συμφοιτητῆς ὧν καὶ φίλος τοῦ Ἀλεξάνδρου Κουμουνδούρου κατῆλθε μετ' αὐτοῦ εἰς τὴν Κρήτην καὶ ἐπολέμησεν ὡς ἐθελοντῆς κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1841^{οι}.

Τ Α Ε Γ Γ Ρ Α Φ Α

Κατωτέρω δημοσιεύονται τὰ ἔγγραφα κατὰ χρονολογικὴν σειρᾶν. Κατὰ τὴν μεταγραφὴν ἀποκατέστησα τὴν ὀρθογραφίαν τῶν ὑπ' ἀριθ. 1, 2, 3, 4, 5 καὶ 7. Τὰ ὑπ' ἀρ. 6 καὶ 8, λόγῳ τῆς προελεύσεώς των, δημοσιεύονται ὡς ἔχουν. Ἡ ἀνάγνωσις καὶ ἐρμηνεία τῶν ἐν αὐτοῖς τουρκ. λέξεων ὀφείλονται εἰς τὸν κ. Νίκο^ν Στ^{αυ}ρινίδη^ν, τὸν ὁποῖον καὶ ἐντεῦθεν εὐχαριστῶ.

1

Διαταγὴ τοῦ Τεφερτάρη τῆς Κρήτης περὶ διορισμοῦ τοῦ Σήφη Μπουρδουπάκη ὡς καπετάνιου τῆς Χώρας Σφακιῶν (2 Μαΐου 1799).

Ἐπὶ τῆς μιᾶς σελίδος φύλλου χάρτου μὲ ὑδατίνια γραμμὰς διαστ. 0,32×0,40. Ἐπὶ τῆς κορυφῆς ὁ τύπος τῆς σφραγίδος τοῦ Τεφερτάρη τῆς Κρήτης μὲ τὴν λ. «Χαμουζά» καὶ ἡ ιδιόχειρος ὑπογραφή του, ἀμφότερα τουρκιστί.

Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Καστελλιοῦ Σφακιὰ εἰς χωρίον Νέφς - Σφακιὰ καὶ [Μ]πρόσγιαλο, παπάδες καὶ ἐπίλοιποι ἀραγιάδες τῶν ἀπτόθεν χωρίων μικροὶ τε καὶ μεγάλοι ὅσοι βροῖσκεσθε. Ἴδου θεωρώντας τὸ[ν] παρόντα μας ἰ[ν]τιβὰν ιεσκερὲ' σὰς δίνομεν τὴν εἰδησιν δι' ἔμαθα πὼς ἔρχονται ἐκεῖ μάκοι' ζορ[μ]πάδες καὶ σποῦ τζὶ πορτε[ς] σας καὶ ἐσκοτώσανε ὀπροθῆς καὶ τὸ Λαδομανοῦσο, ὅμως καὶ σεῖς δὲν εἰστε ἄξιοι νὰ ῥθῆτε νὰ κάμετε το[ν] ταβὰ σας' καὶ ἰδου ὅπου σᾶσε βάνω τὸ Σήφη [Μ]πουρδου[μ]πάκη καπετάνιο σας σὰ δυὸ χωριά [Μ]πρόσγιαλο καὶ Νέφς - Σφακιὰ, νὰ ῥχη τὴν ἔγνοια σας, κι ἀπὸ πὰ κι ἕστερα, ἂν τύχη κανεὶς νὰ σᾶς πειράξῃ, νὰ παίρνετε τὸν καπετάνιο σας νὰ πχαίνετε στὸ Μουτεβελή - ἀγά σας καὶ ἐκεῖνος νὰ ῥχεται ἀπὸν τὸ δίκιο σας καὶ πάλε καὶ ἐσεῖς ὅλοι σας νὰ δίνετε τοῦ καπετάνιο σας τὴ χρονιά του τὸ[ν] κάθε χρόνο καὶ ὅ,τι ἔξοδα τοῦ ἀκολουθήσουν εἰς τὸ Μουτεβελή σας ἀπάνω νὰ τὰ κάνετε ἀνέροξη^{οι}, νὰ τοῦ τὰ δίνετε. Καὶ πάλιν καὶ ἐσύ, καπετάνιο Σήφη [Μ]πουρδου[μ]πάκη, νὰ ῥχῃς τὴν ἔγνοια τῶν ἀραγιάδω, νὰ μὴν ἔρχονται ἀτοῦ οἱ κακότροποι ἀνθρώποι νὰ*

πολιτικὴ καὶ διπλωματικὴ ἱστορία τῆς ἐν Κρήτῃ Ἑθν. Ἐπαναστάσεως 1866-68, Ἀθῆναι 1950, τ. 2ος, σελ. 472 καὶ 3ος, σελ. 141, 198, 199, 225, 409 καὶ 423.

*1) Βλ. Ψιλ. 784 καὶ Ν. Τσιριντάνη, ἔνθ' ἄνωτ.. τ. 1ος, 135 καὶ 2ος 481 καὶ 501.

πειράζον, καὶ ὅποια καὶ ἐρῆθῆ κανεὶς καὶ πειράξῃ, εὐθὺς μὲ τοῦ Μουτεβελῆ - ἀγᾶ τὸ μαριφέιν⁵ νὰ γίνεται ιερτίπι, διὰτὶ καὶ κάμης ἔξω νοῦ σὲ τοῦτο δπου σᾶς προστάσω καὶ μάθω καὶ κάνεις κουφὰ ἀδ-
τιὰ, κάτεχέ το καὶ θὰ σὲ παιδεύσω σκληρὰν καὶ ἀνελεήμονα καὶ ξά
σου. Ὡς σὲ προστάσω, ἔτσι νὰ κάνης ἐξάπαντος.

Κάνδρα 1799, Μαῖον 2.

Ἐνδοξότατος, ἐκλαμπρότατος Χαμουζά [μ]πεη ἐφέντης καὶ Τε
φε[ρ]τὰρ ἐφέντης πάσης Κρήτης.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1) Ἡ λ. σημαίνει κυρίως: ἔγγραφον τοῦ Συμβουλίου, ἔχει ὁμως ποικίλας
σημασίας (βλ. Κριτοβ. 62 καὶ Ψιλ. 798). Ἐδῶ σημαίνει: διοριστήριο,
ἔγγραφον.

2) Μερικοί.

3) Ἐρχομαι ἀπὸ τὸ δίκιο = τιμωρῶ. Ἡ φράσις εἰλημμένη ἐκ τῆς τουρκικῆς.

4) Ἑρηνικὴ εἰσφορὰ.

5) Μεσολάβησις.

2

Ἰδιωτικὸν συμφωνητικόν, προσυπογεγραμμένον ὑπὸ τοῦ Μουτεβελῆ
Σφακίων Ἀπιουσαμέτ, περὶ συμφιλίωσεως τῶν ἀδελφῶν Μπουρ-
δουμπάκη μὲ τὴν οἰκογένειαν τοῦ ὑπ' αὐτῶν φονευθέντος Γεωρ-
γίου Φουράκη (20 Φεβρουαρίου 1801).

Ἐν πρωτοτύπῳ. Ἐπὶ τῆς 1ης σελίδος διφύλλου χάπτου μὲ ὕδατινας γραμ-
μάς. Διαστ. σελ. 0,27×0,19. Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τίπος σφραγίδος τουρκι-
κῆς μὲ τὴν λ. «Ἀπιουσαμέτ» καὶ κάτωθεν τουρκικὴ φράσις σημαίνουσα:
«Ἐνεργεῖσθω συνφά τῷ ἑλληνικῷ τούτῳ ἔγγράφῳ. 23 Ζιλκαντὲ ἔτος 1215».

1801, Φεβρουαρίου 20

Μὲ τὸ παρὸν γράμμα τῆς ἀληθείας ὁμολογοῦμεν ἡμεῖς πρῶτον, ὁ
γέρο - Νικηφόρος Στρατικάκης ὁ Πραγὸς καὶ ὁ Θόδωρος Κακοθοδω-
ράκης καὶ ἡ Νικολέτα Κακοθοδωροπούλα, πὼς ἐσυβαστήκαμε μὲ τὸ
Σήφη¹ [Μ]πουρδου[μ]πάκη καὶ μὲ τὸν ἀδελφόν του Ροῦσο διὰ τὸν
ἀνιψιὸν μας καὶ υἱόν μου, τὸ Γιώργη Φουράκη, ὁποῦ ἐσκοτώσασι.
Μᾶς ἐσυβάσασιν οἱ καλοὶ ἄνθρωποι καὶ παίρνομεν γρ. 320² ἤγουν
τριακόσια εἴκοσι καὶ γινόμεστα σούλφηδες³ καὶ δὲν ἔχομεν πλέον νὰ
κάμωμε νταβὰ μῆτε ἡμεῖς μῆτε ἄλλος ἀπὸ τὸ γένος μας, μῆτε μικρὸς
μῆτε μεγάλος σὲ ὅποιον Μουτεβελῆ ὁποῦ νὰ ἔλθῃ εἰς τὸ Καστέλλι μας.
Καὶ διὰ τὸ ἀληθὲς κάνομεν τὸ παρὸν καὶ βάνομεν καὶ τοὺς κάτωθεν
ὑπογεγραμμένους μαρτύρους:

Γιάννης Βολουδάκης, μάρτυρας

Πῶλος Βολουδοσηφάκης, μάρτυρας
 Νικόλας Κανηλάκις, μάρτυρας
 Γιάννης Κουιτρού[μ]παδάκης, μάρτυρας
 Σήφης Βολουδογιαννάκης, μάρτυρας
 Γερόνυμος Πρηστουλάκης, μάρτυρας
 Μανιός Κοπακάκης, μάρτυρας

Νικολάκης Νταμουλάκης ἔγραψα ἔως μου ἴσασιν τὰ δύο μέρη.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

¹⁾ Ὡς ἤδη ἐξηγήθη ἐν τῇ εἰσαγωγῇ (σημ. 22), ἡ λ. «Σήφη» διορθωτέα εἰς : «Στρατή».

²⁾ Περὶ τοῦ παραδόξου τούτου συμβιβασμοῦ βλ. ὅσα ἤδη ἐλέχθησαν ἀνωτέρω (σελ. 242 σημ. 42).

³⁾ *Τίνομαι σούλφης* = εἰρηνεύω. Ἡ φράσις εἰλημμένη ἐκ τῆς τουρκικῆς.

3

Βιβαίωσις τοῦ Μουτεβελῆ Σφακίων περὶ ἀπιλλαγῆς τῶν ἀδελφῶν Μπουρδουμπάκη οἰασδήποτε εὐθύνης διὰ τὸν ὑπ' αὐτῶν διαπραχθέντα φόνον τοῦ Γ. Φουράκη (26 Μαρτίου 1801).

Ἐπὶ τῆς μιᾶς σελίδος φύλλου χάρτου μὲ ὑδατίας γραμμὰς διαστ. 0,23×0,16. Ἐπὶ τῆς κορυφῆς ἢ σφραγίς, ἢ υπογραφή καὶ ὁ ἐκτελεστήριος τύπος ὡς ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 2.

1801, Μαρτίου 26

Ἔσονται καὶ νὰ σκοτώσουν τὸ Γιώργη Φουράκη καὶ λέσιν πῶς τὸν ἐσκότισε ὁ Ρουσοῦς [Μ]πουρδου[μ]πάκης¹ καὶ ὁ Στρατῆς [Μ]πουρδου[μ]πάκης τοῦ Σήφη ὁ γιός, ἔπιασά τοι καὶ τοὶ δυὸ ἐγὼ Ἄπιτουσαμὲν - ἀγάς, ὁ Μουτεβελῆς τῶν Σφακίων, καὶ ἐπῆρα τινε τὸ τζερεμέ², καὶ μὲ τὸ νὰ μοῦ δώσουν τὸ τζερεμέ μου, τῶνε δίνω καὶ ἐγὼ τὸ παρὸν γράμμα, εἰς κάθε καιρὸν φανέρωσιν, νὰ μὴν ἔχουν ἀπὸ κανένα Μουτεβελῆ διὰ αὐτὴν τὴν ὑπόθεσιν ξέταξην, ὅποιος κι ἂ βροσκοται εἰς τὸ Καστέλλι.

Ἐνδοξότατος Ἄπιτουσαμὲν - ἀγάς, Μουτεβελῆς Σφακίων,
 δίνω τὸ παρὸν μὲ τὸ μουχούρι μου³

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

¹⁾ Ἄντι τῆς λ. «[Μ]πουρδου[μ]πάκης» εἶχε γραφῆ πρότερον : «Κου[ν]τουράκης» καὶ εἶτα διεγράφη. Ὁ χαρακτὴρ τῶν γραμμάτων ἀνήκει εἰς τὸν γραφεὺ τοῦ ὑπ' ἀρ. 2 Ν. Νταμουλάκη, περὶ τῆς ἀπροσεξίας τοῦ ὁποίου καὶ τῶν λόγων ταύτης ἐπιβαλλομένων διορθώσεων βλ. ἀνωτέρω σελ. 239, σημ. 22.

²⁾ Πρόστιμον (βλ. Ε.Ε.Κ.Σ., Γ, 177. Πρβλ. τὴν παροιμίαν : «σκοτώνε κουζουλούς, πλήρωνε τζερεμέδες»).

³⁾ *Μουχούρι* (τὸ) = ἡ σφραγίς.

4

Διαταγή τοῦ Τεφερτάρη τῆς Κρήτης, δι' ἧς πωλεῖται εἰς τὸν Σήφην Μπουρδουμπᾶν ἡ δημευθεῖσα περιουσία τοῦ ἀνυποτάκτου Γιώργη Γλιναῖ (15 Νοεμβρίου 1808).

Ἐπὶ τῆς μιᾶς σελίδος φύλλου χαρτου με ὑδατίνας γραμμὸς δισσι. 0,30×0,21. Ἐπὶ τῆς κορυφῆς ὁ τύπος τῆς σφραγίδος τοῦ Τεφερτάρη τῆς Κρήτης με τὴν λ. «Χαμουζά» καὶ ἡ ἰδιόχειρος ὑπογραφή του. Ἄνω ἀριστερὰ ἐπὶ τοῦ περιθωρίου ὑπάρχουν αἱ ἐνδείξεις: «Καστέλλι Σφακιά χωρίον Ἀσκούφου Στραβόραχη».

Ὁ ἐνδοξότατος καὶ ἐκλαμπρότατος Χαμουζά - [μ]πη - ἐφέντης, Τεφερτάρ - ἐφέντης πάσης Κρήτης, προστάζω:

Ἔσονταις καὶ νὰ εἶναι ὁ Γιώργης Γλιναῖ ἀπὸ χωρίον Ἀσκούφου κλέπτης, φονιάς, ἀσῆς¹ καὶ κακὸς ἄνθρωπος καὶ ὄλο τὸ Καστέλλι μού ἐκλαύθηκε διὰ τὰ μεγάλα κακά, ὅπου εἶχε καμωμένα, ἐπάσχισα με κάθε τρόπον νὰ τὸν πιάσω, ὅμως δὲν ἐστάθη ἱσχυρὸς². Καὶ με τὸ νὰ τὸν μαρτυρῇ τὸ Καστέλλι ἓνα τέτοιον ἄνθρωπον, ἔλασα τὸ σπῆτι του καὶ ἔκαμα ἱζάπι³ τὸ προᾶμα του. Καὶ πουλῶ τοῦ Σήφη [Μ]πουρδου[μ]πᾶ τὸ κατάλυμα τοῦ ἄνωθεν Γλιναῖ με τὸ σῶχωρο καὶ με τὴν καρδέ, Καὶ τοῦ πουλῶ καὶ τὸ ἀμπέλι, ὅπου ἔχει στὸ Νιβγορίτη. Καὶ τοῦ τὰ πουλῶ διὰ γρόσια ἑκατὸν ἐβδομήντα πέντε (Νο 175) καὶ ἀπὸ τὴν σήμερον καὶ ὀμπρὸς νὰ εἶναι καὶ νὰ γροικᾶται τέλειος νοικοκύρης ὁ Σήφης [Μ]πουρδου[μ]πᾶς εἰς αὐτὸ τὸ προᾶμα, ὅ,τι θέλει νὰ τὸ κάμη, πουλήσῃ το, χαρίσῃ το, νὰ μὴν ἔχει καμμιάν ἐξέτασιν οὔτε ἀπὸ τὸ μέρος μας οὔτε ἀπὸ τὸν Μουτεβελή - ἀγὰ οὔτε ἀπὸ ἄλλην κρίσιν, ὅπου νὰ ἔλθῃ εἰς τὸ Καστέλλι. Διὰ τοῦτο τοῦ δίνω τὸν παρόν μου [ν]τιβαντεσκερέ⁴ εἰς χεῖρας του, διὰ νὰ ἔχῃ τὴν ἰσχὴν καὶ τὸ κῦρος εἰς κάθε καιρὸν καὶ νὰ τὸ κρατῇ διὰ σενέτι του⁵.

1808, Νοεμβρίου 15, Σφακιά⁶.

Ἐξεδόθη τὸ παρόν διὰ προσταγῆς μου

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

- 1) Ἀνυπότακτος, ἀπειθής, ἀντάρτης.
- 2) Τρόπος.
- 3) Κάνω ἱζάπι = δημεύω. Ἡ φρ. ἐλλημμένη ἐκ τῆς τουρκικῆς.
- 4) Ἡ λ. ἐδῶ σημαίνει: Πιστοποιητικὸν (βλ. καὶ σημ. 1 τοῦ ὑπ' ἀρ. 1 ἔγγραφου).
- 5) Τίτλος, ἀπόδειξις.
- 6) Πρβλ. ὅσα ἀνακριβῶς γράφει ὁ Παπαδοπετράκης περὶ τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν Σφακιανῶν: «Οὐδεμία πολιτικὴ οὔτε θρησκευτικὴ ἀρχὴ εἶχε δικαίωμα ἐπὶ τῆς χώρας τῶν Λευκωρεϊτῶν... Τὸ παρ' αὐτοῖς ἄσλον οὐδέποτε ἐτόλμων νὰ προσβάλοισιν οἱ Τοῦρκοι... Τὸ ἄσλον τοῦτο τῶν Λευκωρεϊτῶν διετέλει ἀπ' ἀρχῆς ἕως τὸ 1830 ἀπρόσβλητον καὶ ἀπαράβιαστον» (σελ. 114).

5

Διαταγή τοῦ Βεζύρ - Κιαγιασῆ ρυθμίζουσα οἰκονομικὰς διαφορὰς μεταξὺ τῶν κατοίκων τῆς Χώρας Σφακίων καὶ ιδιώτου (7 Φεβρουαρίου 1820).

Ἐπὶ τῆς μιᾶς σελίδος φύλλου χάρτου μὲ ὑδατίνας γραμμὰς διαστ. 0,22×0,32. Ἐπὶ τῆς κορυφῆς ἡ ιδιόχειρος ὑπογραφή τοῦ Βεζύρ - Κιαγιασῆ καὶ κάτωθεν αὐτῆς ὁ τύπος τῆς σφραγίδος του μὲ τὰς λ. «*Ἀπὶ — Μουσαᾶ*» (=ὁ δούλος Μουσαᾶ). Δεξιὰ τῆς σφραγίδος ἡ τουρκικὴ χρονολογία: «*5 Γκιμαζιουλεβὲλ 1235*».

Ἄ ἔνδοξότατος καὶ ἐκλαμπρότατος

Βεζύρ - Κιαγιασῆ,¹ προστάζει καὶ γράφομεν

Καπετανεοὶ καὶ προεστοὶ καὶ λοιποὶ ἀραγιάδες τῆς Χώρας τῶν Σφακίων,

Ἐπειδὴ καὶ νὰ ἦλθε ὁ Μανόλης τὸ κοπέλι καὶ ἔδωσε ἀρτζουχάλι² ὅτι τοῦ ζητᾶτε νὰ δώση τὰ ἐξακόσια γρόσα καὶ αὐτὸ δὲν ἔχει δύναμιν νὰ τὰ δώση, καὶ μὲ τὸ νὰ τὰ βρῆτε αὐτὰ τὰ ἄσπρα ἐτότες καὶ τὰ δώσετε, σᾶς γράφομεν ἐδᾶ καὶ σιέλνομεν τὸν παρόν μας καβάζη μπουμπασίρη³ μὲ τὰ κοπέλι μαζὶ νὰ σᾶς δώση τὸ κοπέλι τετρακοσιῶ γροσῶ προᾶμα του καὶ τὰ διακόσια νὰ τὰ πάρουσι ἀπὸ τὸ χωριὸ ἐκεῖνοι ὁποῦ τὰ ἔχουσι δοσμένα, νὰ δώση τὸ κοπέλι μόνον τετρακόσια γρόσα καὶ τὰ διακόσια νὰ τὰ ρίξετε⁴ εἰς τὸ χωριὸ νὰ τὰ πάρουσι ἐκεῖνοι ὁποῦ τὰ βρῆκασι, καὶ νὰ δώσετε καὶ τοῦ καβάζη μου, ὁποῦ ἔρχεται αὐτοῦ ἐδᾶ, γρόσια ἑκατὸν χισμέτι⁵, ἀπὸ τὸν ἐζητήξετε διὰ νὰ ἔρθη νὰ σᾶς σκουδέρη⁶ τὰ ἄσπρα σας· λοιπὸν τότε στέλνομεν ξαργουτοῦ, καθὼς ἐγράφετε, νὰ ἔρθη νὰ σᾶς σκουδέρη ἀπὸ τὸ κοπέλι <ι> τετρακόσια γρόσα καὶ νὰ πουλήση ἀπὸ τὸ προᾶμα του νὰ σᾶς τὰ μετρήση. Καὶ ἀφοῦ δώση αὐτὰ, νὰ μὴν τὸ πειράξετε πλέον καὶ νὰ δώσετε τοῦ καβάζη μας γρ. 100 καὶ νὰ πάρετε ἀπὸ τὸ χωριὸ τὰ διακόσια. Ὅχι ἕτερον καὶ ἄλλως μὴν κάμειτε.

1820, Φλεβαρίου 7

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

¹) Διευθυντῆς τοῦ Πολιτικοῦ Γραφείου τοῦ Βεζύρη.

²) Δίδω ἀρτζουχάλι = υποβάλλω αἰτησίν.

³) Καβάζης = σωματοφύλαξ· μπουμπασίρης = ἀπεσταλμένος, κλητήρ.

⁴) Πρβλ. τὴν παρὰ πόδας τοῦ ὑπ' ἀρ. 1 ἐγγράφου σημ. 4. Τὸ ρίχνω ἐδῶ σημαίνει τὸ αὐτὸ μὲ τὴν ἐκεῖ φράσιν *κάνω ἀνέριξη*.

⁵) Ἄμοιβή ὑπηρεσίας.

⁶) Σκουδέρω = εἰσπράττω. Τὴν λ. ἠρμῆνευσεν ὁ Ξανθοῦ διδης («Χριστιανικὴ Κρήτη», Α, 351).

6

Ἔγγραφον τῆς Ἀρμοστείας Κρήτης πρὸς τὸν Πρωτόπαπαν Σφακίων περὶ εἰσφορᾶς 1000 γρ. εἰς τὸ Δ. Ταμεῖον (17 Ἰουλίου 1823).

Ἐν πρωτοτύπῳ. Ἐπὶ τῆς μιᾶς σελίδος φύλλου χάρτου μὲ ὕδατινας γραμμὰς διαστ. 0,23 × 0,36. Ἐπὶ τοῦ κάτω ἀριστεροῦ ὁ τύπος τῆς σφραγίδος τοῦ Ἀρμοστοῦ μὲ τὰς λ. <Ἀρμοστής Κρήτης>. Κάτωθεν ἡ ἔνδειξις <4 Ἀυγούστου, ἐπαράδοκα ἡς χίρας σάββου[;]σῶα καὶ ἀελίπις>. Κατὰ τὴν μεταγραφὴν ἐτηγῆθη ἡ ὀρθογραφία τοῦ πρωτοτύπου.

Περί[οδος] Β'
ἀριθ. 27

Προσωρινὴ Διοίκησις τῆς Ἑλλάδος
Τὸ Φροντιστήριον τῆς Οἰκονομίας¹

Π ῶ ρ ο ς

Τὸν Κύριον Πρωτόπαπα Σφακίων²

Ἀφοῦ ἐπὶ Συνελεύσεως ἐπροβλήθη ἡ ἐξοικονόμησις τῆς ἀγορᾶς τῶν πολεμικῶν ἐφοδίων παρὰ τοῦ Κυρίου . . .³, κοινῇ γνώμῃ τῶν ἐπαρχιωτῶν σας ἀπεφασίσθη νὰ δώσητε εἰς τὴν ἤδη γινομένην καταβολὴν πρὸς βοήθειαν τοῦ Ταμεῖου γρόσια 1000.

Ἐπιμεθε εὐέλπει, ὅτι εἰς τοιαύτας χρησίμους [sic] πρὸς τὴν πατριδα περιουσίας θέλετε προθυμοποιηθῆ νὰ καταβάλλῃ τὰ αὐτὰ χρήματα, διὸ καὶ παρακαλεῖσθε νὰ τὰ μειρῆσητε πρὸς τὸν Κύριον Χρ. Στρατιὴν Πελιβανάκην⁴, λάβετε δὲ παρ' αὐτοῦ ἀπόδειξιν, ἕως οὗ ἡμεῖς θὰ σᾶς ἀποστείλωμεν τὴν καθολικὴν ἐνσφράγιστον.

Σημειώσατε ὅτι ὑποσχόμεθα νὰ σᾶς τὰ πληρώσῃ ἀμέσως ἀπὸ τὰ πρῶτα ἄσπρα θέλει ἔμβουν εἰς τὴν κάσσαν.

Ἐγχαίνετε

Ἐν Βρούσαις Ἀμαρίου⁵ τῇ 17 Ἰουλίου 1823

Θεωρηθὲν επικυροῦται

Ὁ Ἀρμοστής τῆς Κρήτης

Μανόλης Τομπάζης

Τ. Σ. : (Ἀρμοστής Κρήτης)

Ὁ Γ. Γραμματεὺς⁶

Ν. Οἰκονόμος

Τὰ μέλη

Κωνσταντῖνος Γερακάκις

Χρ. Ἰωάννης Ταβεργάκης

Ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς⁷

Β. Καλόγνωμος

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

¹) Περὶ τοῦ ὀργανισμοῦ τῶν δημ. ὑπηρεσιῶν ἐπὶ Τομπάζῃ (βλ. Ἰακ. Ν. Τομπάζης, Ἀδελφοὶ Ἰάκωβος καὶ Μανόλης Τομπάζης, ἐν Ἀθήναις, 1902, σελ. 274 κ. ἔξ., ἔνθα τὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἡμερολογίου τοῦ Ἀρμοστοῦ, καὶ Κριτοβ., 126 κ. ἔξ.

²) Ἦτο τότε μέλος τοῦ Φροντιστηρίου τῆς Οἰκονομίας (βλ. Ι. Τομπάζης,

ἐνθ' ἄνωτ., 74), Προσέηνεγκε γενικῶς μεγάλα ποσὰ εἰς τὸν ἐπαναστατικὸν ἀγῶνα (Ψιλ 344, ὑποσ.).

^{*)} Ὄνομα δυσανάγνωστον.

^{*)} Οὗτος ἦτο τότε Γενικὸς Φροντιστὴς τῆς Θαλάσσης (βλ. τὸ παρὰ Μουρὲ λ λ φ, σ. 816 - 817, δημοσιευόμενον ἔγγραφον).

^{*)} Εἰς τὸ Ἡμερολόγιον τοῦ Τομπάζη (Ι. Τομπάζη, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 275-277) ἀναγράφονται τὰ ἑξῆς σχετικὰ: «30 Ἰουνίου. Ἐγένετο σκέψις περὶ τοῦ τόπου τῆς διατριβῆς τῆς Γενικῆς Διοικήσεως καὶ ἀπεφασίσθη νὰ γίνη τὸ Ἀμαρίον...» καί: «11 Ἰουλίου. Ἠλθομεν εἰς Βρούσαις Ἀμαρίου, ὅπου ἤρχισαν νὰ διαπράττονται αἱ πράξεις τῆς Διοικήσεως».

^{*)} Ὁ μὲν Ν. Οἰκονόμος τῆς Διοικήσεως, ὁ δὲ Γ. Καλόγνωμος τοῦ Φροντιστηρίου. (Περὶ τούτων καὶ τῶν ἄλλων ὑπογραφόντων φροντιστῶν βλ. καὶ τὴν παραπομπὴν τῆς ἄνωτ. σημειώσεως 1).

7

Ἐπιστολὴ ἐκ Κων)λεως τοῦ Π. Πελιβανάκη πρὸς τὸν ἐν Σφακίοις Χη Στρατὴν Βουρδουμπᾶν περὶ ἐμπορικῶν κυρίως ὑποθέσεων (14 Δεκεμβρίου 1829).

Ἐν πρωτοτύπῳ. Ἐπὶ τῆς μιᾶς σελίδος φύλλου χάρτου μὲ ὑδατίνης γραμμὰς διαστ. 0,15 × 0,20. Ὅπισθεν ἡ ἐνδειξις: «γράμμα τοῦ ποτέ μελιβανόπουλου». Λίαν δυσανάγνωστος. Μεθ' ἐκάστην λέξιν ὑπάρχει τελεία. Αἱ προθέσεις εἶναι ἠνωμέναι μετὰ τῶν λέξεων.

Κατὰ πολλὰ μου ἠγαπητὲ ἀφῆη - σύντεκνε Χη Στρατή,

Ἄκριβῶς σὲ χαιρετῶ μὲ δλην σας τὴν συνοδείαν. Ἄ ρωιᾶτε καὶ διὰ λόγου μας, δόξα τῷ ἀγίῳ Θεῷ καλὰ εἴμεστα διὰ τὴν ὥρα· τόσο δλπίζω καὶ διὰ λόγου σας. Ἠξευρε ὅτι τὸν Σετέμβ[ρ]ιον ὑπῆγα σὸ Τσιρίγο καὶ πρόλωσα ὅλα τὰ μηνιάτικα τοῦ σερμαγιαῖς. Τοῦ λόγου σου ἤσουν φενγαῖος¹. Καὶ ὅ,τι διάφορο ἔκανε ἔμεινε ἀπάνω μου, μηνῶν 6, καὶ τὸ ἴβαλα σερμαγιαῖ. Τώρα ἄφησα δλην τὴν σερμαγιαῖν ἐδῶ μὲ ὀρδινιὰ τῶν καπιταλιστῶν, τοῦ λόγου σου δὲν μὲ ἔγραψες τίποτας. Δοιπὸν δὲν ἤξεύρω τί ἀκολουθοῦμεν πιά. Ὑστερις ἄς ἄφηρες καὶ τὰ ἐδικά μου, διὰτὶ μελετῶ νὰ κιχίλα[ν]τίσω² ἕως τὸ Μάρτη. Κι ἔφησα τα σαράνια τάλαρα τοῦ Μιχαλάκη Παπαδάκη κρητικῶ—μὲ τ' Ἀλιφιερᾶκια εἶναι μαζὶ σ' ἓνα μαγαζὶ—ὡς διαλαμβάνει ἡ ἀπογραφή του ὀπισθεν τοῦ παρόντος, καὶ μὲ ὅποιον στείλης τὸ τεμεσοῦκι³ καὶ τὸ παρόν, νὰ σοῦ τὰ στείλη. Τὸ διάφορόν τως ἐννια μηνῶ τὸ ἴδωσα τοῦ Γιώργη Πολενάκη, γρ. 241, νὰ σοῦ τὸ βαστᾶ, ἔξαιτίας μου⁴ πε πῶς τοῦ χεις καὶ παραγγελιὰ νὰ σοῦ πάρη πρᾶμα ἀπὸ δῶ. Κάνει ἀκόμας τοῦ διοφρόρον τὸ διάφορο τριῶ μηνῶ. Καὶ κείνο ἔμεινε ἀπάνω μου ἔξαιτίας δὲν εἶχα νὰ σοῦ τὸ στείλω κι ἐκεῖνο, διὰτὶ μ' ἔκαμαν μιὰ δουλειὰ ἓνας πατριώτης ἀπὸ χίλια γρόσα κι ἓνας Κασώτης ἄλλα ἔκατ' ἓνα, καὶ τὰ πλέρωσα ἐδῶ. Ὁ Γιωργῆς ξεύρει τὴν ὑπόθεση. Ἄ μ' ἐρωτᾶς τί χαμπάρια

ἵπου τὴν Πόλην, τὰ πράματα εἶναι καλά: ὅ,τι θέλει ὁ Ροῦσος⁴ ὑποσκέθη ὁ Σουλτᾶνος καὶ διὰ τὰ μᾶς. Ἔδεσε τὴν δουλειάν μας καλά. Ἔως τὸ Μάρτη θ' ἀκούσωμε τὰ χαμπάρια ὅλα.

Μὴν ἔχοντας νεώτερον μένω

σύντεκνός σου Πῶλος Μπεχλιβανάκις

1829, Δεκεμβρίου 14 - σερρα

Σ Η Μ Φ Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1) Βλ. εἰσαγωγ. σελ. 241 σημ. 36.

2) Διαχειμάζω.

3) Ἀπόδειξις.

4) Ἐνν. τὴν Ρωσίαν.

8

Ὁ Χῆ Στρατῆς Βουρδουμπᾶς ἀφηγεῖται τὰς περιπετείας τῆς ἐκ Σφακίων φυγῆς του μετὰ τὴν κατάληψιν των κατὰ Μάρτιον τοῦ 1824 ὑπὸ τοῦ Χουσεῖν - Πισᾶ (31 Ὀκτωβρίου 1832).

Ἐν πρωτοτύπῳ. Ἐπὶ τῶν τριῶν πρώτων σελίδων διφύλλου χάρτου με ὕδατινας γραμμᾶς. Δισστ. σελ. 0,17 X 0,28. Κατὰ τὴν μεταγραφὴν διετηρήθη ἡ ὀρθογραφία καὶ ἡ στίξις τοῦ πρωτοτύπου.

Εἰς τὰ 1823¹, τὴν 28 Μαρτίου ἡμέρα Δευτέρα μετὰ τὸ νὰ αἰχμαλωτίσθημεν εἰς τὴν Κρήτην ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς καὶ τὸν Μουσταφᾶ - πασᾶ², μᾶς ἐκαταπλάκωσαν οἱ ἐχθροὶ τὴν ἄνωθεν ἡμέραν, καὶ ἐρύγαμεν καθ' ἕνας ὅπως ἤθελεν ἡμπορέση, ἄλλος εἰς τὰ βουνὰ καὶ ἄλλος εἰς τὴν θάλασσαν. λοιπὸν ἦτον ὁ Χατζῆ Τζούρης³ Μαλανδράκης: διὰ τὰ φύγη μετὰ τὴν γαλιόταν του, καθὼς ἦσαν καὶ ἄλλα πλοῖα. λοιπὸν ἀπεφάσισα καὶ ἐγὼ καὶ ἐμβαρκαρήσθηκα μετὰ τὸν ἄνωθεν Χατζῆ μετὰ τὴν φαμελίαν μου καὶ ἄλλαις φαμελίαις ἀρκεταῖς. μετὰ τὸ ἴδιον πλοῖον ἐμβαρκαρήσεν καὶ ὁ Κπ. Στρατῆς Ντελιγιαννάκης⁴ τὴν φαμελίαν του ἀντάμα καὶ τὰ πεθερικά του⁵, καὶ ἐπλήρωσεν ὁ Κπ. Στρατῆς τὸν Ναῦλον τῆς φαμελίας του, καθὼς τὸν ἐπλήρωσα καὶ ἐγὼ καὶ οἱ ἄλλοι εἰς τὸν πλοῖο - αρχον. Ἐφύγαμεν ἀπὸ λουτρον τὴν ἄνωθεν ἡμέραν, καὶ ἤλθαμεν εἰς τὴν Βρουλιὰν εἰς τὸ Σέλληνον, καὶ ἐκάμαμεν ἡμέρας τρεῖς. Τὴν Μεγάλην Πέμπτην τὸ βράδυ, ἀκούσαμε κανονιαῖς, καὶ τὴν μεγάλην παρρασκευὴν ἐκβάλαμεν ἀνθρώπους ἐπάνω εἰς τὸ λαφοιῆσι καὶ ἐκῆταξαν ἂν ἐφαίνοντο Καράβια, καὶ διωξὸς δὲν ἐφαίνοντο τίποτης. ἐσυκοθήκαμεν εἰς τὰς τέσσαρας ὥρας τῆς ἡμέρας καὶ ἡμεῖς καὶ τὰ ἄλλα καῖκια ὁποῦ ἤμεθα ὁμάδι ἕως ἐπὶ τὰ κομμάτια τὰ τραβήξομεν εἰς τὸ συγγελιὸ⁶ ἢ τὸ Τσηρίγον, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ τὰ ἀπεράσομεν εἰς τούτα τὰ Νησιά. ὅταν ἤμεθα ἀνάμεσα Συγγελιὸ καὶ Κρήτην, ἀκούσαμε πάλιν κανονιαῖς, καὶ

ἀνέβη ἕνας ἄνθρωπος ἐπάνω εἰς τὸ ἄρμπουρον καὶ ἶδεν καράβια οὐκ ἴδεν θὰ εἶδαν καὶ τὰ λοιπὰ καΐκια, καὶ ἄλλα ἐτροβήσαν διὰ τὸ Συγγελιὸ καὶ ἄλλα ἐγύρισαν ὀπίσω. ἐσώθησαν μερικὰ εἰς τὸ Συγγελιὸ καὶ ἄλλα ἐπί-
 ἀσθησαν. ἡμεῖς ἐγυροῖσαμεν ὀπίσω μὲ τοῦ Κπ. Μπροσὺ καὶ ἄλλην μίαν
 τρωχανιήραν τὴν ἰδίαν ἡμέραν τὸ βράδυ εἰς τοῦ Γέρου τὸ ἀμπελάκι
 ἀποκάτω εἰς τὴν στεριάν, καὶ ἀράξαμεν. ξημερόντιας τὸ μέγαλον Σάβ-
 βατον βλέπομεν τὰ Καράβια καὶ μᾶς εἶχον πολιορκημένους, καὶ δὲν
 ἠμπορούσαμεν νὰ φύγομεν μήτε ἀπάνω μήτε κάτω, λοιπὸν εὐγῆκαμεν
 εἰς τὴν ξηρὰν, καὶ ἐρωτήσαμεν ἀνθρώπους ποῦ εὐρίσκονται τὰ Τουρ-
 κικὰ στρατεύματα, καὶ μᾶς εἶπον οἱ εἶναι κατεβασμένα ἕως τοῦ Κού-
 νενη ὁποῦ εἶναι ἕως δυὸ ὄρες δρόμος ἀπὸ ἐκεῖ ὁποῦ ἤμεθα. ἐξεμβα-
 ρησθήκαμεν ὄλλοι καὶ ἐπῆρην καθ' ἕνας ὅπου ἤθελεν τὸν φωτιστὴν ὁ
 Θεός, ἐπῆραμεν εἰς τὰ βουνά. Κατὰ τοὺς Κάμπους ἴδαμεν μίαν βάρ-
 διαν ὅμως δὲν ἐγνωρίζαμεν ἢ Ρωμιοὶ ἢ Τοῦρκοι, καὶ ἐστρέψαμεν ὀπί-
 σω κατὰ τὴν περιγιαλιάν. ἦτον καὶ ἡ γυναῖκα τοῦ Κπ. Στρατὴ μαζύ.
 καὶ ἐκείνη σὰν ἶδεν πῶς ἐπῆραμεν κάτω, ἐγύρισεν ὀπίσω νὰ εὐρῆ τὸν
 Κύρη της ὅπου ἦτον εἰς τὸ περιγιαλί καὶ ὄλην της τὴν φαμηλιάν, μα-
 ζὺ καὶ ἄλλαις πολλαῖς φαμελιαῖς. ἡμεῖς ἐπῆραμεν τὴν περιγιαλιά, καὶ
 ἐκεῖ μᾶς ἀπήνησαν εἰς ἕνα ἀυλάκι τρία τρωχανιήρα ὁποῦ ἔβαζαν φα-
 μηλιαῖς ὁποῦ ἔφευγον. τὸ βράδυ εἰς τὰ γέματα τοῦ Ἥλιου ἐνούμοσαν
 τὰ Καράβια, καὶ ἐκανόναρον τὰ Καΐκια, μὲ τὰ ὁποῖα ἤμεθα πρῶτα
 ἐμβαρκαρισμένοι. ἐν ταυτῷ ἐκατέβαινον τὰ στρατεύματα ἀπὸ τὴν ξηρὰν
 καὶ τὰ Καράβια ἀπὸ τὸ πέλαγος καὶ ἔχανεν ὁ ἄνθρωπος τὸν νοῦν του
 καὶ δὲν ἤξευρε ἀπὸ ποῦ τὰ πάρη'. τότες ἀκούοντας ταῖς κανονιαῖς ἐφο-
 βήθησαν πολλαῖς φαμελιαῖς καὶ ἐξεμβαρκαρήθησαν ἀπὸ τὰ ἄνωθεν
 τρωχανιήρα. καὶ εἶτοι εὐρῆκαμεν ἡμεῖς ἀραλῆκι καὶ ἐμβήκαμεν ὄσοι
 ἐχορούσαμεν θαλασσόνοντες. ἡ γυναῖκα τοῦ Κπ. Στρατὴ ἦτον εἰς τὸ
 περιγιαλί ἀπ' ἔξω ἀπὸ τὰ πρῶτα καΐκια μὲ τὸν πατέρα της καὶ ἄλλος
 πολὺς λαός. τὸ διάστημα ἦτον ἕως ἕνα καὶ ἡμισὶ μῆλι, δὲν ἠμποροῦσα
 μήτε καιρὸν εἶχα νὰ τὴν βοηθήρω, διότι μήτε τὰ καΐκια ἐπρόσμεναν
 καὶ ἐγὼ ἔπεσα εἰς τὸν γυαλὸν καὶ ἐχώθηκα ἕως εἰς τὰς μασχάλας. καὶ
 μὲ ἄρπαξεν ἕνας ἰδικός μας καὶ μὲ ἐμβασεν μέσα. εἰς ἄλλο καΐκι ἐμβή-
 κα ἐγὼ, καὶ εἰς ἄλλο ἦτον ἡ φαμηλιά μου. ὅπου ἐπρόφθινεν καθ' ἕνας
 ἐμβήκεν, καὶ δὲν εἶχομεν καιρὸν νὰ πάρωμεν τίποτες, ἀλλὰ ἐμβήκα-
 μεν μόνον μὲ τὴν ψυχὴν μας καὶ θὰ τὸ ἤξεύρη πολὺς λαός. ἐφθάσα-
 μεν εἰς τὸ Συγγελιὸ εἰς τὰς ἕξ ὥρας τῆς νυκτός, καὶ ἡ φαμελία μου
 ἦλθεν ὅταν ἔμβαινα εἰς τὴν λυτουργιάν τῆς Λαμβραῶς, μὲ ἄλλο καΐκι.

1832 8βρίοιον 31

Χαιζῆς Στρατῆς
 Μπουρδουμπάκης

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹⁾ Ἡ χρονολογία εἶναι ἐσφαλμένη. Ἡ κατάληψις τῶν Σφακίων καὶ ἡ φυγὴ τῶν κατοίκων ἔγινε τὸν Μάρτιον τοῦ 1824 (βλ. Κριτοβ. 281 κ. ἐξ., Παπαδοπ. 325 κ. ἐξ., Ψιλ. 562 κ. ἐξ., Ἰακ. Τομπάζη, ἔνθ' ἄνωτ., 298 κ. ἐξ., Κριάρη 490 κ. ἐξ., Μουρέλλου 828 κ. ἐξ. Τὸ σφάλμα ἐξηγείται, διότι ἡ ἀφήγησις ἐγράφη μετὰ 8 ἔτη.

²⁾ Ἀρχηγὸς τῆς ἐκστρατείας ἦτο ὁ Χουσεῖν. Εἰς τὴν μνήμην ὁμοῦ τοῦ ἀφηγητοῦ δεσπόζει ἡ προσωπικότης τοῦ Μουσταφᾶ — ἐπιτελοῦς τότε τοῦ Χουσεῖν (Κριάρη, 478) — λόγῳ τῆς μετέπειτα δράσεώς του.

³⁾ Οἱ Τζουρῆδες ἢ Μαλανδράκηδες ἦσαν ἐπιφανῆς οἰκογένεια θαλασσινῶν ἐκ Σφακίων (Ψιλ. 309).

⁴⁾ Ἐπιφανὴς ἀγωνιστὴς ἐξ Ἀσφέντου (Παπαδοπ. 31, Κριτοβ. 8).

⁵⁾ Ὁ Στρατὴς Δεληγιαννάκης συνεδέετο τότε δι' ἀρραβῶνος μὲ τὴν θυγατέρα τοῦ ἐκ Ρεθύμνης προκρίτου Χῆ Ἰωάννου Δαμβέργη ὀνόματι Μαρουλῆν. Κατὰ τὴν κατάληψιν τῶν Σφακίων ὁ Δαμβέργης μετὰ τῆς οἰκογενείας του δὲν κινήθη νὰ διαφύγῃ. Αὐτὸς καὶ ἡ σύζυγός του ἐσφάγησαν, ὃ δὲ υἱοὶ του καὶ ἡ θυγάτηρ του, μνηστὴ τοῦ Δεληγιαννάκη, ἠχμαλωτίσθησαν. Μετὰ τὸ τέλος τῆς ἐπαναστάσεως ὁ Δεληγ. ἐξηγόρασε τὴν μνηστὴν του καὶ τὴν ἐνυμφεύθη, οἱ δὲ ἀδελφοὶ τῆς ἠλευθερώθησαν ὑπὸ τοῦ Μεχμέτ - Ἀλῆ. (βλ. Ψιλ., 575-576 καὶ Κριάρη, 504). Ἐκ τῆς ὅλης ἀφηγήσεως τοῦ Χῆ Στρατῆ Βουρδουμπᾶ διαφαίνεται ἡ προσπάθειά του νὰ ἀποσείσῃ μωμφὴν προσαφθεῖσαν πιθανῶς αὐτῷ ἐπὶ ἐγκαταλείπει τῶν συγγενῶν, καὶ ἰδίᾳ τῆς μνηστῆς, τοῦ Στρ. Δεληγιαννάκη.

⁶⁾ Ἀντικύθηρα.

⁷⁾ Περὶ τοῦ δημιουργηθέντος τότε πανικοῦ βλ. παρὰ Κριτοβουλίδη (σ 287 - 292) τὴν δραματικὴν διήγησιν τῶν προσωπικῶν περιπετειῶν του. Πρβλ. Παπαδοπ. 327 καὶ Κριάρη 504.

⁸⁾ Βλ. ἄνωτ. σημ. 5, τελευταίαν παράγραφον.

Μ. Γ. ΠΑΡΛΑΜΑΣ

ΕΠΙ ΤΑ ΙΧΝΗ ΤΩΝ ΧΕΡΣΙΦΡΟΝΟΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΓΕΝΟΥΣ ΕΝ ΑΜΝΙΣΩ.

Εἶναι λίαν εὐχάριστον, ὅταν δυνάμεθα διὰ τῶν ἀνασκαφικῶν ἀποκαλύψεων νὰ πλησιάζωμεν ἔστω καὶ πρὸς τὰ ἴχνη μεγάλων ὀνομάτων, τὰ ὁποῖα μᾶς διέσωσεν ἡ λογοτεχνικὴ παράδοσις τῆς Ἀρχαιότητος. Ἡ Κρήτη, μετὰ τὸ τέλος τῆς ἐνδόξου Μινωικῆς περιόδου, ὑφούται ἀπαξ ἔτι εἰς μέγα κέντρον τέχνης τοῦ καθαρῶς Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, διὰ Πρωτογεωμετρικῆς καὶ Γεωμετρικῆς τέχνης μὲ ἰσχυρὸν χαρακτῆρα καὶ πνοήν. Κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα ἡ τέχνη τῆς Κρήτης φθάνει εἰς νέον ἀπογειοῦν, μετὰ τὸ τῆς Μινωικῆς περιόδου, καὶ ἡ ἀκτινοβολία της γίνεται αἰσθητὴ εἰς τὴν ὑπόλοιπον Ἑλλάδα. Παραδόξως, μὲ τὴν ἔναρξιν τῆς κλασσικῆς τέχνης ἐν Ἑλλάδι, ἡ τέχνη τῆς Κρήτης ψύχεται καὶ ἀφανίζεται ἀποτόμως. Πρωτοῦ ὅμως συμβῆναι τούτο, ἔχομεν ὀνόματα μεγάλων Κρητῶν τεχνιτῶν κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα, οἵτινες κρατοῦν εἰσέτι τὴν παράδοσιν τὴν καλλιτεχνικὴν τῆς νήσου καὶ μάλιστα καὶ δρῶσιν ἔξω τῆς Κρήτης. Δύο τοιοῦτους καλλιτέχνας, εἰδικώτερον ἀρχιτέκτονας, τοὺς Κνωσίους Χερσίφρονα καὶ Μεταγένη, ἔτιμα ἡ ἀρχαιότης ὡς κατασκευάσαντας ἐν τῶν μεγίστων Ἑλληνικῶν ἀρχιτεκτονημάτων, τὸ Ἀρτεμῖσιον τῆς Ἐφέσου. Πῶς δύο ἀρχιτέκτονες ἐκ τῆς καρδίας τοῦ Δωρικοῦ περιβάλλοντος ἐκλήθησαν νὰ κατασκευάσουν ἀρχιτεκτόνημα Ἰωνικόν, παραμένει ἔξ ἴσου παράδοξον, ὅσον καὶ τὸ ἀντίστροφον γεγονός, ἡ κατασκευὴ δηλαδὴ τοῦ «θρόνου» τῶν Ἀμυκλῶν ἐν τῇ Δωρικῇ Λακωνικῇ ὑπὸ τοῦ Βαθυκλέους ἐκ Μαγνησίας τῆς ἐπὶ Μαιάνδρω. Ὁ Βαθυκλῆς ἀφῆκε τὰ ἴχνη τῆς Ἰωνικῆς τέχνης ἐπὶ τοῦ «θρόνου» τοῦ Ἀπόλλωνος. Ὁ Χερσίφρων καὶ ὁ Μεταγένης, μετὰ σειρὰν μακρῶν ἐτῶν ἔργασίας ἐν τῇ Ἰωνίᾳ, εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἰωνικοῦ ρυθμοῦ. Λογικὸν εἶναι νὰ τὸν μετεφύτευσαν καὶ εἰς τὴν πατρίδα των. Πράγματι εὐρίσκομεν δύο ἀξιόλογα ἴχνη πρώιμου Ἰωνικοῦ ρυθμοῦ εἰς τὸν Ἀμνισόν, τὸ ἐπίνειον τῆς Κνωσοῦ.

Ἐν Ἀμνισῶ, ὅστις ἦτο κατὰ Στράβωνα ἐπίνειον τοῦ Μίνωος, αἱ ἀνασκαφαὶ ἀπεκάλυψαν σπουδαῖα Μινωικὰ λείψανα. Ἐκ τῆς Μινωικῆς διαβιβάνει πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν ἐποχὴν ἄνευ διακοπῆς ἡ συνέχεια τῆς λατρείας εἰς τὸν μέγαν βωμὸν παρὰ τοὺς Δυτ. πρόποδας τοῦ λόφου Παληοχώρου. Ὁ βωμὸς οὗτος ἦτο μέγα ὑπαίθριον κατασκευάσμα, ἔνθα ἡ παράδοσις πιστοῦται συνεχῶς ἀπὸ τῆς ΜΜ ἐποχῆς μέχρι τοῦ τέλους τῆς Ἀρχαιότητος. Κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἐποχὴν ἐλατρεύετο ἐκεῖ ὁ Ζεὺς Θενάτας¹.

Μέγας Μινωικὸς τοῖχος ἐκ πελεκητῶν πώρων, μήκους 44 μέτρων καὶ φέρων κατὰ διςτῆματα μικρὰς κλίμακας καθόδου, ἐσχημάτιζεν ἀνδρῶν, ἐφ' οὗ ἴσταντο οἱ πιστοὶ κατὰ τὰς τελετάς². Πρὸ τοῦ τοίχου τούτου ὑπῆρχε πελώριος ὑπαίθριος βωμός, οὗ τὸ μέλαν χῶμα ἀπετελεῖτο ἐκ μυριάδων κεκαυμένων ὄστασιων (μικρῶν ζῳῶν πάντοτε), τέφρας καὶ μορίων ἄμμου (ἢ θάλασσα ἀπέχει ὀλίγα μόνον μέτρα). Πίσσης ἐποχῆς ἀφισρώματα, ἀπὸ τῆς Γεωμετρικῆς μέχρι τῆς Ρωμαϊκῆς, εὗρισκοντο ἐντὸς καὶ πέριξ τοῦ βωμοῦ, οὗ ἡ διάμετρος ἀπὸ Β πρὸς Ν ὑπερβαίνει τὰ 20 μέτρα. Ἰδιαίτερος πλούσιον ἦτο τὸ στρώμα τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, τὸ ὅπολον περιεῖχεν ἀντικείμενα ἐξ ἐλέφαντος, φαγεντιανῆς, χαλκοῦ καὶ τεμάχια κεραμικῆς. Τὰ εὐρήματα εἶναι ἀνάλογα πρὸς τὰ ἀνευρεθέντα εἰς τὸ Ἡραῖον τοῦ Ἄργους, τὸ τέμενος τῆς Ὀρθίας ἐν Σπάρτῃ καὶ τὸ Ἡραῖον τῆς Περαχώρας.

Κριστὰ λείψανα, ἀποτελοῦντα συνεχῆ δωμάτια ἀγνώστου εἰσέτι μορφῆς, μόνον ἐκ τῆς «ρωμαϊκῆς» ἐποχῆς (πιθανῶς τῶν περὶ τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ δύο αἰῶνων) εὗρέθησαν³. Εἰς τὰ στρώματα ταῦτα, τὰ «Ρωμαϊκά», ὁμοῦ μετὰ πολλῶν ἐπιγραφῶν τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, εὗρέθησαν καὶ τρία γλυπτὰ, πώρινα πάντα, τὰ ὅποια ἀναμφιβόλως προέρχονται ἐκ τῶν ἀρχαϊκῶν στρωμάτων, ἀνασκαλευθέντα ἐκ τοῦ βάθους κατὰ τὴν κτίσιν τῶν μνημονευθέντων δωματίων. Τὰ γλυπτὰ ταῦτα εἶναι μία πωρήνη κεφαλὴ πολοφόρου θεᾶς⁴ καὶ δύο πωρήνοι φυσικοῦ μεγέθους ἀετοί, ὧν ὁ καλύτερον διατηρούμενος καὶ συμπληρωθεὶς ἀπεικονίσθη ἤδη ἔκτοτε⁵.

² Ἐνταῦθα δημοσιεύονται ἀμφοτέρω τὰ πτηνὰ (Πίν. Β' 1 καὶ 2) ὧς

¹) Ὅρα τοὺς διαφόρους τόμους τῶν ΠΑΕ, κυρίως ἀπὸ τοῦ 1932 μέχρι τοῦ 1938. Ὑπολείπεται μικρὰ εἰσέτι ἔρευνα, ὅπως καταστῆ δυνατὴ ἡ τελειωτικὴ δημοσίευσις, ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ μέρος ἐκεῖνο ἐναρκοθετήθη πυκνῶς κατὰ τὸν πόλεμον, δὲν εἶναι εἰσέτι ἀκίνδυνος ἡ ἔρευνα αὕτη.

²) Ὅρα κυρίως τὰς φωτογραφίας ΠΑΕ 1938 ἐν σελ. 130 - 133, εἰκ. 3 καὶ 4 καὶ τὸ σχέδιον τοῦ παρενθέντου πίνακος.

³) Ὅρα τὸ σχέδιον ΠΑΕ 1938 σ. 130 - 31.

⁴) ΠΑΕ 1936 83 εἰκ. 2 καὶ ΑΑ 1937 224 Abb. 1.

⁵) ΠΑΕ 1938 135 εἰκ. 5. Περὶ τῆς πολοφόρου κεφαλῆς ἤδη ἔκτοτε ἐξεφράσθησαν ἀμφιβολίαι, ἀν ἀνήκει εἰς τὴν μεταγενεστέρην ἐποχὴν, εἰς τὰ στρώματα τῆς ὁποίας εὗρέθη, ἢ μάλλον εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν. Οἱ ἀετοί, ἰδίως τὰ συντρίμματα τοῦ πρώτου εὗρεθέντος (ὅστις τότε ὠνομάσθη ἰέραξ) ἐθεωρήθησαν «Ρωμαϊκῆς» ἐποχῆς, διότι σύγκεινται ἐκ τοῦ αὐτοῦ καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ πώρου λίθου. Τοῦτο ὁμως οὐδεμίαν σημασίαν ἔχει. Ὁ λίθος ἐκεῖνος εἶναι ἐντόπιος, ἐσορυσσόμενος ἑκατοντάδα μέτρων μακρότερον, ἐπομένως φυσικὸν ἦτο νὰ χρησιμοποιοῖται εἰς πᾶσαν ἐποχὴν. Μετὰ τὴν πλήρη μελέτην καὶ ἀντισυγκρότησιν τῶν δύο πτηνῶν οὐδεμία ἀμφιβολία εἶναι δυνατὴ ὡς πρὸς τὴν τοποθέτησίν των εἰς τὸν 6ον π. Χ. αἰῶνα.

ὅμως τὸ δεύτερον ἀποκατεστάθη (ἐν ἀπουσίᾳ μου διαρκοῦντος τοῦ μεγάλου πολέμου) δὲν εἶμαι πλήρως σύμφωνος καὶ χρειάζεται δεύτερος ἔλεγχος. Νομίζω ὅτι οἱ πόδες δύνανται νὰ ὑψωθοῦν καὶ ἐκ παραλλήλου ἢ οὐρὰ νὰ καταβῆ, ὥστε ἡ στάσις νὰ γίνῃ παρομοία, ἂν καὶ οὐχὶ ἐντελῶς ἢ αὐτῇ, πρὸς τὴν τοῦ πρώτου αἰετοῦ. Πάντως διαφοραὶ ὑπάρχουν μεταξὺ τῶν δύο πτηνῶν εἰς τὴν στάσιν, τὸ σχῆμα τῆς κεφαλῆς καὶ τοὺς ὄνυχας τῶν ποδῶν.

Ὁ καλύτερον διατηρούμενος αἰετὸς (Πίν. Β' 1) φέρει πολλὰς συμπληρώσεις, ἀλλὰ πάσας ἐπουσιώδεις καὶ ἀσφαλεῖς, ἐξαιρέσει ἴσως τοῦ ράμφους, τὸ ὅποιον ὁ ἀρχιτεχνίτης ἔκαμε μεγαλύτερον τοῦ δέοντος. Ἰσταται ἐπὶ τοῦ βάθρου του, ὅπερ ἦτο συμφυῆς μετὰ τοῦ πτηνοῦ, (ἀμφότερα ἐκ μαλακοῦ πώρου) καὶ στηρίζεται ἐπὶ τῶν ποδῶν (τρεῖς δάκτυλοι ἔμπροσθεν καὶ εἷς ὀπισθεν) καὶ τῆς οὐρᾶς. Τὰ πτίλα τῶν ποδῶν δηλοῦνται διὰ δύο ἐπαλλήλων σειρῶν καθέτων γραμμῶν, δι' ὁμοίων γραμμῶν δηλοῦται τὸ περιλαίμιον τοῦ πτηνοῦ, τὰ δὲ πτερὰ τοῦ στήθους δηλοῦνται διὰ τοξοειδῶν γραμμῶν. Ἡ ἴρις τῶν ὀφθαλμῶν ἦτο ἔνθετος ἐξ ἄλλης ὕλης (σήμερον ἔχει τοποθετηθῆ κηρός).

Ἡ βᾶσις εἶναι ὀρθογωνία, ἡ ὀπισθία ὅμως πλευρὰ συγκλίνει ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἄνω. Ἡ πρόσοψις αὐτῆς καταλήγει εἰς τρία ὑπερκείμενα μέλη κανονικῆς σπείρας (οὐχὶ ονολο). Αἱ σπείραι πλαγίως φέρουσι τρεῖς ὑπερκείμενας καὶ αἰεὶ μεγαλυτέρας διαμέτρου ἔλικας. Ἡ βᾶσις πατεῖ ἐπὶ συμφυοῦς πλίνθου ἐξεχούσης ἐλαφρῶς (περὶ τὸ ἐν ἑκατοστόν), ἣτις ὅμως εἶναι ὑψηλὴ 0,04 εἰς τὴν πρόσοψιν, ἐνῶ εἰς τὸ ὀπισθεν μέρος εἶναι μίαν καὶ ἡμίσειαν φορὰν ὑψηλοτέρα (0,06). Αἱ διαστάσεις τῆς βίσεως εἶναι (ὁμοῦ μετὰ τῆς πλίνθου): Μῆκος 0,62 μ. κίτω καὶ 0,60 ἄνω. Πλάτος ἔμπρὸς 0,29, ὀπισθεν 0,245 κάτω, 0,20 ἄνω, καὶ ἕψος 0,265. Ὁ αἰετὸς ὕψος ἔχει ἀπὸ τῶν ποδῶν μέχρι τῆς κορυφῆς τῆς κεφαλῆς 0,66, μῆκος δὲ ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ ράμφους μέχρι τοῦ ἄκρου τῆς οὐρᾶς 0,86. Τὸ ἕτερον πτηνὸν (Πίν. Β' 2) μετὰ τῆς βᾶσεώς του πρέπει νὰ ἦσαν γενικῶς τῶν αὐτῶν διαστάσεων. Δὲν δίδονται ἀκριβῆ μέτρα, διότι ἡ συμπλήρωσις ὡς ἐλέχθη, χρειάζεται ἀναθεώρησιν. Ὡς ἔχει σήμερον τὸ πτηνόν, ἔχει μῆκος 1 μ. Ὑλικὸν καὶ τεχνικὴ ὡς τὰ τοῦ προηγουμένου. Ἐνταῦθα ὅμως οἱ ὀφθαλμοὶ δὲν φέρουσιν ἔνθετον ἴριδα καὶ οἱ πόδες καταλήγουσιν εἰς τέσσαρας ἀρθροτοῦς δακτύλους ἔμπροσθεν καὶ ἓνα ὀπισθεν. Τὸ γλυπτὸν εἶναι λίαν ἐλλιπὲς καὶ συνεπληρώθη βᾶσει τοῦ πρώτου παραδείγματος, ἀλλ' εἰς στάσιν ἀφύσικον, ὡς νὰ ἦτο ἔτοιμον νὰ πετάξῃ. Ἡ πρὸς τὰ ἔμπρὸς ὅμως κλίσις, ὡς ἤδη ἐλέχθη, δέον νὰ ἐλεγχθῆ. Ἡ κεφαλὴ, ὅπως δῆποτε, διεσώθη καλύτερον εἰς τὸ παρὸν γλυπτὸν ἢ εἰς τὸ προηγούμενον, διατηροῦσα καὶ ἴχνη ἐρυθροῦ χρώματος. Ὁ ρυθμὸς τοῦ παρόντος ἔργου

εἶναι ἑλαφρῶς διάφορος τοῦ τοῦ προηγουμένου. Ἴσως δὲν εἶναι ἔργα τῆς αὐτῆς χειρός. Εἶναι ἔμφανῶς ἀρχαϊκὰ ἔργα, ἀλλὰ πρὸς τὸ παρὸν δὲν δύνανται βάσει τοῦ ρυθμοῦ μόνον νὰ χρονολογηθῶσιν ἀκριβέστερον. Τοῦτο δύνανται νὰ ἐπιτευχθῇ διὰ τῆς ἐξετάσεως τῶν βάθρων.

Ἡ παροῦσα μελέτη σκοπὸν κυρίως ἔχει τὴν ἐπιμελεστέραν ἔρευναν τῶν βάθρων τούτων, διότι εἶναι ἀρχαϊκῆς Ἰωνικῆς τέχνης, ἣτις σπανίζει εἰσέτι ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν περίοδον. Προκειμένου περὶ τῆς καθαρῶς Ἑλληνικῆς Κρήτης (εἰὰν παραβλέψωμεν μικροτεχνήματα τῆς μεταλλουργίας) εἶναι ἡ μόνη περίπτωσις μέχρι τοῦδε, καθ' ἣν ἀνευρίσκομεν Ἰωνικὴν τέχνην ἐπὶ τῆς νήσου. Αἱ τρεῖς ἀλλεπάλληλοι ἔλικες ἀνευρίσκονται ἐπὶ ἔργων τῆς Ἀνατολικῆς Ἰωνικῆς περιοχῆς, τὰ ὁποῖα θεωροῦνται ὑπὸ τῶν εἰδικῶν ἐπίκρανα, ἴσως δὲ πράγματι εἶναι πάντοτε ἐπίκρανα. Πάντως ἠδύναντο καὶ νὰ κοσμῶσι τὰς προσόψεις βωμῶν Ἰωνικῶν, ὡς βλέπομεν ἐπὶ τοῦ ἀγγείου τοῦ Βουσίριδος (Πίν. Γ' 1).

Ἐκ τῶν ἐπίκρανων τούτων ἰδιαιτέρως ὄρατον καὶ καλῶς διατηρούμενον εἶναι τὸ ἐκ Σάμου (Πίν. Γ' 2) ἀρχαϊκὸν παράδειγμα*. Ἄλλα ὅμοια καὶ διαφόρων μεγεθῶν εὑρέθησαν εἰς τὰ Δίδυμα, πάντως ἀνήκουσι κατὰ τὸν Dinsmoor εἰς τὴν περίοδον μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ ἱεροῦ ὑπὸ τοῦ Δαρείου (494 π. Χ.)'.

Τὰ ἐξ Ἀμνισοῦ βάθρα, ὡς ἤδη ἐτονίσθη, ὁρώμενα ἐκ τοῦ πλαγίου ἔχουσι τομὴν τελείας σπείρας, ἥτοι τμήματος κύκλου. Τοῦτο εἶναι σημεῖον ἀρχαϊκότητος, ὡς βλέπομεν καὶ ἐπὶ τοῦ ἐκ Σάμου παραδείγματος καὶ ἐπὶ τοῦ ἀγγείου τοῦ Βουσίριδος. Τῶν Διδύμων τὰ παραδείγματα, ἅτινα εἶναι τοῦ 5ου αἰῶνος, παρέχουσι τομὴν «ονολο», ἥτοι ἐκφυλίζεται ἡ κυκλικὴ τομὴ τῆς σπείρας. Αἱ ἔλικες εἰς τὴν πρωιμωτάτην Ἰωνικὴν τέχνην ἔχουσι κυρτὴν τὴν ἐπιφάνειαν τῆς ἐλισσομένης ταινίας καὶ δὲν φέρουσιν «ὀφθαλμόν» ἐν τῷ κέντρῳ, χωρίζονται δὲ διὰ μιᾶς ἀπλῆς ἀναγλύφου ράχως ἢ ἀστραγάλου*. Τοιαῦτα εἶναι τὰ κιονόκρανα τοῦ παλαιότερου ναοῦ τῆς Ἐφέσου, ἥτοι τοῦ «ναοῦ τοῦ Κροίσου», ὅστις χρονολογεῖται μετὰ 560 καὶ 546, (ἔτους τῆς πτώσεως τοῦ Κροίσου)*. Τὸ ἐκ Σάμου ἐπίκρανον φέρει μὲν τὰ χαρακτηριστικὰ ταῦτα, ἀλλὰ φέρει ἤδη καὶ ὀφθαλμόν, μικρὸν εἰσέτι καὶ ἀνεξάρτητον ἀπὸ τοῦ ἐλισσομένου ἀστραγάλου. Ἐπομένως εἶναι κατὰ τι περισσότερον προχωρημένον ἀπὸ τὰ κιονόκρανα τῆς Ἐφέσου. Τοῦ Ἀμνισοῦ αἱ βάσεις

* AA 1937 219 εικ. 13, στ. 221, «frühes Antenkaptell».

*) Dinsmoor, *Architecture of Ancient Greece* (1950) 133 καὶ σημ. 3, πίν. XXXI ἔναντι σελ. 120.

*) Dinsmoor, ἔ. ἀ. 130.

*) Dinsmoor, πίν. 30 ἄνω (ἔναντι σελ. 117).

λαμβάνουσι μίαν θέσιν, ἥτις τυπολογικῶς δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς κειμένη ἐν τῷ μέσῳ: Ἡ ἔλιξ σχηματίζεται χωρὶς νὰ ὑπάρχη ὁ διαχωριστικὸς ἀστράγαλος. Ὁ φθαλμὸς δὲν ὑπάρχει εἰσέτι. Ἡ τομὴ τῆς ταινίας τῆς ἔλικος εἶναι λοξὴ ἐκ τῶν ἔξω πρὸς τὰ ἔσω. Ἐπομένως δὲν εἶναι πλέον κυρτή, ὡς εἰς τὰ κιανόκρανα τοῦ Ἀρτεμισίου καὶ τὸ ἐπίκρανον τῆς Σάμου, ἀλλ' οὔτε καὶ κοίλη, ὡς εἶναι ἡ ἔλιξ τοῦ κανονικοῦ Ἰωνικοῦ ρυθμοῦ. Βάσει τῶν τεκμηρίων τούτων δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν τὰ δύο γλυπτὰ τοῦ Ἀμνισοῦ εἰς μίαν εἰκοσαετῆ περιόδον εὐθὺς μετὰ τὰ μέσα τοῦ βου αἰῶνος, ἥτοι ἀπὸ τοῦ 550 μέχρι τοῦ 530 π. Χ.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τὰ Ἰωνικὰ ἔργα ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι εἶναι εἰσέτι ἐξαιρετικῶς σπάνια. Ναὸν δὲν ἔχομεν οὔτε ἓνα¹⁰. Μόνον ὀλίγους τινὰς μικροὺς θησαυροὺς ἔχομεν ἐν Δελφοῖς (κυρίως τὸν τῶν Κνιδίων καὶ τὸν τῶν Σιφνίων, περίπου ἀπὸ τοῦ 560·530) καὶ ἐν Πελοποννήσῳ τὸ περίεργον κατασκευάσμα τοῦ Βαθυκλέους, τὸν θρόνον τῶν Ἀμυκλῶν, ὅστις ὁμως ἀνήκει εἰς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος¹¹. Μικρότερα, ἐν μέρει κινητὰ ἔργα, ἀναθηματικοῦ χαρακτῆρος, ἔχομεν μερικά, ἐντὸς τοῦ βου αἰῶνος, ἀλλὰ καὶ ταῦτα δὲν εἶναι πολυάριθμα. Ὁ κίον τῆς Σφιγγὸς τῶν Ναξίων ἐν Δελφοῖς εἶναι τὸ σπουδαιότερον καὶ μνημειωδέστερον παράδειγμα. Μερικὰ ἄλλα κιονόκρανα, τύπου Ἰωνικοῦ ἢ «Αἰολικοῦ» εἶναι γνωστὰ ἐξ Ἀθηνῶν κυρίως καὶ Δήλου καὶ σποραδικῶς καὶ ἀλλαχόθεν¹². Ἐξ αἰτίας τῆς Κρήτης δυνάμεθα νὰ ἀναφέρωμεν ἔργα μικροτεχνίας δύο τρίποδας Γεωμετρικῆς περιόδου, ἓνα ἐκ Βροκάστρου καὶ ἓνα ἐκ Κνωσοῦ, ὧν οἱ πόδες καταλήγουσιν ἄνω εἰς δύο ἔλικας, καὶ τέσσαρα ἢ πέντε παραδείγματα σφιγγῶν ἐκ τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου, αἵτινες ὀκλάζουσιν ἐπὶ βάσεως φερούσης εἰς τὰ δύο ἄκρα ἔλικα, ἃν καὶ οὐχὶ πάντοτε (Πίν. Γ' 3)¹³.

¹⁰) Τὸ ἐν Ἀθήναις Ὀλυμπεῖον ἤρχισε μὲν νὰ κτίζεται ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν μεγάλων διπτέρων ναῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλ' ἐπρόκειτο νὰ «μεταφρασθῆ» εἰς Δωρικὸν ρυθμὸν: Dinsmoor *Architecture* κλπ. 91.

¹¹) Buschor — v. Massow, *Vom Amyklæon*, AM 52 1927 21. (Περὶ τὸ 500 ἢ ὀλίγον πρίν).

¹²) Dinsmoor ἔ. ἀ, 143 (Ἀκρόπολις καὶ Δήλος). Τεμάχιον πρωΐμου «Αἰολικοῦ» κιονοκράνου ἐκ τοῦ Κεραμεικοῦ: AA 1938 601 εἰκ. 16.

¹³) Πάντα ταῦτα τὰ ἔργα εἶναι ἐκ χαλκοῦ καὶ ἀσφαλῶς ἀνήκουσιν εἰς ἐργαστήρια τὰ ὁποῖα παρήγον ταῦτα καὶ τὰ διέσπειρε παντοῦ τὸ ἐμπόριον. Ἡ Hall παρετήρησεν, ὅτι ὅμοιος τρίπους πρὸς τοὺς ἐκ Κρήτης εὐρέθῃ εἰς τάφον τῆς Ἐγκωμῆς ἐν Κύπρῳ: E. Hall, *Vrokastro* (Univ. of Pennsylvania, Anthropol. Publications vol. III No 3) σ 132-34 καὶ εἰκ. 80, pl. XXXIV. Ἐκ τῶν μικρῶν σφιγγῶν τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου μία μνημονεύεται ὑπὸ Dinsmoor (*Museo Italiano* II στ. 746 ἢ στ. 58 δι' ὅσους ἔχουν ἀνάπτυον). Καλὴ φωτογρα-

Ἐπὶ τοιούτους ὄρους εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι συναντῶμεν εἰς τὸν Ἀμνισόν, τὸ ἐπίνειον τῆς Κνωσοῦ, τὴν Ἴωνικὴν ἐπίδρασιν εἰς τὰ γλυπτὰ βάθρα τῶν δύο αἰτῶν. Τὸ πρᾶγμα ἀποκτᾷ περαιτέρω καὶ ἱστορικὸν ἐνδιαφέρον, διότι Κνώσιοι ἦσαν οἱ δύο περίφημοι ἀρχιτέκτονες: ὁ Χερσίφρων καὶ ὁ υἱὸς του Μεταγένης, οἱ ὅποιοι κατεσκεύασαν τὸ Ἀρτεμίσιον τῆς Ἐφέσου. Πιστεύεται γενικῶς σήμερον, ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Κροίσου (D), καὶ οὐχὶ περὶ τοῦ προκατόχου (C), ὡς ἐνόμισεν ἄλλοτε ὁ Hogarth¹⁴. Ὁ Χερσίφρων ἐσχεδίασε τὸν ναόν, ὁ δὲ Μεταγένης ἐτοποθέτησε τοὺς πελωρίους λίθους τοῦ ἐπιστυλίου, τὰ βαρύτερα κιονόκρανα καὶ ἐπεράτωσε τὸν ναόν. Διηγῆσαι μάλιστα συνδεόμενα μετὰ θαυμάτων, ὡς εἰς τὰ μεσαιωνικὰ συναξάρια, παρουσιάζουν τὴν θεὰν αὐτὴν βοηθοῦσαν καθ' ἕννοιαν τὸν ἀπληγισμένον ἀρχιτέκτονα. Ἡ ἐπιστροφή εἰς τὴν Κνωσὸν τῶν δύο ἐνδόξων καλλιτεχνῶν, οὔτινες καὶ ἐγγειρίδιον ἀρχιτεκτονικὸν εἶχον συγγράφει περὶ τοῦ μεγάλου ἔργου των, ἀφῆκε προφανῶς τὰ ἴχνη τῆς εἰς τὸν Ἀμνισόν. Λογικὸν εἶναι νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι τὰ δύο βάθρα τῶν αἰτῶν ἐποικήθησαν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἴωνικῆς τέχνης τοῦ Κνωσίου Μεταγένους, ὅστις ὀλίγον πρὶν εἶχεν ἐργασθῆ εἰς τὴν καρδίαν τῆς Ἴωνίας. Τὸ ἀντίστροφον φαινόμενον, μερικὰ ἔτη βραδύτερον, θὰ παρατηρήσωμεν εἰς τὰς Ἀμύκλας. Ἐκεῖ, ἐν τῷ κέντρῳ τῆς συντηρητικωτέρας περιοχῆς τοῦ Δωρικοῦ πνεύματος, εἰς τεχνίτης τῆς Ἀνατολικῆς Ἴωνικῆς περιοχῆς, ὁ Βαθυκλῆς θὰ ἐφαρμόσῃ Ἴωνικὰ στοιχεῖα εἰς τὸν Δωρικὸν ρυθμόν. Ἔχομεν καὶ ἄλλα ἀνάλογα παραδείγματα. Εἰς τὸ Ἡραῖον τῆς Σάμου εἰργάσθη καὶ ὁ Αἰγινήτης Σμίλις, ἴσως μᾶλλον ὡς γλύπτης ἢ ὡς ἀρχιτέκτων. Οἱ γλύπται τότε ἤσκουν τὴν τέχνην των εἰς διαφόρους ἐπαρχίας μὲ τάσεις «κοσμοπολιτικὰς», αἱ ὅποια ποτὲ δὲν ἐπαυσαν καὶ κατὰ τὴν. Οἱ ραψοδοί, οἱ ποιηταί, ἴσως καὶ ἄλλοι καλλιτέχνη περὶ ὧν δὲν ἔχομεν ἀρκετὰς εἰδήσεις, ἤσκουν ἀναλόγως «διεθνή» καλλιτεχνίαν ἀνὰ τὸν Ἑλληνικὸν κόσμον. Αὕτη πρέπει νὰ συνετέλεσεν ὅχι ὀλίγον, ὥστε τὰ ρεῦματα τῆς τέχνης τῶν διαφόρων ἐπαρχιῶν νὰ μεταναστεύωσι καὶ νὰ συγχωνεύωνται πρὸς ἄλλα. Οὕτω θὰ δυναθῶμεν νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὸν Δωρικὸν ρυθμόν ἐν Ἀσφῶ καὶ τὸν Ἴωνικὸν ἐν Ἀμνι-

φία, ὀπισθίας ὁμοῦ πλευρᾶς Levi, Arcades (Annuario X - XII) 540 εἰκ. 608. Ἡ ἡμετέρα φωτογραφία ἐγένετο ἐκ τῶν πρωτοτύπων διὰ τῆς εὐγενοῦς προθυμίας τοῦ κ. Ν. Πλάτωνος. Ἐξ Ὀλυμπίας ἔχομεν ἔργα τοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου, ἴσως τῆς αὐτῆς χειρὸς: Olympia Tafelband IV πίν. VIII 79. Παρατηρητέον ὅτι μόνον εἰς τινὰ ἔργα παρατηροῦνται αἱ ἑλικες. Εἰς ἄλλα αἱ προεξοχαὶ δὲν φέρουν ἑλικας καὶ θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ χαρακτηρισθῶν ὡς ἔργα Ἴωνικῆς ἐπιδράσεως, ἀνευ τῶν πληρεστέρων παραδειγμάτων.

¹⁴) Dinsmoor ἐ. ἀ. 127 καὶ σημ. 2.

σφ, ἐν Ἀμύκλαις ἢ ἐν τῇ Κάτω Ἰταλία.

Οἱ ἀετοὶ οἱ ἐπικαθήμενοι τῶν δύο βάσεων τοῦ Ἀμνισοῦ δημιουργοῦν ἕτερον ἐνδιαφέρον πρόβλημα. Ἐπίκρανα δὲν εἶναι αἱ βάσεις αὐται, οὔτε εἶναι νοηταὶ ὡς ἀνήκουσαι εἰς βωμόν, ὡς ὁ τοῦ Βουσίριδος. Εἶναι σχετικῶς μικραὶ καὶ πρὸ παντὸς ἀποτελοῦν ζευγος. Ὁρθογωνίου σχήματος, ὡς εἶναι, πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἐπεκάθητο ἐπὶ δύο ὀρθογωνίων πεσσῶν, ἧτοι «κίωνων», διότι τὸν τελευταῖον ὄρον μετεχειρίζοντο ἀδιακρίτως οἱ Ἀρχαῖοι. Τοῦτο ἕως μᾶς συνδέει ἀμέσως πρὸς ἕτερον περιεργον καὶ περίφημον ὑπαίθριον ἱερὸν τοῦ Διός: Τὸν μέγαν βωμόν τοῦ Διὸς Λυκαίου ἐν Ἀρκαδίᾳ, περὶ οὗ ὁ Πausanίας μαρτυρεῖ, ὅτι ἔφερε πρὸ αὐτοῦ (πρὸς Ἀνατολὰς) δύο κίονας, ἐφ' ὧν ἐπεκάθητο ἐπίχρσοι ἀετοί¹⁴. Αἱ ἐπὶ τοῦ ὄρους Λυκαίου ἀνασκαφαὶ δὲν ὑπῆρξαν πολὺ διαφωτιστικαί¹⁵.

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ριζικῆς ἀνασκαφῆς, τὴν ὁποίαν ἐξετέλεσεν ὁ Κουρουνιώτης, ὑπῆρξαν τὰ ἑξῆς: Αἱ βάσεις τῶν δύο κίωνων ἦσαν ὀρθογώνιοι τριβαθμοὶ ἐξ ἐντοπίου τιτανολίθου, ἀπέχουσαι ἀλλήλων 7 μ. Λείψανα ἐπὶ τῆς μιᾶς (σωζομένης σχεδὸν ὀλοκλήρου) βάσεως, τῆς Νοτιωτέρας, ὑποδηλοῦσι τὴν ὑπαρξιν τοῦ κίονος. Ρητῶς ὅμως ὁμιλεῖ ὁ Κουρουνιώτης μόνον περὶ ὀπῆς ἐν τῷ μέσῳ¹⁶. Ὑποτίθεται ὅτι ὁ ἐντὸς χαράδρας, κάτω τοῦ ἱεροῦ, εὐρεθεῖς σφόνδυλος κίονος ὑπὸ Κοντοπούλου τῷ 1897, ἐκ μαρμάρου τῶν Δολιανῶν καὶ φέρων 20 ραβδώσεις, ἀνῆκεν εἰς τοὺς «κίονας» τοῦ Πausanίου, οἵτινες ἴσταντο ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω βάσεων. Ὡς βλέπει τις, τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι βέβαιον, δὲν ἐξάγεται τοῦλάχιστον ἐκ τῆς δημοσιεύσεως, διότι ἔχνη μιᾶς ὀπῆς μόνον ἐπὶ τοῦ βάθρου δὲν θὰ ἀπέκλειον καὶ τὴν ἴδρυσιν πεσσοῦ ἀντὶ κίονος. Τὴν χρονολογίαν τῶν βάθρων ὁ Κουρουνιώτης τοποθετεῖ μετὰ δισταγμοῦ εἰς τὸν 5^{ον} αἰῶνα¹⁷. Ἐκ τῶν εὐρημάτων τοῦ Κουρουνιώτου δέον νὰ μνημονευθῇ ὠραῖος μικρὸς χαλκοῦς ἀετός¹⁸ καὶ τέλος ἡ γνώμη, ὅτι οἱ δύο ἀετοὶ τοῦ Λυκαίου Διός, οὓς ὁ Πausanίας εἶδεν ἐν Μεγάλῃ Πόλει (Πaus. 8, 20, 2), ἴσως ἦσαν οἱ τοῦ ὄρους Λυκαίου, μεταφερθέντες εἰς τὴν πόλιν ταύτην¹⁹.

Ἀναθηματικὰ μνημεῖα ἰστάμενα ἐπὶ κίωνων ἢ πεσσῶν ἔχομεν εἰς πᾶσαν ἐποχὴν τῆς ἀρχαιότητος²¹. Διὰ τὴν ἀρχαϊκὴν περίοδον, ἐνῶ Ἰω-

¹⁴) Πaus. VIII 38 7.

¹⁵) ΠΑΕ 1898 16, 1903 50, 1904 32, 1909 185 ἔξ. καὶ ΑΕ 1904 153 ἔξ.

¹⁶) ΑΕ 1904 σ. 175, πιν. 8, 1.

¹⁷) Ἐ. ἀ. 177.

¹⁸) Σελ. 195 - 6 εἰκ. 18 - 19.

¹⁹) Κουρουνιώτης ἔ. ἀ. 177.

²¹) Dinsmoor, Architecture κλπ. 121, 143, 219, 326 - 7.

Ειχ. 1.— 'Αετὸς ἐξ 'Αμνισοῦ.

Ειχ. 2.— 'Αετὸς ἐξ 'Αμνισοῦ.

Ειχ. 1.—Ο Βωμὸς ἐπὶ τοῦ ἀγγείου
τοῦ Βουσίιδος.

Ειχ. 2.—Ἀργαῖζόν ἐπίκρανον
ἐκ Σάμου.

Ειχ. 3.—Σφιγγες ἐκ τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου.

νικά καὶ «Αἰολικά» κιονόκρανα πρὸς ὑποδοχὴν τοιούτων ἀναθημάτων εἶναι, ὡς εἶδομεν, πολὺ συχνά, σπανίζουσι οἱ Δωρικοὶ κίονες ὡς στηρίγματα ἀναθημάτων. Οὐδεὶς διετηρήθη ἐπαρκῶς, τινὲς δὲ μόνον κατὰ συμπέρασμα θεωροῦνται ἀναθηματικοί²².

Ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ Πausανίου, ὡς συχνότατα συμβαίνει λόγῳ τῆς ἀνακριβείας τοῦ ὕφους τοῦ συγγραφέως τούτου, εἶναι ἀδύνατον νὰ συμπεράνωμεν εἰς τίνα ἐποχὴν ἀνήκον οἱ δύο αἰετοὶ τῆς Λυκοσούρας. Τούτους δὲν φαίνεται νὰ εἶδεν ὁ Πausανίας ἐπὶ τόπου, διότι χρησιμοποιοεῖ τὴν φράσιν ὅτι ἐπὶ τῶν κίωνων «ἐπεποίητο τὰ παλαιότερα» αἰετοὶ ἐπίχρσοι. Περὶ τῶν κίωνων ὅμως, οὓς εἶδε, γράφει «ἐστήκασιν».

Νῦν, οἱ δύο αἰετοὶ τοῦ Ἄμνισοῦ ἀποτελοῦσιν εὐπρόσδεκτον ἐπιβεβαίωσιν τῆς περιγραφῆς τοῦ Πausανίου, ἢ δὲ ἀναλογία καθιστᾷ πιθανόν, ὅτι καὶ τῆς Λυκοσούρας ἢ περιπτώσις ἀνήκει εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν.

Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιοχὰς ἔχομεν δύο ὑπαιθριοὺς βωμοὺς τοῦ Διός. Ἴσως καὶ ἐν Ἄμνισῶ οἱ δύο αἰετοὶ ἴσαντο ἀκριβῶς πρὸς Ἄνατολὰς τοῦ βωμοῦ, διότι ἡ πιθανωτέρα θέσις εἶναι δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς κλίμακος, ἣτις ἐκ τοῦ κτιστοῦ ἀνδῆρου κατήρχετο πρὸς τὸ κέντρον τοῦ βωμοῦ²³.

Αἱ ὁμοιότητες δὲν σταματῶσιν μόνον ἐδῶ, εἰς ἔξωτερικὰ ἀντικείμενα λατρείας. Ὑπάρχει καὶ ἐσωτερικὴ συνάφεια μύθων μεταξὺ τῶν δύο περιοχῶν. Εἶναι πολὺ γνωστόν, ὅτι ἡ Ἄρκαδιὰ διετήρησεν ἀρχαϊκωτάτους μύθους καὶ λατρείας, ἢ δὲ τοῦ Διὸς Λυκαίου εἶναι ἐκ τῶν μᾶλλον ἀσυνήθων. Διετήρησεν ἴχνη ἀνθρωποθυσίας μέχρι καὶ τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ὡς φαίνεται. Ἐντεῦθεν ἡ ἀποστροφή τοῦ Πausανίου, ὅπως ὁμιλήσῃ λεπτομερέστερον περὶ τῶν ἀπορρήτων θυσιῶν τοῦ Λυκαίου²⁴, Ὁ Ζεὺς λοιπὸν οὗτος τοῦ Λυκαίου φέρει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Κρητικοῦ νηπίου θεοῦ τῆς εὐφορίας. Ἄνετράφη καὶ οὗτος ἐν Λυκαίῳ, τροφοὶ τοῦ ὑπῆρξαν τρεῖς νύμφαι (Θεισῶα, Νέδα, Ἄγνώ), ἀκόμη δὲ καὶ ἡ τοποθεσία ἐκαλεῖτο Κρητέα, ἐξ οὗ καὶ οἱ Ἄρκάδες ἀντεποιοῦντο ὀλοκλήρου τοῦ μύθου τῆς Κρήτης²⁵. Εἰς τὸν μῦ-

²²) Ἐπὶ παραδείγματι ἐν κιονόκρανον ἐκ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Κορύνθου Ἄπόλλωνος ἐν Λογγᾷ (Κορώνη) τῆς Μεσσηνίας: Βερσάκης, ΑΔ 2 74 εἰκ. 11, Dinsmoor ἔ. ἀ. 121.

²³) Ὅρα ΠΑΕ 1938, σχέδιον ἔναντι σ. 130 καὶ τομὴν Β—Β', καθὼς καὶ τὴν φωτογραφίαν εἰκ. 2 ἐν σ. 131.

²⁴) Πaus. ἔ. ἀ. Ὅρα καὶ τὰ σχετικὰ σχόλια τοῦ Frazer, Paus. IV, 386.

²⁵) Πaus. VIII, 38 2. Ὁ Kirsten (Antike XIV 295) φρονεῖ μάλιστα, ὅτι ὁ βωμὸς τοῦ Διὸς ἐξ Ἄρκαδίας μετεφέρθη εἰς Κρήτην δι' Ἄρκαδικῶν Ἀχαιῶν

θον του Διός, ως διηγείται τοῦτον ὁ Καλλίμαχος, ἡ συνάφεια μεταξὺ Ἀρκαδίας καὶ Κρήτης ἀποκαθίσταται κατὰ τρόπον, ὃν θὰ ἐθεώρει τις τυπικὸν τῆς μεταγενεστέρως συνδυαστικῆς μυθολογίας: Ὁ Ζεὺς ἐγεννήθη μὲν ἐν Ἀρκαδίᾳ, ἀλλ' Ἀρκαδικὴ νύμφη τὸν μεταφέρει εἰς Κρήτην, ὃ δὲ ὄμφαλός τοῦ νηπίου ἀπολίπτει ἀκριβῶς παρὰ τὰς Θενάς.

Αἱ πολυετεῖς ἀνασκαφαί μου ἐν Ἀμνισῷ ἀπεκάλυψαν ἀκριβῶς κατὰ τὴν τελευταίαν στιγμὴν²⁶ τὴν καιρίαν ἐπιγραφὴν, ἣτις ἐβεβαίωσεν ὅτι τὸ ἐν Ἀμνισῷ ἱερὸν ἦτο τοῦ Διὸς Θενάτα. Ἦδη καὶ εἰς τὰ ἔξωτερικὰ μέσα τῆς λατρείας παρουσιάζεται στενὴ ἡ ὁμοιότης μεταξὺ Ἀρκαδίας καὶ Ἀμνισοῦ: Ὑπαίθριος βωμὸς καὶ πρὸ αὐτοῦ ἀετοὶ ἐπὶ κίονων. Ἀσφαλῶς ὁ Καλλίμαχος ἦ αἱ πηγαί του ἐγνώριζον κάτι ἀπὸ αὐτὰ τὰ πράγματα, ὅταν συνέδεον τὴν Ἀρκαδίαν πρὸς τὴν Κρήτην διὰ τῆς μυθολογίας τοῦ νηπίου θεοῦ καὶ διὰ τῆς πτώσεως τοῦ ὄμφαλοῦ του παρὰ τὰς Θενάς. Ἡ ἀνακάλυψις τοῦ ἱεροῦ Διὸς Θενάτα ἐν Ἀμνισῷ φωτίζει ἀπλῶς ἡμᾶς καὶ μᾶς εὐκολύνει νὰ κατανοήσωμεν καλύτερον τὴν ποιήσιν τοῦ Καλλιμάχου, ἀλλὰ καὶ γενικῶς τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαιότητος, τὸ ὁποῖον συνήθως ἡ ὑπερκριτικὴ παραγνωρίζει. Πάντοτε οἱ Ἀρχαῖοι ἐγνώριζον κάτι περισσότερον ἀπὸ ἡμᾶς, ὅταν ὠμίουν διὰ τὰς παλαιὰς τῶν παραδόσεις.

Ἀθῆναι, Ἰούλιος 1953

ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ

ἀποίκιον. Τοῦτο, φυσικά, ἀντιστρατεύεται πρὸς τὴν προελληνικὴν καταγωγὴν τῶν νηπίων θεῶν.

²⁶) Ὁρα ΠΑΕ 1938, 136.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΠΤΩΧΟΛΕΟΝΤΟΣ*

(Έξ ιδιοκτητού άνεκδότου παραλλαγής)

Τὸ κατωτέρω ἐκδιδόμενον κείμενον τῆς «Ριμάδας εἰς κάποιον γέροντα» εἶναι νέα παραλλαγή τοῦ γνωστοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ίστορία περὶ τοῦ Πτωχολέοντος», ὡς ἐπεκράτησε νὰ ἀποκαλῆται, στιχουργήματος, περὶ τοῦ ὁποίου πολλὰ ἤδη κατὰ καιροὺς ἐγράφησαν¹. Σφύζεται δ' ἐν χειρογράφῳ, τὸ ὁποῖον, μετ' ἀγνώστων ἐπίσης παραλλαγῶν τοῦ «Πουλολόγου» καὶ τοῦ «Πωρικολόγου», ὅλως τυχαίως ἠγόρασα, μετὰ τινων ἄλλων παλαιότερων καὶ νεωτέρων ἐκδόσεων, κατὰ πρόσφατον εἰς Ἑνετίαν ταξιδιόν μου, παρὰ βιβλιοπώλου, ἀγνοοῦντος προφανῶς τὴν σημασίαν του. Τὰ χειρόγραφα ταῦτα, γραφέντα πιθανώτατα διὰ τῆς ἰδίας χειρός, κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ἡ' αἰῶνος, ἀπετέλουν ἀρχικῶς μέρος ἐκτενεστέρου κώδικος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου βραδύτερον ἀπεσπάσθησαν.

Οὐδεμίαν πληροφορίαν ἠδυνήθην νὰ συλλέξω περὶ τῆς προελεύσεως καὶ τῶν περιπετειῶν τῶν χειρογράφων τούτων, περὶ τῆς ἀκριβοῦς ἐποχῆς τῆς ἀντιγραφῆς καὶ περὶ τοῦ γραφέως αὐτῶν, πλὴν τῆς εἰς τὸ τέλος τοῦ κειμένου τῆς «Ριμάδας εἰς κάποιον γέροντα» ὑπαρχούσης σημειώσεως «Χεῖρ μοναχοῦ Διονυσίου»: τίς ὅμως ὁ μοναχὸς οὗτος δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ καθορισθῇ.

Περιοχόμενον.— Ἡ «Ριμάδα» ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἠθικο - διδακτικῶν περιεχομένου στιχουργημάτων τῆς δημῶδους παραγωγῆς, ἧτις ἀνεπτύχθη ἐν Βυζαντίῳ, ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ ἰβ' μ. Χ. αἰῶνος,

*) Εἰς τὸν πρὸς τιμὴν τοῦ σεβαστοῦ καὶ ἀγαπητοῦ συναδέλφου κ. Ἰω. Καλιτσουνάκη ἐκδιδόμενον τόμον ἐξέλεξα τὸ ἀνωτέρω θέμα, διότι μὲ αὐτὸ ἔχει ἀσχοληθῆ καὶ ὁ τιμώμενος εἰς τὴν πρόσφατον μελέτην του: «Τὸ μεσαιωνικὸν στιχούργημα Βίος καὶ πολιτεία τινὸς δοκιμωτάτου καὶ σοφωτάτου γέροντος», *Byzantinische Zeitschrift*, 1951, σελ. 304 - 314.

1) Κυριώτερα βιβλιογραφία: Κ. Κρομμιάχης, «Ίστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας», μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Γ. Σωτηριάδου, Ἀθήναι, 1900, τομ. Γ', σελ. 46 - 49, ὡς καὶ ἡ ἐκεῖ ἀναφερομένη βιβλιογραφία περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῶν ἐν τῇ Δύσει διασκευῶν τοῦ μύθου, M. Gidel, «Nouvelles études sur la littérature grecque moderne», Paris, 1878, σελ. 385 - 400, Ν. Πολίτου, «Ίστορία τοῦ Πτωχολέοντος», Παρθενῶν, 1872, σελ. 1125 - 1130, Ἡ. Βουτιερίδου, «Ίστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας», Ἀθήναι, 1924, τομ. Α', σελ. 162 - 164 καὶ αἱ λοιπαὶ ἱστορίαι τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας. Βλ. ἐπίσης Ἰω. Καλιτσουνάκη, «Τὸ μεσαιωνικὸν στιχούργημα Βίος καὶ πολιτεία τινὸς δοκιμωτάτου καὶ σοφωτάτου γέροντος», ἐνθ' ἀν.

μὲ ἀντιπροσωπευτικώτερον ἔργον τὸν λαϊκώτατον καταστάντα Σπανέαν⁴.

³Ἠθικὸν δίδαγμα τοῦ ποιήματος εἶναι, ὅτι ὁ ἀληθὴς σοφὸς καὶ τίμιος ἄνθρωπος, ὁ διατηρῶν πάντοτε τὴν ψυχικὴν αὐτοῦ γαλήνην καὶ ἡρεμίαν, οὐδέποτε ἀπόλλυται ἐν τῷ βίῳ, ἐὰν δέ, λόγῳ ἀτυχημάτων ἢ ἄλλων ἀντιξοοτήτων τῆς ζωῆς, περιπέσῃ τυχὸν εἰς δυστυχίαν καὶ στερηθῇ τῶν ἀγαθῶν αὐτοῦ, διὰ τῆς συνέσεως καὶ τῆς τιμιότητος κατορθώνει, καὶ πάλιν, τῇ βοήθειᾳ τοῦ Θεοῦ, νὰ ἐπανέωρῃ τὴν ἠθικὴν καὶ ὕλικὴν ἀποκατάστασίν του.

⁴Ὁ διδακτικὸς οὗτος χαρακτήρ τοῦ ἔργου ὁμολογεῖται κατηγορηματικῶς καὶ παρ' αὐτοῦ τοῦ ἀγνώστου ποιητοῦ εἰς τὸ τέλος τῆς ἐν τῷ παρισινῷ κώδικι διασφθείσης παραλλαγῆς, ἣτις καταλήγει διὰ τοῦ κατωτέρω ἐπιμυθίου :

*Ὅπως δὲ τιμᾶ ὁ Θεὸς
τοὺς φρονίμους τοὺς ἀνθρώπους·
μὲ τὴν γνῶσιν ὅπου ἔχει,
πάλιν ὁ πτωχὸς πλουτίζει.* (στιχ. 381 - 384)

⁵Ἐπίσης ἡ παρ' ἡμῶν δημοσιευομένη παραλλαγή καταλήγει διὰ τῶν ἐξῆς :

*Καὶ τὸν Κύριον δοξάσαν,
ὅπου δίδει τὴν σοφίαν
καὶ τὴν ἀγαθὴν καρδίαν,
δίδει δὲ καὶ προμηθείας
εἰς τοὺς ἐπτωχοὺς καὶ χήρας.* (στιχ. 325 - 329)

⁶Ἡ ὑπόθεσις τοῦ ποιήματος εἶναι ἀπλή⁴. Πλούσιός τις, Λέων καλούμενος, σοφὸς καὶ φρόνιμος πρεσβύτης, κατὰ τινα ἐπιδρομὴν Ἀράβων⁵ κουραδίων, ἀπεγυμνώθη ὀλοκλήρου τῆς περιουσίας αὐτοῦ, ἐκ τοῦ γεγονότος δὲ τούτου καὶ ἀπεκλήθη Πτωχολέων⁶. Ἴνα βοηθήσῃ τὴν πολυμελῆ οἰκογένειάν του καὶ ἐξαγάγῃ αὐτὴν τῆς θλιβερᾶς πενίας,

⁴) Περὶ τῆς ἠθικο - διδακτικῆς ποιήσεως, βλ. Κ ρ ο υ μ β ἄ χ ε ρ, «Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λυγοτεχνίας», ἐνθ' ἄν., σελ. 33 ἐπ.

⁵) Πβ. καὶ τὴν παραλλαγὴν τῆς Βιέννης, στιχ. 348 ἐπ., 801 ἐπ. (ἐνθα ὁ μῦθος τοῦ μύρμηκος) κλ.

⁶) Ἐκτεταμένην περίληψιν βλ. ἐν Ἰ ω. Κ α λ ι τ σ ο υ ν ἄ κ η, «Τὸ μεσαιωνικὸν στιχοῦργημα Βίος καὶ πολιτεία τινὸς δοκιμωτάτου καὶ σοφωτάτου γέροντος», ἐνθ' ἄν., σελ. 304 - 307.

⁷) Ἀραβες καλοῦνται τὴν ἐποχὴν ταύτην οὐχὶ μόνον οἱ ἐξ Ἀραβίας κατὰ γόμενοι, ἀλλ' ἐν γένει πάντες οἱ ἐπιδρομεῖς.

⁸) Βλ. παραλλαγὴν Βιενναίου κώδικος, στιχ. 37: ὁ πτωχὸς ὁ Πτωχολέων, κλ.

εἰς ἣν εἶχε περιέλθει, συνειβούλευσε τοὺς υἱοὺς του νὰ τὸν πωλήσωσιν ἀντὶ μεγάλης τιμῆς εἰς τὴν ἀγοράν, ὡς σκλάβον, μὲ τὴν πεποιθήσιν, ὅτι ὁ Θεὸς θὰ ἔλθῃ ἀρωγὸς εἰς τὰ περαιτέρω. Πράγματι ἀγοράζει αὐτὸν ἀνώτερος ἀξιωματοῦχος τῶν ἀνακτόρων, ὁ δὲ βασιλεὺς, ὅστις κατ' ἀρχὰς ἐκπλήσεται διὰ τὴν καταβληθεῖσαν ὑπέρογκον τιμὴν, ταχέως διαπιστοῖ, ὅτι ὁ γέρον ἦτο ἀνώτερος οἰουδήποτε τιμήματος, καθότι καὶ ἐκ φύσεως εἶχε προικισθῆ μὲ πολλὰς ἀρετάς, καὶ ἐκ πείρας εἶχεν ἀποκτήσει ἐξαιρετικὴν σοφίαν καὶ ἰκανότητα, ὥστε, σὺν τοῖς ἄλλοις, νὰ διακρίνῃ τὴν πραγματικὴν ἀξίαν τῶν πολυτίμων λίθων, τῶν ζώων καὶ αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων. Οὕτως, εὐκαιρίας δοθείσης, ὁ Πτωχολέων ἀποδεικνύει εὐτελοῦς ἀξίας τὸν λίθον, τὸν ὁποῖον ἀνατολίτης πραγματευτὴς ἐπώλει ὡς πολυτιμώτατον, ἐπίσης δὲ καὶ ἑλαττωματικὸν τὸν ἵππον, τὸν ὁποῖον ἕτερος πραγματευτὴς ἐπώλει ἐξ ἴσου εἰς ὑπέρογκον τιμὴν, διατεινόμενος ἐκλεκτὴν τὴν καταγωγὴν αὐτοῦ. Ὁ σοφὸς πρεσβυτὴς ἀποτρέπει ἀκόμη τὸν βασιλέα ἀπὸ τοῦ νὰ νυμφευθῆ νέαν, τὴν ὁποίαν οὗτος μὲν ἐνόμιζεν ἀνωτέραν πάσης ὑπονοίας, ἀντιθέτως δ' ἐκεῖνος ἀποκαλύπτει καταγομένην ἀπὸ κοινὴν γυναῖκα, ἐκ φύσεως δὲ ῥέπουσαν καὶ αὐτὴν πρὸς τὸν ἔκλυτον βίον. Ὁ βασιλεὺς, κατάπληκτος πρὸ τῆς μαντικῆς ταύτης ἰκανότητος τοῦ γέροντος, ἐρωτᾷ τοῦτον καὶ περὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ καταγωγῆς, ὁ δὲ Πτωχολέων τοῦ ἀποκαλύπτει ὅτι δὲν εἶναι γνήσιον βασιλέως τέκνον, ἀλλὰ νόθος υἱὸς ἀρτοποιοῦ τινος, γεγονός, ὅπερ καὶ ἡ βασιλομήτωρ ἠναγκάσθη νὰ ὁμολογήσῃ, δικαιολογουμένη δι' ἀνικανότητα τοῦ συζύγου της. Ὁ βασιλεὺς παρακαλεῖ τὸν γέροντα νὰ μὴ κοινολογήσῃ τὸ μυστικόν, εἰς ἀντάλλαγμα δὲ προσφέρει εἰς αὐτὸν πολυπληθῆ δῶρα καὶ χρήματα. Τέλος ἀφίνει αὐτὸν ἐλεύθερον, ὅπως ἐπανέλθῃ πλησίον τῶν οἰκείων του καὶ ζήσῃ εἰς τὸ μέλλον εὐτυχῆς, δοξολογῶν τὸν Θεὸν διὰ τὴν πρόνοιαν καὶ τὴν φιλανθρωπίαν αὐτοῦ.

Ὡς παρατηρεῖ ὁ Καλιτσουνάκης, «ἡ ἀπλότης τοῦ στιχοῦργήματος εἶναι κατάδηλος, καὶ προφανὴς ὁ σκοπὸς του, ἡ ὑπὲρ πᾶσαν δύναμιν, καὶ τὴν βασιλικὴν ἀκόμη, ἀνωτερότης τῆς σοφίας καὶ παιδείας. Ἡ ἐκλογή τῶν τεσσάρων ἀποδείξεων κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰς «τέσσαρας τέχνας» τὰς ὁποίας εἶχεν, εἶναι ἐπιτυχῆς καὶ ἡ σειρά των κατὰ προοιούσαν σπουδαιότητα. Ἡ ἐκλογή δὲ τῶν παραδειγμάτων γενικωτέρας φύσεως: ἀνὰ ἓν παράδειγμα ἐκ τῆς ἀψύχου φύσεως, ἐκ τοῦ βασιλείου τῶν ζώων καὶ ἔπειτα ἐκ τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων. Εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο ὀρίζεται τῆς μὲν εὐειδοῦς γυναικὸς (κόρης) τὸ παρὸν καὶ μέλλον, τοῦ δὲ ἀνδρὸς (καὶ ἰσχυροῦ βασιλέως) τὸ παρελθόν»¹.

¹) Ἱω. Καλιτσουνάκης, «Τὸ μεσαιωνικὸν στιχοῦργημα κ.λ.», ἐνθ' ἀν., σελ. 307.

Χειρόγραφα καὶ ἐκδόσεις.—Τὸ ποίημα ἔχει ἐκδοθῆ μέχρι τοῦδε ἐκ τριῶν διαφορῶν καὶ μεταξύ των ἰκανῶς ἀφισταμένων παραλλαγῶν, ἐξ ὧν ἡ ἀρχαιότερα, ἐκ 384 στίχων, καὶ ἐν τῷ ἑλληνικῷ κώδικι 390 τῆς Ἑθνικῆς βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (φυλλ. 71r — 75v) σφζομένη⁹, ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ E. Legrand τῷ 1872¹⁰, μετ' εἰσαγωγῆς τοῦ E. Gidel¹¹ καὶ σημειώσεων τοῦ ἰδίου Legrand καὶ Wyndham¹² ἢ δευτέρου, ἐξ 939 στίχων, εἰς τὰ μέσα τοῦ ἰστ' αἰῶνος ἀναγομένη καὶ ἐν τῷ Βιενναίῳ κώδικι 244 (φυλλ. 105 - 108)¹³ σφζομένη, ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ W. Wagner τῷ 1878¹⁴, καὶ ἡ τρίτη, ἐκ 409 στίχων, εἰς τὸν ἰζ' αἰῶνα ἀναγομένη καὶ ἐν χειρογράφῳ τῆς Βυτίνης σφζομένη, ἐξεδόθη ἔπίσης ὑπὸ τοῦ E. Legrand τῷ 1874¹⁵, μετ' ἐπιστολῆς τοῦ ἀποστείλαντος αὐτὴν Ν. Πολίτου¹⁵. Γνωστὴ ἔπίσης τυγχάνει καὶ ἄλλη

⁹) Ὁ Βουτιεριδης, ἀμφισβητῶν τὴν προτεραιότητα τῆς παραλλαγῆς ταύτης γράφει: «Ὡς ἀρχαιότεραν τῶν τριῶν παραλλαγῶν ὁ Krumbacher (τόμ. Γ', σελ. 47) θεωρεῖ τὴν ἐκδοθεῖσαν πρώτην ὑπὸ τοῦ Legrand, χωρὶς ὅμως νὰ καθορίσῃ καὶ τοὺς λόγους, διὰ τοὺς ὁποίους χαρακτηρίζει αὐτὴν ὡς ἀρχαιότεραν. Ἡ ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τοῦ Wagner ἔχει γραφῆ εἰς ἰκανῶς ἀρχαίον ὀκτασύλλαβον, ὅπως καὶ αἱ ἄλλαι. Ἡ δευτέρα αὕτη παραλλαγή καὶ ἔνεκα τῆς γλώσσης τῆς καὶ ἐξ ἄλλων τινῶν ἑσωτερικῶν λόγων φαίνεται μᾶλλον νὰ εἶναι ἀρχαιότερα, κατ' ἐξαίρεσιν τοῦ γενικοῦ σχεδὸν κανόνος, ὅτι αἱ συντομώτερα παραλλαγαὶ εἶναι καὶ αἱ ἀρχαιότεραι, ὡς ἐξάγεται ἀπὸ τὰ μέχρι τοῦδε ἐξετασθέντα διάφορα ποιητικὰ ἔργα». Η. Βουτιεριδου, «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας», ἐνθ' ἀν., σελ. 162, σημ. 1.

¹⁰) «Περὶ τοῦ γέροντος τοῦ φρονίμου Μουζοκουρεμένου, ποίημα νῦν τὸ πρῶτον ἐκ τοῦ ἐν Παρισίοις χειρογράφου ἐκδοθὲν ἐπιμελεία καὶ διορθώσει Αἰμυλίου Λεγρανδίου», Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néo-Hellénique, n. 19, Paris, 1872.

¹¹) Ἐκδοσις Legrand, ἐνθ' ἀν., σελ. 5 - 20. Ἀνεδημοσιεύθη ἐν «Nouvelles études sur la littérature Grecque moderne», ἐνθ' ἀν., σελ. 385 - 450.

¹²) Ἐκδοσις Legrand, ἐνθ' ἀν., σελ. 34 - 54.

¹³) Περιγραφή τοῦ κώδικος ἐγένετο ὑπὸ Κ. Σάθα ἐν W. Wagner, «Carmina graeca medii aevi», Lipsiae, 1878, σελ. IX ἐπ.

¹⁴) W. Wagner, «Carmina graeca medii aevi», ἐνθ' ἀν., σελ. XI - XII, καὶ 277 - 303.

¹⁵) É. Legrand, «Recueil de chansons populaires grecques», Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néo-Hellénique, nouvelle serie, n. 1, Athènes, 1871, σελ. 257 - 285.

¹⁶) É. Legrand, «Recueil de chansons populaires grecques», ἐνθ' ἀν., σελ. 257. Ἡ ἐπιστολὴ ἔχει ὡς ἐξῆς: «Τὸ ἔσμα τοῦτο διατηρεῖται ἐν χειρογράφῳ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Ἑλληνικῆς σχολῆς τῆς Βυτίνης ὁπόθεν μοὶ ἐστάλη. Ἄν καὶ ἐν γένει ἐκ τοῦ ὕφους τοῦ φαίνεται Βυζαντινῆς ἐποχῆς, νομίζω ὅμως ὅτι εἶναι μεταγενεστέρα διάπλασις ἀρχαίου Βυζαντινοῦ ἔσματος, ὡς ἐκ πολλῶν τεκμηρίων δύναται τις νὰ συμπεράνῃ. Ὁ μῦθος, ὃν τὸ ἔσμα τοῦτο ἀφηγεῖται, εἶναι τουρκικός, καὶ ἐμπεριέχεται ἐν τινι συλλογῇ ἀνατολικῶν μύ-

παραλλαγὴ τοῦ ποιήματος—κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Κρουμπάχερ¹⁶—, συγγενῆς ἀλλὰ μετὰ σημαντικῶν διαφορῶν ἀπὸ τὴν δευτέραν, σφζομένη δὲ ἐν τῷ νεαπολιτικῷ κώδικι III. A. α 9. Νέα, τέλος, καὶ μέχρι τοῦδε ἄγνωστος παραλλαγὴ εἶναι ἢ παρ' ἡμῶν νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδομένη, περὶ ἧς γενήσεται κατωτέρω λόγος.

Ὡς καὶ ἐκ τοῦ διαφόρου ἀριθμοῦ τῶν στίχων προκύπτει, μετὰξὺ τῶν παραλλαγῶν, καίτοι ἐν ταῖς γενικαῖς γραμμαῖς αὐταὶ ἀκολουθοῦσι τὸ αὐτὸ σχεδιάγραμμα, ὑπάρχουσιν αἰσθηταὶ διαφοραὶ, σπουδαιότεραι τῶν ὁποίων εἶναι αἱ ἐξῆς:

Ἡ παραλλαγὴ τῶν Παρισίων περιέχει ἐν ἀρχῇ στίχους (1-19) ἀνεξαρτήτους τῆς λοιπῆς ἀφηγήσεως καὶ ἀνήκοντας εἰς μίαν ἢ ἴσως καὶ εἰς δύο παλαιότερας διασκευάς. Λεῖπει ἐν αὐτῇ τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Ἰππου, τὸ δὲ τέλος εἶναι συντομώτατον. Ἐν τῷ κειμένῳ ἀναφέρονται οἱ Βούλγαροι καὶ οἱ Τάρταροι.

Ἡ παραλλαγὴ τῆς Βιέννης περιλαμβάνει ἐκτεταμένον πρόλογον, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ ποιητὴς λέγει, ὅτι ἀπευθύνει τὸ στιχοῦργημά του πρὸς φίλον, Ἄργυρομύτην¹⁷ καλούμενον, χάριν τοῦ ὁποίου ἔγραψε τοῦτο:

*ἡ δὲ σὴ φιλικωτάτη,
καθαρὰ φίλια λέγω,
εἴλυνσε κάμῃ πρὸς τοῦτον
ἐν ἀδολεσχίᾳ γράψαι.* (στιχ. 7 - 10)

καὶ κατωτέρω:

*περισσότερον εἰς τοῦτο
ἡ ἀγάπη σου, καὶ φίλε,
ἔφερε με τοῦ νὰ γράψω.* (στιχ. 21 - 23)

Πιθανώτατα τοιοῦτος φίλος νὰ μὴ ὑπῆρχεν ἐν τῇ πραγματικότητι, πρόκειται δὲ περὶ ἀπλοῦ ποιητικοῦ εὐρήματος, ὡς καὶ εἰς ἄλλα στιχοῦργήματα τῆς ἐποχῆς παρατηρεῖται¹⁸. Ὡς σημειοῖ καὶ ὁ Καλιτσου-

θων ἐκδοθεῖσα κατὰ τὸ 1861 ἐν Ἀθήναις, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Μῦθοι, μυθιστορίαὶ καὶ διηγήματα ἠθικὰ καὶ ἀστεία ἐκτεθέντα πρὸς διυσκέδασιν τῶν Ἑλλήνων παρὰ Δ. Κ. Χ. Ἀσλάνη, Βυζαντινοῦ. Ἐκδίδεται τὸ δεύτερον ὑπὸ Ἐμμ. Γεωργίου, Σαμίου (in -16, 120 pages). Ὁ μῦθος εἴρηται ἐν σελίσαι 66 - 69, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Ὁ σοφὸς περιηγητῆς καὶ ὁ νόθος σουλτᾶνος.

¹⁶) Κρουμπάχερ, «Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας», ἐνθ' ἀν., τομ. Γ', σελ. 48.

¹⁷) Ἰω. Καλιτσουνάκη, «Τὸ μεσαιωνικὸν στιχοῦργημα κ.λ.», ἐνθ' ἀν., σελ. 308.

¹⁸) Βλ. Γ. Ζώρα, «Ὁ ποιητὴς Μαρῖνος Φαλιέρος», Κρητικὰ Χρονικά, τομ. Β', 1948, σελ. 18.

νάκης, ὁ συγγραφεὺς «λέγει παραδόξως ὅτι «ὑπήκουσε» εἰς τὸν φίλον του, διὰ τὴν γράψην τὸ στιχοῦργημα, ἐνῶ ὁ φανταστικὸς ἴσως φίλος του δὲν εἶχεν ἰδέαν τούτου. Ἐκτὸς ἂν τὸ «ὑπήκουσε», θεωρήσωμεν ὡς σημαῖνον ἀφυσίωσιν εἰς τὸν φίλον του καὶ ὑποχώρησιν εἰς ἐνδόμενον πρὸς τοῦτο προτροπὴν»¹⁰.

Ἡ παραλλαγή αὐτῆ τῆς Βιέννης, οὕσα ἢ ἐκτενεστέρα, περιέχει καὶ ἐπεισόδια μὴ ἀπαντῶντα εἰς τὰς ἄλλας παραλλαγὰς, ὡς ὁ περὶ μύρμηκος μῦθος καὶ αἱ ἠθικαὶ νοθεσίαι (στιχ. 348 - 375), καὶ τὰ ὁποῖα οὐχὶ σπανίως ἀποτελοῦσιν ἀπλὴν ἀνουσίαν καὶ φορτικὴν πεζολογίαν. Αἱ τέσσαρες ἀπ. δεῖξεις ἀκολουθοῦσι τὴν ὀρθοτέραν σειρὰν, ἥτοι τοῦ πολυτίμου λίθου, τοῦ ἵππου, τῆς κόρης καὶ τοῦ βασιλέως. Τέλος, ἐν τῇ παραλλαγῇ ταύτῃ, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἄλλας, ὅπου ὁ βασιλεὺς, ἐκ θανάσμου καὶ ἐκτιμήσεως, ἰδίᾳ βουλήσει, ἀπελευθερώνει τὸν Πτωχολέοντα, οὗτος ἐκβιάζει τὸν βασιλέα νὰ τὸν ἀφήσῃ ἐλεύθερον, ἀπειλῶν αὐτόν, ὅτι, ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει, θέλει ἀποκαλύψει τὸ μυστικὸν τῆς καταγωγῆς του.

Ἡ παραλλαγή τῆς Βυτίνης εἶναι ἢ συντομωτέρα καὶ στερεῖται προλόγου, χαρακτηριστικὸν δ' αὐτῆς εἶναι ὅτι ἀποδίδει τὴν ἐπέλασιν τῶν κουρσάρων εἰς τὴν θεῖαν τιμωρίαν διὰ τὰ πολλὰ ἁμαρτήματα τῶν ἀνθρώπων, θέμα κοινὸν εἰς πολλοὺς στιχοῦργους, ζητοῦντας νὰ ἀνεύρωσι θρησκευτικὴν ἐξήγησιν πάσης κακοδαιμονίας, ἰδίᾳ δὲ εἰς τοὺς θρήνους τοὺς ἀναφερομένους εἰς καταστροφάς, λεηλασίας ἢ πτώσεις πόλεων. Ἡ σειρὰ τῶν ἀποδείξεων εἶναι: ἐπεισόδιον ἵππου, πολυτίμου λίθου, κόρης, βασιλέως.

Ἡ ὑπαρξὶς πλειόνων παραλλαγῶν καὶ δὴ εἰς διαφόρους ἐποχὰς ἀνηκουσῶν, δεικνύει, ὅτι τὸ ποίημα ἦτο εἰς εὐρείαν κλίμακα γνωστὸν καί, ὅτι διὰ τῆς στοματικῆς παραδόσεως μετεδίδοτο ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν, ὑφιστάμενον, ὡς ἦτο ἐπόμενον, ἀναπότρεπτον ἀλλοίωσιν ἐν τε τῷ περιεχομένῳ καὶ τῇ μορφῇ αὐτοῦ. Οὕτως ἐξηγεῖται καὶ ἡ αἰσθητὴ διαφορά, ἥτις παρατηρεῖται εἰς τὴν ἕκτασιν καὶ εἰς τὰς κατ' ἰδίαν λεπτομερείας τοῦ στιχοῦργήματος.

Τίτλος.—Οἱ τίτλοι ὑφ' οὓς παρεδόθη τὸ ποίημα εἶναι διάφοροι. Ἡ παρισινὴ παραλλαγή φέρει τὸν τίτλον «Περὶ τοῦ γέροντος τοῦ φρονίμου Μουτζουκουρεμένου», ἡ βιενναία φέρει τὸν τίτλον «Βίος καὶ πολιτεία τινὸς δοκιμωτάτου καὶ σοφωτάτου γέροντος», καὶ ἡ τρίτη, τῆς Βυτίνης, τὸν τίτλον «Ὁ σοφὸς πρεσβύτες».

Ἐκ τῶν τριῶν τούτων τίτλων, οἱ δύο τελευταῖοι ὑποδηλοῦσι τὴν

¹⁰) Ἰω. Καλιτσουνάκη, «Τὸ μεσαιωνικὸν στιχοῦργημα κ.λ.», ἐνδ' ἂν., σελ. 308.

σύνεσιν καὶ σοφίαν τοῦ γέροντος Λέοντος, τοῦ πρώτου δὲ τὴν ἐξηγήσιν παρέχει ὁ Ν. Πολίτης λέγων : «Ἡ λέξις αὕτη (Μουντζουκουρεμένου) σημαίνει ἴσως, τοῦ ταλαιπώρου, τοῦ δυστυχοῦς· ἡ μὲν λέξις μούντζαις εἶναι ταυτώνυμος τῇ λ. φάσκελα, περὶ ἧς ἐν τῷ περὶ Καταρῶν κεφαλαίῳ τοῦ β' τόμου, τοῦ περὶ τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων συγγράμματος ἡμῶν ὁμιλοῦμεν· εἶναι δὲ τὰ φάσκελα χειρονομία ὑβριστική, πρὸς εὐτελεῖς ἀνθρώπους ἀπευθυνομένη· ἡ δὲ λέξις κουρεμένος (tondu) εἶναι συνώνυμος τῇ καυμένος (brûlé = le raiivre homme)· συνήθης δ' ἡ ἔκφρασις Κουρέματά σου! θωπευτικῶς λεγομένη πρὸς τινα ἀνόητόν τι εἰπόντα, ἔτι δὲ συνηθεστέρα ἡ : Δὲν πᾶς νὰ κουρεύεσαι ! ἐπίσης εὐχρηστος ἐπὶ τῶν ἀνοησίας λεγόντων»²⁰.

Φαίνεται, ὅτι τὸ ὄνομα τοῦτο προῆλθεν ἐκ τῶν στίχων 96 - 97 τῆς παρισινῆς παραλλαγῆς, ἐν οἷς ὁ σοφὸς πρεσβύτης, ὁμιλῶν κατὰ τῶν αὐλοκολάκων, παρατηρεῖ, ὅτι οὗτοι εὐρίσκονται συνεχῶς εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἄρχοντος, ὅστις, τὰ αὐτὰ πρόσωπα, τὰ ὅποια περιβάλλει τὸ πρῶτον διὰ τῆς εὐνοίας του, βραδύτερον, ὅταν ὀργισθῇ :

*καὶ πομπεύει καὶ κουρεύει,
καὶ μουντζώνει καὶ ἐξορίζει*²¹.

Ἐπεκράτησεν ὁμως ὁ τίτλος τῆς «Ἱστορίας τοῦ Πτωχολέοντος», ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ πλουσίου, κατόπιν δὲ πτωχεύσαντος Λέοντος καὶ καταστάντος Πτωχολέοντος²², ὡς καλεῖται οὗτος ἐν τῇ παρισινῇ παραλλαγῇ (στιχ. 37) : ὁ πτωχὸς ὁ Πτωχολέων²³.

Ἡ Γλῶσσα.—Ἡ γλῶσσα τῶν τριῶν παραλλαγῶν εἶναι διάφορος. Καίτοι ἡ ἀκριβὴς διάκρισις δὲν εἶναι εὐχερής, ἔνεκα τῆς ἀναμείξεως πολλῶν στοιχείων καὶ τύπων, ὁμως, ἐν γενικαῖς γραμμαῖς, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι εἰς τὴν παρισινὴν παραλλαγὴν ἡ γλῶσσα ἀνήκει εἰς τὸ μεικτὸν ἐκεῖνο, μὲ ἐπικράτησιν τῶν ἀρχαϊζόντων στοιχείων, ἰδί-

²⁰) Ν. Πολίτου, «Ἱστορία τοῦ Πτωχολέοντος», ἐνθ' ἀν., σελ. 1125, σημ. 1.

²¹) Πβ. καὶ τοὺς παραλλήλους στίχους 109 - 110 τῆς βιενναίας παραλλαγῆς :

*καὶ πομπεύουν καὶ δημεύουν,
ζημιώνουν, ἐξορίζουν.*

²²) Πβ. καὶ τοὺς στίχους 326 - 328 :

*ἔτοῦτο, μῆτερ, τὸ λέγει
ὁ πτωχὸς ὁ Πτωχολέων
ἀληθὲς ἔναι ἡ ὄχι ;*

²³) Κατ' ἀναλογίαν, ἐκ τοῦ Πυρόδρομος ἐσηματίσθη τὸ ὄνομα Πτωχοπρόδρομος.

ωμα, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζει τὰ πλεῖστα δημῶδη ἔργα τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰώνων, ἐνῶ εἰς τὴν βιενναίαν παραλλαγὴν ἡ γλῶσσα εἶναι ἐπίσης ἀνώμαλος καὶ μεικτὴ, μὲ ἐπικράτησιν, ὅμως, περισσοτέρων δημῶδων στοιχείων. Ὡς εἶδομεν²⁴, ὁ Βουτιερίδης θεωρεῖ τὸν τύπον τῆς γλῶσσης τῆς βιενναίας παραλλαγῆς παλαιότερον τοῦ τῆς παρισινής, ὁ δὲ Καλιτσουνάκης παρατηρεῖ, ὅτι τὴν βιενναίαν παραλλαγὴν τοῦ βυζαντινοῦ τούτου στιχοῦργήματος ὑπὸ γλωσσικὴν ἐποψιν πρέπει νὰ τὴν κατατάξωμεν εἰς τοὺς ὀλίγον πρὸ τῆς Ἀλώσεως χρόνους²⁵. Εἰς τὴν παραλλαγὴν, τέλος, τῆς Βυτίνης ἡ γλῶσσα εἶναι πλέον καθαρῶς δημῶδης καὶ παρουσιάζει μεγαλύτεραν ὁμοιομορφίαν.

²⁴ Ἴδου δεῖγμα παραλλήλου χωρίου τῶν τριῶν παραλλαγῶν :

Παραλλαγὴ ἐκ τοῦ παρισινοῦ κώδικος :

*Ἄλλ' ἐπέπερ ὁ βασκαίνων
πολεμεῖ γένος βροτείων,
ἤγειρεν καὶ κατ' αὐτοῦ τε
πόλεμον δὲ τῆς πτωχείας.
Ἐν καιρῷ τῶν ἡμερῶν του
ἦλθαν ἄραβοι κουρσάροι,
οἱ σκύλοι καὶ ἐκουρσεῦσαν
τὸν τόπον ὅπου ἦτο,
τὰς καμήλους καὶ τοὺς ὄνους
καὶ τὰ πρόβατα καὶ γίδια,
τοὺς βοσκὸν καὶ τοὺς ποιμένας.* (στιχ. 47 - 57)

Παραλλαγὴ ἐκ τοῦ βιενναίου κώδικος :

*Ὡς γοῦν ἔφερον ὁ χρόνος,
ὁ ἀσύστατος ὁ βίος,
καὶ τὸ κύλισμα τῆς τύχης,
τὸ ἀσύστατον τοῦ κόσμου,
ἦλθεν κοῦρσος εἰς τὸν τόπον,
οὗ εὐρίσκετον ὁ γέρον·
εἶτα ἐπτώχευσεν ἐκεῖσε
ἅμᾳ τε καὶ τὰ παιδιὰ του
εἰς πενίαν τὴν ἐσχάτην,
δυστυχίαν βαρυτάτην.* (στιχ. 48 - 58)

Παραλλαγὴ ἐκ τοῦ κώδικος Βυτίνης :

κ' ἦλθε δύστυχος ὁ χρόνος

²⁴) Βλ. ἀνωτέρω σελ. 270, σημ. 8.

²⁵) Ἰω. Καλιτσουνάκης, «Τὸ μεσαιωνικὸν στιχοῦργημα κ.λ.», ἐνθ' ἀν. σελ. 107.

κ' ἐκουρσεύθηκεν ἡ χώρα,
 κ' ἤλθαν σὲ πολλὴν ἀνάγκην.
 Κράζει τοὺς ὄλους ἀντάμα,
 καὶ υἱοὺς καὶ θυγατέρας
 καὶ γαμβροὺς καὶ τὰ ἐγγόνια. (στιχ. 5 - 10)

Ἡ διαφορὰ αὕτη τοῦ γλωσσικοῦ ιδιώματος τῶν τριῶν παραλλαγῶν εἶναι ἰδιαιτέρας σημασίας, διότι, ὡς παρατηρεῖ καὶ ὁ Κρουμπάχερ: «Ἐκ τῆς παραβολῆς τῶν τριῶν ἐκδόσεων θὰ προέκυπτε πλήθος ὀφελίμων παρατηρήσεων, διότι σαφέστερον εἰς ταύτας ἢ ἀλλαχοῦ ἐκφαίνεται ἡ προϋοῦσα μεταβολὴ τῆς γλωσσικῆς καὶ πολιτικῆς βάσεως καὶ τῆς μεθόδου, καθ' ἣν διεσκευάζοντο παλαιότερα ἔργα»²⁶. Ἡ συγκριτικὴ αὕτη μελέτη καθίσταται τώρα πληρεστέρα διὰ τῆς προσθήκης καὶ τῆς νέας κατωτέρω ἐκδομένης παραλλαγῆς.

Μέτρον. — Μέτρον καὶ τῶν τριῶν παραλλαγῶν εἶναι ὁ τροχαϊκὸς δκτασύλλαβος ἀνομοιοκαταλήκτος, χρησιμοποιοηθεὶς εἰς πολλὰ ἔργα τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων. Ἐναφερόμενος εἰς τὴν ἐκδοσιν τῆς παρισινῆς παραλλαγῆς, ὁ Πολίτης γράφει: «Ἡ διήγησις αὕτη εἶναι γεγραμμένη εἰς στίχους ἀνομοιοκαταλήκτους, εἰς δίμετρον τροχαϊκὸν πεποιημένους μέτρον· ἡ στιχουργία ὅμως εἶναι πολλαχοῦ σφαλερὰ καὶ ἀπειρόκαλος, τοῦ ἀντιγραφέως προδίδουσα τὴν ἀμάθειαν, ἣν καταφρανεστέραν ποιοῦσιν οἱ ἀπειροὶ τῆς γλώσσης βαρβαρισμοί»²⁷.

Δέον νὰ προσθέσωμεν, ὅτι καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς τοῦ στιχουργήματος παραλλαγῆς πολλὰ τῶν μετρικῶν σφαλμάτων ὀφείλονται εἰς τοὺς ἀντιγραφεῖς καὶ ὅτι δύνανται εὐχερῶς νὰ διορθωθῶσιν.

Συγγραφεὺς, τόπος καὶ χρόνος συγγραφῆς. — Τῆς «Ἱστορίας τοῦ Πτωχολέοντος», ὡς τῶν πλείστων ἔργων τῆς ἐποχῆς, ἀγνοοῦμεν τὸν συγγραφέα, τὸν τόπον καὶ τὸν χρόνον τῆς συγγραφῆς.

Περὶ τοῦ συγγραφέως οὐδεμία παρέχεται ἀμεσος πληροφορία καὶ μόνον ἔμμεσοί τινες ἐνδείξεις ἐξάγονται ἐκ τοῦ περιεχομένου τοῦ ποιήματος. Οὕτως ἐν τῇ βιενναίᾳ παραλλαγῇ ὁ συγγραφεὺς παρουσιάζει τὸν Πτωχολέοντα ἐπικαλούμενον τὸν Ἅγιον Δημήτριον²⁸· ἐπειδὴ δὲ ὁ ἅγιος οὗτος εἶναι ὁ πολιοῦχος τῆς πόλεως τῆς Θεσσαλονίκης, δυνάμεθα νὰ εἰκάζωμεν, ὅτι ὁ ποιητὴς κατήγετο, ἢ, τουλάχιστον, κατόκει ἐν τῇ πόλει ταύτῃ. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἔζησεν ἐπὶ τινὰ χρόνον καὶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, πρὸς τὴν ὁποίαν, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἦσθάνετο

²⁶) Κρουμπάχερ, «Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας», ἔνθ' ἀν., τομ. Γ', σελ. 47.

²⁷) Ν. Πολίτου, «Ἱστορία τοῦ Πτωχολέοντος», ἔνθ' ἀν., σελ. 1125α.

²⁸) Πβ. στίχον 157: *μὰ τὸν ἅγιον Δημήτριον.*

ἔλως ἰδιάζοντα θαυμασμόν καὶ ἀφοσίωσιν.

Ἐν τῇ βιενναίᾳ παραλλαγῇ ὁ συγγραφεὺς λέγει, σὺν τοῖς ἄλλοις, ὅτι:

*ξένον μοναχοῖς ὑπάρχει
τοῦ νὰ γράφουσιν τοιαῦτα
μυθικὰ καὶ βίου λόγον*²⁹, (στιχ. 24 - 26)

Ἐξ οὗ ἐπιτρέπεται νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἦτο μοναχός τις· τὴν ὑπόθεσιν δὲ ταύτην ἐνισχύει τὸ γεγονός, ὅτι ἐπανειλημμένως ἐν τοῖς γραφομένοις παρέχει δείγματα τῆς χριστιανικῆς πίστεως αὐτοῦ καὶ τῆς βαθυτάτης πρὸς τὸν Θεὸν εὐσεβείας³⁰.

Τὴν αὐτὴν γνώμην ἀποδεχόμενος καὶ ὁ Καλιτσουνάκης, λέγει, ὅτι τὸ ἐν λόγῳ στιχοῦρημα «ἀποτείνεται ὑπὸ τοῦ ἀνωνύμου μοναχοῦ συγγραφέως»³¹ καὶ κατωτέρω προσθέτει, ὅτι ὁ «στιχοουργὸς ὡς ἐξάγεται ἐξ ἀρκετῶν τοῦ κειμένου χωρίων εἶναι μοναχός (στιχ. 24, 92, 128, 924, κυρίως 838, 898 καὶ 926), ζῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει (στιχ. 140, 150, 179, 864 καὶ κυρίως 188 καὶ 856), ἴσως ἐκ Θεσσαλονίκης καταγόμενος (στιχ. 157)»³².

Χαρακτηριστικὸν εἶναι, ὅτι ὁ στιχοουργὸς καταδικάζει ἀσθηρότατα τὰς δολοπλοκίας καὶ τὴν ζωὴν τῶν ἀνακτόρων, ὡς καὶ τὴν ἐν γένει συμπεριφορὰν καὶ μικροπρέπειον τῶν ἀυλοκόλακων, ὑφισταμένων ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν παντὸς εἴδους ταπεινώσεις καὶ ἐξευτελισμοὺς ἐκ μέρους τοῦ ἡγεμόνος. Οὕτως, ἐν τῇ παραλλαγῇ τῶν Παρισίων, ὁ Πτωχολέων, ἀποτεινόμενος πρὸς τὰ τέκνα του, λέγει :

*Ἐγὼ καὶ φρόνιμος ἦμουν
καὶ κριτῆς ἐκαθεζόμεν,*

²⁹) Τὸ νόημα εἶναι, ὅτι καίτοι θεωρεῖται ἄηθες εἰς μοναχὸν—ὡς ὑποτίθεται ὅτι εἶναι ὁ συγγραφεὺς—νὰ ἀσχολῆται μὲ θέματα λαϊκά, ὅμως χαριζόμενος εἰς τὸν φίλον του, ὁ ἄγνωστος ποιητὴς μας ἀνέλαβε νὰ γράψῃ τὴν ἱστορίαν τοῦ Πτωχολέοντος.

³⁰) Οὕτως ἐν τῇ βιενναίᾳ παραλλαγῇ λέγεται: στιχ. 274: *καὶ δοξάζω τὸν Χριστόν μου*, στιχ. 838 - 810: *εἰς τὸν λόγον τοῦ Χριστοῦ μου — φῆ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος — εἰς αἰῶνας τῶν αἰῶνων*, στιχ. 898 - 899: *Κύριος κατενοδώσει — διαβήματα καὶ δρόμους*, στιχ. 926 - 927: *Κύριος διατηρήσει — τὸ βασίλειόν σου κράτος*, κ.λ. Ἡ παραλλαγή τῆς Βυτίνης ἀποδίδει τὴν ἐπιδρομὴν τῶν κουρσάρων καὶ τὴν δῆωσιν τῆς χώρας εἰς θεῖαν τιμωρίαν στιχ. 14 - 17: *μὴ λυπᾶσθε ἴς τὴν ἀνάγκην — ὅπου ἦλθεν εἰς τὴν χώραν — ἐξ ἁμαρτιῶν, ὧν εἶδε — Κύριος ὁ Παντοκράτωρ*.

³¹) Ἰω. Καλιτσουνάκης, «Τὸ μεσαιωνικὸν στιχοῦρημα κλ.», ἐνθ' ἄν., σελ. 304.

³²) Ἰω. Καλιτσουνάκης, «Τὸ μεσαιωνικὸν στιχοῦρημα κλ.», ἐνθ' ἄν., σελ. 307 - 308.

ἀλλ' οὐ κατεδέχθη δ' ὅπως
 βασιλέως τὴν ἀγάπην,
 γὰρ ἔσθ' ἡμεῖς εἰς τὸ παλάτι,
 γὰρ περὶ ὡς ἐδικός του...
 Οὕτως εἶναι, τὰ παιδιὰ μου,
 τῶν αὐθεντῶν ἢ ἀγάπῃ
 τοὺς κοινότερους δροσίζει,
 ἀλλὰ, ὅταν θυμωθῶσι,
 ἐκείνων τὰ γένηα κόπτει,
 καὶ πομπεύει καὶ κονφεύει
 καὶ μουντζώνει καὶ ἐξορίζει. (στιχ. 77-82, 91-97) ⁸³

Κατιφάνης εἶναι ἐπίσης ἐν τῇ παρισινῇ παραλλαγῇ καὶ ἡ διάθεσις τοῦ συγγραφέως, ὅπως ταπεινώσῃ τοὺς Τατάρους καὶ τοὺς Βουλγάρους, οἵτινες, ἐνῶ κατ' ἀρχὰς περιπαίζουσι τὸν Πτωχολέοντα,

ἤρξαντο καταγελαῖν τον
 οἱ Βουλγάροι καὶ οἱ Τατάροι:
 «Ἴδε, ὦ γέρον, τὸ τί ἀξιάζει
 εἰσθεῖο τὸ καλὸν πράγμαν, (στιχ. 187 - 190)

βραδυτέρον ἀναγκάζονται νὰ ἀναγνωρίσωσι τὴν ἀξίαν του.

Σχολιάζων τὸ γεγονός, ὁ Gidel παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς: Ce sentiment de malice contre un peuple ennemi ne peut être nié dans le passage où le vieillard paraît pour la première fois devant le roi. Le prince lui présente la pierre précieuse qu'il a payée si cher. Les Bulgares et les Tartares qui se trouvent à ses côtés ne manquent pas de se rire de l'esclave. Cette grossièreté tourne bientôt à leur confusion. Plus ils ont été prompts à se railler du sage vieillard, plus ils seront punis par le succès qu'il obtient» ⁸⁴. Εἰς τὰς λοιπὰς παραλλαγὰς αἱ δύο αὐταὶ φυλαὶ οὐδόλως ἀναφέρονται.

Μεγάλος εἶναι ὁ θαυμασμός τοῦ ἀγνώστου συγγραφέως πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τῆς ὁποίας ἐπανελημμένως συνοδεύει τὸ ὄνομα μὲ λίαν κολακευτικὰ ἐπίθετα, καὶ τῆς ὁποίας πλέκει τὸ ἐγκώμιον ἐν τῇ παρισινῇ παραλλαγῇ:

ἀλλὰ καὶ τὴν πόλιν ταύτην,
 ἐνδοξον καὶ τρισολβίαν,
 πολυάνθρωπον καὶ πρῶτην
 εἰς τὸν κόσμον ὄλον λέγω·

⁸³) Πβ. καὶ τὴν βιενναίαν παραλλαγὴν, στιχ. 105 ἐπ., 348 ἐπ., κ λ.

⁸⁴) M. Gidel, «Nouvelles études sur la littérature grecque moderne», ἐνθ' ἄν, σελ. 391.

κι ὡς νικᾷ τὸ φῶς τοῦ ἡλίου
 τοὺς ἀστέρας καὶ σελήνην,
 οὕτως ἔχει καὶ τὸ νῆκος
 ὅσα ὑπὸ τὴν γῆν ἐπάνω
 τὸ Βυζάντιον τὸ μέγα,
 πώποτ' ἄλλον οὐκ ἐφάνη,
 οὐδ' ἐποῖκεν, οὐδ' ἐφάνη
 ὁ Θεὸς ὁ πάντων κτίστης,
 ἀλλ' οὐδέποτε ποιήσει. (στιχ. 857 - 868)⁸⁵

Εἶχε γνωρίσει ἄρα γε ὁ ἄγνωστος ποιητὴς καὶ ἐξ ἰδίας ἀντιλήψεως τὴν βυζαντινὴν πρωτεύουσαν, τὴν ὁποῖαν τόσον πολὺ ἐκθειάζει, ἢ μόνον ἐκ φήμης καὶ περιγραφῶν τρίτων ἐπληροφορήθη τὸ μεγαλεῖόν της; Δύσκολον εἶναι νὰ δοθῇ ἀκριβῆς ἀπάντησις, καίτοι ἡ πρώτη ὑπόθεσις φαίνεται ἢ πιθανωτέρα⁸⁶.

Ὡς πρὸς τὸν τόπον ὅπου διαδραματίζονται τὰ γεγονότα, στηριζόμενος εἰς τοὺς κατωτέρω στίχους τῆς παρισινής παραλλαγῆς:

ἦτον ἄνθρωπος ἐν πόλει
 ἦτον πλούσιος καὶ μέγας, (στιχ. 20 - 21)

ὁ Legrand⁸⁷ νομίζει ὅτι ἐνταῦθα ὑπόκειται ἡ Κωνσταντινούπολις, διό γράφει «Πόλει», μὲ κεφαλαῖον τὸ ἀρχικὸν γράμμα. Ἄλλ' ἡ ὑπόθεσις αὕτη, τὴν ὁποῖαν ἀποδέχεται καὶ ὁ προλογιστὴς τὴν ἔκδοσιν Gidel⁸⁸, δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν πραγματικότητα, καὶ δι' ἄλλους λόγους, ἀλλὰ καὶ διότι εἰς τὰς ἄλλας παραλλαγὰς δὲν ἀπαντᾷ ἡ λέξις «πόλις», ἀλλὰ ἡ λέξις «τόπος»⁸⁹ ἢ «χώρα»⁹⁰. Ἐπὶ πλέον ἡ βιενναῖα παραλλαγή καθορίζει σαφῶς ὅτι ὁ γέροντ' ἔζη μὲν κατὰ τὴν νεανικὴν ἡλικίαν του εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ἀλλ' ὅταν ἀρχίζη ἡ ἀφήγησις εὐρίσκετο μακρὰν

⁸⁵) Πβ. καὶ παραλλαγὴν τῆς Βυτίνης:

εἰς τὴν ξακουσμένην πόλιν,
 ἔς τὴν μεγάλην Βυζαντιδα,
 πῶκτισεν ὁ Κωνσταντῖνος. (στιχ. 22 - 24)

⁸⁶) Κατὰ τὸν Καλιτσονάκη, ὁ συγγραφεὺς ἔζη ἐν Κωνσταντινουπόλει («Τὸ μεσαιωνικὸν στιχοῦρημα» κ.λ., ἐνθ. ἀν., σελ. 307 - 308).

⁸⁷) É. L e g r a n d, «Περὶ τοῦ γέροντος τοῦ φρονίμου Μουτζοκουρεμένου», ἐνθ. ἀν., σελ. 38: «Nous pensons qu' il s' agit ici de Constantinople, qui est habituellement désignée par ce mot».

⁸⁸) M. G i d e l, «Nouvelles études sur la littérature grecque moderne», ἐνθ. ἀν., σελ. 390.

⁸⁹) Βιενναῖα παραλλαγή, στιχ. 31: «ἦτον ἄνθρωπος ἐν τόπῳ».

⁹⁰) Παραλλαγή Βυτίνης, στιχ. 1 - 2: «ἔνας γέροντ', γεροντάκις — ἦτονε σὲ μίαν χώραν».

αὐτῆς, καὶ ἐπομένως ἡ γενομένη ἐπιδρομὴ τῶν κουρσάρων δὲν ἀφορᾷ εἰς τὴν πόλιν ταύτην :

*καὶ κατήγησεν εἰς τόπον
ἐκ τῆς πόλεως μακρόθεν
τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου.* (στιχ. 41 - 43)

Ὁ ἴδιος ὁ Πτωχολέων τονίζει, ὅτι δὲν ἐπεθύμει νὰ ζῆ εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ἵνα μὴ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ γίνηται κόλαξ τοῦ βασιλέως καὶ νὰ εὐρίσκηται εἰς τὴν διάθεσιν αὐτοῦ⁴¹, εἰς δὲ τὰς παραλλαγὰς τῆς Βιέννης καὶ τῆς Βυτίνης ὁ γέρον παροτρύνει τοὺς υἱούς του, ὅπως τὸν μεταφέρουν πρὸς πώλησιν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν⁴², ἐξ οὗ προκύπτει ὅτι μόνον τὸ δεύτερον μέρος τῆς ἱστορίας διεξάγεται ἐν τῇ πόλει ταύτῃ.

Ἄλλὰ καὶ ἐνταῦθα ἡ μνεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐγένετο ὑπὸ τοῦ συγγραφέως μόνον, ἵνα ὁ μῦθος μετενεχθῆ ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους. Ἐν τῇ πραγματικότητι, ὡς θέλομεν ἶδει κατωτέρω, τὸ ποίημα εἶναι διασκευὴ τουρκικοῦ μύθου, ἐξελισσομένου ἐν τῇ ἀνατολῇ, ὁ δὲ Ἕλληνας στιχουργός, διασκευάσας τὴν ἀνατολικὴν ταύτην ἱστορίαν, ἐπέφερε καὶ μεταβολάς, προσθέσας ἢ ἀφαιρέσας σκηνάς τινάς, ἵνα δὲ προσδώσῃ ἑλληνικώτερον χαρακτῆρα εἰς τὴν ἀφήγησιν, μετέφερε τὸν τόπον τῆς δράσεως εἰς τὸ Βυζάντιον, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ φροντίσῃ νὰ προσαρμόσῃ καὶ ὅλας τὰς λεπτομερεῖας πρὸς τὴν μεταβολὴν ταύτην. Οὕτως ὁ εἰρωνικὸς καὶ χλευαστικὸς τόνος, καθ' ὃν ὁ συγγραφεὺς ἐκφράζεται περὶ τοῦ βυσιλέως καὶ τῆς αὐλῆς του, ἀπάδει πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἐπιδεικνυόμενον σεβασμὸν καὶ εὐλάβειαν πρὸς τὸ βυζαντινὸν κράτος, ὅσα δέ, ἰδίᾳ ἐν τῇ παρισινῇ καὶ τῇ βιενναίᾳ παραλλαγῇ ἀναφέρονται περὶ τῶν ἐν τῷ παλατίῳ δολοπλοκῶν, ἐπιτρέπουσι νὰ σκεφθῶμεν ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ τῆς αὐλῆς ἀνατολίτου ἡγεμόνος. Ἀκόμη, ἡ μήτηρ τοῦ ἡγεμόνος ἀποκολεῖται σουλτάνα :

*τότε γονατίζ' ἡ μάνα,
ἡ βασιλικὴ σουλτάνα,
ἐμπροστὰ 'ς τὸν βασιλέα·*

(παραλλαγὴ Βυτίνης, στιχ. 337 - 339)

ἀναφέρει δ' αὕτη ὡς πατέρα τοῦ βασιλέως ἀρτοποιὸν «τὸν ἐλέγαισ Μουσταφᾶ»⁴³, ἧτοι ὄνομα καθαρῶς ἀνατολικόν. Ἄλλὰ καὶ ἡ σκηνή, καθ' ἣν ὁ βασιλεὺς,

⁴¹) Παρισινὴ παραλλαγὴ, στιχ. 79 - 81.

⁴²) Πβ. βιενναίαν παραλλαγὴν, στιχ. 140 141, στιχ. 187 - 190 καὶ παραλογὴν Βυτίνης, στιχ. 21 - 25.

⁴³) Παρισινὴ παραλλαγὴ, στιχ. 355.

εἰς τὴν μάνναν του θπάγει,
μοναξιὰν καὶ κατ' ἰδίαν
ἔσω εἰς τὸν κοιτῶνά της

(παραλλαγή Βιέννης, στιχ. 730 - 732)

ἐνθυμίζει τὰ ἰδιαίτερα διὰ τὰς γυναῖκας ἐν τῇ ἀνατολῇ προοριζόμενα διαμερίσματα.

Κατ' ἀνάλογον τρόπον, ὁ πρωταγωνιστὴς τοῦ δυτικοῦ ἔπους *Erakles*, οὐτίνος—καίτοι κατὰ τὸν συγγραφέα αὐτοῦ *Gautier d' Arras*—ἡ σκηνὴ ὑπόκειται ἐν Ρώμῃ, δὲν εἶναι ἄλλος εἰμὴ ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ Ἡράκλειος⁴⁴.

Τέλος, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν χρόνον τῆς συγγραφῆς οὐδὲν τὸ ἀκριβὲς γνωρίζομεν. Προσπάθεια τοῦ *Gidel*⁴⁵ ὅπως ταυτίσῃ τὸν εἰς τὸ ποίημα μνημονεύμενον πατέρα τοῦ βασιλέως Πέτρον⁴⁶ πρὸς τὸν *Pierre de Courtenay* (1216 - 1219), καὶ ἐπομένως αὐτὸν τὸν βασιλέα πρὸς τὸν δευτερότοκον υἱὸν ἐκείνου *Robert de Courtenay* (ἐκδιωχθέντα τῷ 1228), οὐδόλως εὐσταθεῖ, καὶ δι' ὅσα ἀνωτέρω ἐλέχθησαν, ἀλλὰ καὶ διότι ὁ βασιλεὺς τῆς ἱστορίας τοῦ Πτωχολέοντος φέρεται ὡς μόνος υἱός, τῆς ἰδίας αὐτοῦ μητρὸς δηλούσης, ὅτι δι' ἀνικανότητα τοῦ συζύγου της δὲν ἀπέκτησεν ἄλλα τέκνα.

Κατὰ τὸν *Legrand* «l' Histoire de Ptocholéon est pour le moins aussi ancienne que l' Apollonius de Tyr, contenu dans le même manuscrit»⁴⁷, κατὰ δὲ τὸν Πολίτην «ὡς ἐκ τῆς γλώσσης καὶ τῆς στιχουργίας δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν, ὁ συγγραφεὺς ἦν ἴσως σύγχρονος τοῦ Ἑρμονιακοῦ, τοῦ συγγραφέως τῆς περὶ τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου διηγήσεως τῆς δημοσιευθείσης ἐν τῇ ἐκλογῇ μνημείων τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης τοῦ Μαυροφρύδου»⁴⁸.

Δὲν ἀποκλείεται, βεβαίως, ἡ τυχὸν ἀνεύρεσις παλαιότερων παραλλαγῶν νὰ μεταβάλλῃ τὰς περὶ τοῦ χρόνου τῆς συγγραφῆς ἐπικρατούσας τῶρα γνώμας.

Ἐπιδράσεις. — Περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς «Ἱστορίας τοῦ Πτωχολέοντος» ἠσχολήθη διὰ μακρῶν ὁ *Gidel*, ἔξετάσας γενικώτερον τὸ θέμα τῆς ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν μεσαιωνικῶν ποιημάτων ἐπιδράσεως τῶν

⁴⁴) Κ ρ ο υ μ β ἄ χ ε ρ, «Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας», ἔνθ' ἀν., τομ. Γ', σελ. 47.

⁴⁵) M. Gidel, *Nouvelles études sur la littérature grecque moderne*, ἔνθ' ἀν., σελ. 390 ἐπ.

⁴⁶) Πβ. παρισινήν παραλλαγὴν, στιχ. 338 «ὁ πατήρ σου, ὁ κύρ Πέτρος».

⁴⁷) É. Legrand, «Περὶ τοῦ γέροντος τοῦ φρονίμου Μουτζοκουρεμένου», ἔνθ' ἀν., σελ. 35.

⁴⁸) N. Πολίτου, «Ἱστορία τοῦ Πτωχολέοντος», ἔνθ' ἀν., σελ. 1125α.

φραγκικῶν διηγήσεων, καὶ ὑποστηρίξας ὡς ἀναμφίβολον τὴν ἐπίδρασιν τοῦ γαλλικοῦ μυθιστορήματος *Erakles*⁴⁹ ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου στιχουργήματος⁵⁰. Ὁ Κρουμπάχερ⁵¹ φρονεῖ ὅτι ἡ «Ἱστορία τοῦ Πτωχολέοντος» προῆλθεν ἀπὸ παλαιότερον ἀνατολικὸν—Ἰσως Ἰνδικὸν—πρότυπον ἐξ οὗ κατάγονται διάφορα συγγενῆ ἔργα, ὡς τὸ δυτικὸν ἔπος *Erakles*, τὸ ρωσικὸν ἔσμα περὶ τοῦ Ἰβάν, καὶ τὸ τουρκικὸν διήγημα «Ὁ σοφὸς περιηγητὴς καὶ ὁ νόθος σουλτάνος». Τὸ τελευταῖον τοῦτο διήγημα φαίνεται ἀποδεχόμενος ὡς πρότυπον καὶ ὁ Πολίτης⁵².

Πρὸς ἀπόδειξιν τῆς στενωτάτης συγγενείας, ἂν μὴ ὁμοιότητος, ἀναδημοσιεύομεν κατωτέρω περίληψιν τοῦ τουρκικοῦ μύθου :

«Ὁ σοφὸς περιηγητὴς καὶ ὁ νόθος σουλτάνος.— Περιηγητὴς τις ὁδεύων ἔφθασεν εἰς ἓνα Κράτος τῆς Περσίας· μαθὼν δὲ ὅτι αὐτὸ εἶχεν ἄπειρα διαμάντια, καλοὺς ἵππους καὶ καλοὺς ἀνθρώπους, ἐπαρουσιάσθη δι' ἀναφορᾶς του εἰς τὸν σουλτάνον τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἔξαιτῶν νὰ τὸν παραλάβῃ εἰς τὸ παλάτιόν του, ὡς πραγματογνώμονα τῶν τριῶν τούτων εἰδῶν, ἀπὸ τὰ ὅποια εἶχεν ὁ σουλτάνος πολλά· ἐδέχθη τὴν αἴτησίν του ὁ σουλτάνος, καὶ παρουσιάσας τὸν περιηγητὴν ἐνώπιόν του, τῷ ἔδειξεν ἓνα ἀδάμαντα πολύτιμον διὰ νὰ τὸν ἐκτιμήσῃ· ὁ περιηγητὴς θεωρήσας τὸν ἀδάμαντα, εἶπεν εἰς τὸν σουλτάνον· «ἐὰν ὁ ἀδάμας οὗτος δὲν ἤθελεν ἔχει εἰς τὸ κέντρον του ἓν ψῆγμα μαύρης ἄμμου, δὲν ἤθελεν ἐκτιμηθῆ μὲ ὅλα τὰ χρήματα τοῦ κόσμου». Ὁ σουλτάνος τῷ ἐζήτησεν ἀπόδειξιν· ὁ δὲ περιηγητὴς ἐζήτησε τὴν ἄδειαν νὰ σχίσῃ τὸν ἀδάμαντα καὶ νὰ ἐξάξῃ τὴν μέλαιναν αὐτὴν ἄμμον· τῷ ἐδόθη ἡ ἄδεια, ἔσχισε τὸν ἀδάμαντα, καὶ ἐξαγαγὼν τὴν ἄμμον, τὴν ἐνεχείρισεν εἰς τὸν σουλτάνον, ὅστις θαυμάσας τὴν γνῶσιν τοῦ περιηγητοῦ, διέταξε νὰ τῷ δίδεται δι' ἀνταμοιβὴν μία ὀκτὰ κροάτος κάθε ἡμέραν ἐφ' ὄρω ζωῆς του· τῷ εἶπε δὲ νὰ παρουσιασθῇ τὴν ἐπιούσαν διὰ νὰ ἐκτιμήσῃ τοὺς ἵππους του.

» Ἐπαρουσιάσθη ὁ περιηγητὴς τὴν ἐπιούσαν εἰς τὸν σουλτάνον, ὅστις διέταξε νὰ φέρουν τὸν καλλίτερον ἵππον του, διὰ νὰ τὸν ἐκτιμή-

⁴⁹) Μυθιστόρημα τοῦ Γάλλου Gautier d' Arras, συγγραφὴν περὶ τὸ 1135. Κατὰ τοὺς Edélestand du Meril καὶ Gaston Paris τὸ ἔπος τοῦτο κατὰ τὸ δεύτερον μέρος ἔχει ληφθῆ ἀπὸ παλαιὸν ἀνατολικὸν διήγημα, τὸ δὲ πρῶτον μέρος ἴσως ἀπὸ ἑλληνικὸν μυθιστόρημα, τοῦ ὁποίου νεωτέρα δημώδης παραλλαγή εἶναι ὁ Πτωχολέων.

⁵⁰) M. Gidel, «Nouvelles études sur la littérature grecque moderne». ἔνθ' ἄν., σελ. 392 ἐπ.

⁵¹) Κρουμπάχερ, «Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας», ἔνθ' ἄν. τομ. Γ', σελ. 47.

⁵²) Ν. Πολίτου, «Ἱστορία τοῦ Πτωχολέοντος», ἔνθ' ἄν., σελ. 1129 ἐπ.

ση· ὁ περιηγητὴς μόλις εἶδε τὸν ἵππον, καὶ εἶπεν εἰς τὸν σουλτάνον· «ὁ ἵππος αὐτὸς ἤθελεν εἶσθαι ἀμίμητος, ἐὰν δὲν εἶχε φυσικὸν ἑλάττωμα τὸ νὰ κυλιεταί εἰς τὸ ὕδωρ, ἅμα ὅτε ἤθελε περάσει ῥύακα, ἢ κανένα ποταμόν, καθότι μικρὸς ὢν ἐτιράφη πολὺν καιρὸν ἀπὸ τὸ γάλα μιᾶς βουβιάλου, ἣτις ἦτον εἰς τὸν αὐτὸν στάβλον, ὅπου εἶχεν ἀνατραφῆ καὶ ὁ ἵππος»· ὁ σουλτάνος ἐζήτησε πάλιν ἀπόδειξιν, ὁ δὲ περιηγητὴς εἶπε νὰ καθολικεύσῃ εἰς ἵππεὺς τὸν ἵππον, καὶ νὰ περάσῃ τὸν ἔμπροσθεν τοῦ παλατίου ῥύακα, καὶ θέλει ἀποδειχθῆ πραγματικῶς· ὁ δὲ σουλτάνος διέταξεν εὐθύς νὰ γίνῃ· ἀλλὰ μόλις ὁ ἵππος εἰσῆλθεν εἰς τὸν ῥύακα καὶ πάραυτὰ ἔπεσε κυλιόμενος εἰς τὸ ὕδωρ· θαυμάσας δὲ ὁ σουλτάνος καὶ τὴν περὶ τοὺς ἵππους γνῶσιν τοῦ περιηγητοῦ, διέταξε νὰ τῷ προστεθῆ ἄλλη μία ὀκτὰ κρέατος, εἰπὼν εἰς τὸν περιηγητὴν νὰ παρουσιάσθῃ πάλιν διὰ νὰ ἐκτιμήσῃ καὶ ὅσους ἀνθρώπους ἤθελε τῷ παραστήσει.

»Τὴν ἐπαύριον ἐπαρουσιάσθη ὁ περιηγητὴς εἰς τὸν σουλτάνον, ὅστις διατάξας ὅλους τοὺς περὶ αὐτὸν νὰ ἐξέλθωσιν, εἶπε πρὸς τὸν περιηγητὴν· «τίς ἢ ἀνάγκη νὰ ζητῶμεν διὰ νὰ εὐφωμεν τὰς φυσικὰς ἀρχάς, τὰς ιδιότητες, καὶ τὸν τρόπον ἄλλων ἀνθρώπων; θέλω νὰ μὲ εἰπῆς, ἐὰν ἐγὼ εἶμαι γνήσιος υἱὸς τοῦ πατρὸς μου τοῦ σουλτάνου ἢ ὄχι; ὁ περιηγητὴς εὐθύς ἀπεκρίθη, «ὄχι· σὺ εἶσαι υἱὸς τοῦ κασάπαση (μακέλη τοῦ παλατίου), καὶ ἐὰν θέλῃς ἀπόδειξιν, βίασον τὴν μητέρα σου νὰ σοὶ εἰπῆ τὴν ἀλήθειαν, ἐὰν δὲ εὐρεθῶ ψεύστης εἰς τοῦτο, θυνάτωσέ με». Θιμωθεὶς ἐπὶ τούτῳ ὁ σουλτάνος δρᾷ τὴν σάπην του, εἰσέρχεται εἰς τὴν μητέρα του, τὴν βιάζει νὰ τῷ εἰπῆ τὴν ἀλήθειαν, προσθεὶς ὅτι, ὡς μητέρα του δὲν θέλει τὴν βιάσει, ὅπως ἂν ἔσχε τὸ πρᾶγμα, ἀρκεῖ μόνον νὰ τῷ εἰπῆ τὴν ἀλήθειαν· βιασθεῖσα ἢ μήτηρ τοῦ σουλτάνου, τελευταῖον ὠμολόγησεν εἰς τὸν υἱὸν τῆς· «ὁ πατήρ σου, υἱέ μου, ἦτον ἄτεκνος, τὸ ὅποιον αὐτὸ θρωροῦσα ἐγὼ, καὶ σκεπτομένη ὅτι ὁ θρόνος ἤθελε πέσει εἰς ἄλλου χεῖρας, ἰσῆξα κρυφίως τὸν κασάπασην τοῦ παλατίου, καὶ σὲ συνέλαβον ἀπὸ αὐτόν, ἰδοὺ, υἱέ μου, αὐτὴ εἶναι ἡ ἀλήθεια, καὶ ὅ,τι ἀγαπᾷς κάμε εἰς ἐμέ». Ἀπορήσας ὁ σουλτάνος ἐπὶ τούτῳ, ἐξῆλθεν ἀπὸ τὸν θάλαμον τῆς μητρὸς του, καὶ προσκαλέσας τὸν περιηγητὴν, τῷ εἶπε· «δὲν εἶναι τόσον παράδοξον τὸ νὰ γνωρίζῃς τοὺς ἀδάμιντας, καὶ τοὺς ἵππους, καθότι αὐτὸ εἶναι τέχνη· ἀλλ' ὅτι ἐγὼ εἶμαι υἱὸς τοῦ κασάπαση πόθεν τὸ ἐγνώρισες;» Ὁ περιηγητὴς ἀπεκρίθη· «ἀπὸ τὴν ἀνταμοιβήν, τὴν ὁποίαν μὲ ἐχορήγησες, καθότι ἐὰν ἦσο υἱὸς βασιλέως, ἤθελες διατάξει νὰ μοὶ δοθῶσι τόσα χρήματα· ἐπειδὴ ὅμως μὲ ἀντέμειψας μὲ κρέας, ἐκ τούτου ἀπέδειξας τὴν φυσικὴν σου ἀρχήν, ὅτι εἶσαι υἱὸς κασάπαση, καὶ ὄχι υἱὸς σουλτάνου»· τότε ὁ σουλτάνος, χορηγήσας εἰς αὐτὸν μίαν ποσό-

τητα χρημάτων, τῷ παρήγγειλε ν' ἀναχωρήσῃ ἀπὸ τὸ κράτος του χω-
ρίς νὰ ἐξηγηθῇ μηδὲν τι περὶ τούτου εἰς κανένα ἄλλον»⁵³.

Ἄν ἔξαιρέσῃ τις τὴν διάφορον ἀρχὴν τῆς ἱστορίας (εἰς μὲν τὸν
«Σοφὸν περιηγητὴν καὶ τὸν νόθον σουλτάνον», ὁ πρωταγωνιστὴς εἶ-
ναι περιηγητὴς τις, εἰς δὲ τὴν «Ἱστορίαν τοῦ Πτωχολέοντος» πτωχεύ-
σας οἰκογενειάρχης), ὡς καὶ τινὰς ἄλλας ἐποισιῶδεις διαφορὰς, ἐν ταῖς
λεπτομερείαις, ἢ ὅλην διάρθρωσιν καὶ ἢ ἀνάπτυξιν τῶν δύο μύθων βαι-
νει κατὰ τρόπον παράλληλον καὶ παρουσιάζει καταφανῆ σημεῖα ἐπα-
φῆς, ὥστε οὐδεμία ἀμφιβολία νὰ γεννᾶται περὶ τῆς ἀμέσου σχέσεως
τῶν δύο τούτων διηγημάτων. Εἶναι δὲ γνωστόν, ὅτι κατὰ τοὺς βυζαν-
τινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς αἰῶνας ὅπως ἐκυκλοφόρουν ἐν ταῖς ἑλλη-
νικαῖς χώραις δυτικὰ μυθιστορήματα καὶ ἄλλαι διηγήσεις, οὕτω, καὶ ἐκ
παραλλήλου, ἐκυκλοφόρουν καὶ πολυπληθῆ ἀνατολικά ἀφηγήματα, με-
ταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ ἀνωτέρω ἐκτουρκισθεῖσα ἀνατολικὴ ἱστορία,
τὴν ὁποίαν Ἑλλήν μετριοτάτος ποιητὴς φαίνεται ὅτι διεσκεύασεν ἐπὶ
τὸ ἑλληνικώτερον, μεταφέρον τὸ κέντρον τῆς ἀφηγήσεως εἰς τὴν βυ-
ζαντινὴν πρωτεύουσαν, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἀπαλλάξῃ τελείως αὐτὴν
τῶν ἀρχικῶν ἀνατολικῶν στοιχείων⁵⁴.

Ἡ ἀνέκδοτος παραλλαγή, τὴν ὁποίαν δημοσιεύομεν τὸ πρῶτον κα-
τωτέρω, δικαιολογεῖ τὴν γνώμην τοῦ Πολίτου, ὅτι «Ἡ διήγησις αὕτη
ἦν ἴσως κοινοτάτη, καὶ πολλαὶ παραλλαγαὶ αὐτῆς κατὰ πᾶσαν πιθανό-
τητα ἐφέροντο»⁵⁵. Ἔχει τὸν τίτλον «Ριμάδα εἰς κάποιον γέροντα» καὶ
σύγκειται ἐκ 332 στίχων, καταλογάδην γεγραμμένων. Εἶναι ἐπομέ-
νως ἢ βραχυτέρα, ἀλλὰ καὶ ἡ νεωτέρα γνωστὴ παραλλαγή, μαρτυ-
ροῦσα ὅτι μέχρι τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ὁ μῦθος οὗτος ἐξηκολούθει
νὰ παραδίδεται διὰ τῆς γραπτῆς καὶ στοματικῆς παραδόσεως καὶ δὴ
εἰς τὰς λαϊκὰς τάξεις, ὑφιστάμενος, ὡς ἦτο φυσικόν, διαρκεῖς ἀλλοιώ-
σεις καὶ μεταβολάς.

Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον, ἡ παροῦσα παραλλαγή παρουσιάζει με-
γάλην συγγένειαν πρὸς τὴν σπουδαιότερην τῆς Βυτίνης ἱκανοὶ μάλιστα
στίχοι ἐπαναλαμβάνονται ἀκέραιοι καὶ εἰς τὰς δύο ταύτας παραλλαγὰς,

⁵³) Δ. Χ. Ἄ σ λ ἄ ν η, «Μῦθοι, μυθιστορίαι καὶ διηγήματα», ἐνθ' ἄν., σελ.
66 - 69. Τὸ ἀνωτέρω διήγημα ἀναδημοσιεύει καὶ ὁ Πολίτης ἐν «Ἱστορίᾳ τοῦ
Πτωχολέοντος», ἐνθ' ἄν., 1129α - 1130β.

⁵⁴) Ἀνατολικὴν ἐπίδρασιν παραδέχεται καὶ ὁ Καλιτσουνάκης, «Τὸ
μεσαιωνικὸν στιχοῦρημα κλ.», ἐνθ' ἄν., σελ. 307, καὶ ὁ Βουτιεριδης,
«Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας», ἐνθ' ἄν., σελ. 163 ἐπ.

⁵⁵) Ν. Πολίτου, «Ἱστορία τοῦ Πτωχολέοντος», ἐνθ' ἄν., σελ. 1126β.

ὥστε δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἔχουσι κοινὸν πρότυπον⁵⁰. Ἡ ἀφήγησις στερεῖται προλόγου, ἀρχομένη ἀπ' εὐθείας μετὰ τὰς περὶ τοῦ πρωταγωνιστοῦ πληροφορίας, εἰς τὰς ὁποίας ἀκολουθεῖ ἡ ἱστορῆσις τῆς πτωχεύσεως καὶ ἡ συμβουλή πρὸς τὰ τέκνα του, ὅπως μεταφέρουν καὶ πωλήσωσιν αὐτὸν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἡ ἀγορὰ ἐκ μέρους τοῦ βασιλέως, ἡ ἐπιτυχὴς ἀπόκρισις εἰς τὰς τέσσαρας δοκιμασίας (ἵππου, πολυτίμου λίθου, κόρης, καταγωγῆς τοῦ βασιλέως), ἡ ἀπελευθέρωσις καὶ ἡ ἐπιστροφή τοῦ ἐκ νέου πλουτήσαντος Λέοντος εἰς τὴν οἰκογένειάν του. Ὡς εἰς τὴν παραλλαγὴν τῆς Βυτίνης, οὕτω καὶ εἰς τὴν παραλλαγὴν ταύτην ἔχουσι παραλειφθῆ τὰ ἐπουσιώδη μέρη καὶ αἱ μακρὰ περιγραφαί, αἵτινες χαρακτηρίζουσιν ἰδίᾳ τὴν παραλλαγὴν τῆς Βιέννης.

Γλώσσα τῆς παρούσης παραλλαγῆς εἶναι ἡ δημοτικὴ, περισσότερον ὁμοίομορφος καὶ ὁμαλωτέρα τῆς τῶν ἄλλων παραλλαγῶν, ἀλλὰ μὴ ἔστερημένη καὶ αὕτη ἀρχαϊζόντων τινῶν τύπων, ὥς ὁ γέρον (10, 78, 123 κ.λ.), τὴν φύσιν (12), πεπαιδευμένος (19), τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας (22, 31), πωλήσετε (24), τὴν τοῦ Κωνσταντίνου πόλιν (27), ἐκ τραχήλου (33), τῆς Βυζαντίδος (41, 101 κ.λ.), τὴν ἀπόκρισιν (63), ἀληθῆς (123) κ.λ. Ἡ χρῆσις τῶν ξενικῆς καταγωγῆς λέξεων εἶναι μᾶλλον περιωρισμένη· δυτικῆς προελεύσεως εἶναι αἱ λέξεις: καμάρα (87), κανάτα (302), κασιβελος (275), κουμάρι (309), κουρσεύω (7), κούπα (89, 179, 302), μάγκιπος (250, 251, 264 κ.λ.), μπουκῶνα (90), παλάτι (187, 219), πιστάρδι (217, 233), ριμάδα, στράτα (113, 124), φλώρος, φλωρίον (320), φόρος (36, 42, 96, 142), φουρνιάρης (273, 280), ἀνατολικῆς δὲ προελεύσεως αἱ λέξεις: λοφὲς (128), μπεξεργιάνης (93, 130, 159), παζάρι (37, 43, 67 κ.λ.), σουλτιάνα (260, 267), τιμάρι (308), φαρίν (94) κ.λ.

Τὸ μέτρον, ὥς καὶ εἰς τὰς ἄλλας παραλλαγὰς, εἶναι ὁ ἀνομοιοκατάληκτος τροχαϊκὸς ὀκτασύλλαβος, μὴ ἀπηλλαγμένος στιχουργικῶν τινῶν σφαλμάτων, ὀφειλομένων εἰς τὴν ἀβλεψίαν τοῦ γραφέως καὶ δυναμένων εὐχερῶς νὰ διορθωθῶσιν, ὥς :

στιχ. 231 : *κ' εἶναι πολιτικῆς ἐγγόνι* γράφει : *κ' εἶν'*
 » 241 : *εἰς φυλακὴν νὰ μὴ μὲ βάλῃς,* » : *᾿ς φυλακὴν*
 » 291 : *ὡσὰν σ' εἶπεν ὁ γεροντάκις* » : *εἶπε ὁ*
 » 315 : *τὸν καλὸν γεροντάκι* » : *τὸν καλὸν τὸν γεροντάκι*

Εἰς τὸ τέλος τοῦ κειμένου, γραφεῖσαι δι' ἄλλης χειρός, διακρίνον-

⁵⁰) Πβ. παραλλαγὴν Βυτίνης στ. 3 - 4 : ἡμετέραν 4 - 5, Βυτίνης 5 - 6 : ἡμετερο. 6 - 7, Βυτίνης 19 : ἡμετερο. 22, Βυτίνης 30 - 31 : ἡμετερο. 31 - 32, Βυτίνης 42 - 44 : ἡμετερο. 40 - 43 κλ.

ται αἱ κάτωθι λέξεις «*Χεῖρ Διονυσίου μοναχοῦ*», ὄνομα, ὅπερ πρέπει νὰ ὑποδεικνύῃ τὸν γραφέα αὐτοῦ.

Τὸ χειρόγραφον σφύζεται ἐν καλῇ καταστάσει, ἡ δὲ γραφή εἶναι καθαρά (μὲ τινὰς διορθώσεις ἐπενεχθείσας παρὰ τοῦ ἰδίου γραφέως). Ὑπάρχουν, κατὰ τὸ σύνθηδες, πολλαὶ ἀνορθογραφίαι, ἡ δὲ στίξις ἔχει τεθῆ εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχεν.

Παριθετόμεν κατωτέρω συγκριτικὸν πίνακα τῶν τεσσάρων παραλλαγῶν :

	Παραλλαγή Παρισίων	Παραλλαγή Βιέννης	Παραλλαγή Βυτίνης	Ἡμετέρα παραλλαγή
στίχοι ἐμβόλιμοι	1— 19	—	—	—
πρόλογος	—	1— 30	—	—
ποιὸς ὁ Πτωχολέων	20— 46	31— 47	1— 4	1— 5
πτώχευσις καὶ συμβουλαὶ πρὸς τέκνα	47—108	48—172	5— 27	6— 35
μεταφορὰ καὶ ἀγορὰ παρὰ βασιλέως	109—157	173—286	28—122	36— 91
ἀπόδειξις πολυτίμου λίθου	158—225	287—415	178—231	129—181
ἀπόδειξις ἵππου	—	416—482	122—177	92—128
ἀπόδειξις κόρης	226—286	483—689	232—284	182—234
καταγωγή βασιλέως	287—357	690—830	285—381	235—312
ἐπιστροφὴ Λέοντος	358—380	831—933	382—409	313—322
ἐπιμύθιον	381—384	934—939	—	323—332

ΡΙΜΑΔΑ ΕΙΣ ΚΑΠΟΙΟΝ ΓΕΡΟΝΤΑ

- (φ. 1v) *Κάπου εἰς τόπον ἦτον χώρα,
καὶ ᾿ς τὴν χώρα ἦτον γέρος
φρόνιμος πολλὰ καὶ πλούσιος·
εἶχεν υἱοὺς καὶ θυγατέρες
5 καὶ μὲ τοὺς γαμπροὺς ἀντάμα.
Ἦλθε δύστηνος ὁ χρόνος
κ' ἐκουρσεύτηκεν ἡ χώρα,
δοῦ ᾿τον ὁ γεροντάκις·
φτώχυναν καὶ τὰ παιδιὰ του,
10 καὶ ἐπένετον ὁ γέρων.*

8. ἐν τῷ χειρογράφῳ, μετὰ τὸν στίχον τοῦτον ἐκ παραδρομῆς, προφανῶς, ἐπαναλαμβάνεται ὁ στιχ. 7.—10. *ἐπένετον* : *εἰφαίνετον, χγφ.*

- Ἦτον δὲ καὶ λιθογνώστης
καὶ ἐγνώριζε τὴν φύσιν
τῶν ἀλόγων καὶ ἀνθρώπων,
ἀπὸ ποίαν φυλὴν εἶναι
15 καὶ ἀπὸ τί γενεὰν κρατειοῦνται.
Τότε λέγει τὸν υἱὸν του,
τὸν τρανύτερον ἀπ' ὄλους,
κείνου τοῦ γραμματισμένου,
τοῦ πολλὰ πεπαιδευμένου·
20 «ὦ παιδιά μου, δέσετέ με
καὶ ἀλσιδοφορέσετέ με
ἐκ τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας
(φ. 2r) ὥσπερ | δένουσι τοὺς σκλάβους·
σύρτε καὶ πωλήσετέ με
25 ἕς τὴν μεγάλην Βυζαντίδα,
τὴν περίφημον ἀπ' ὄλες
τὴν τοῦ Κωνσταντίνου πόλιν,
γιὰ τὰ ζήσετε, παιδιά μου,
τοῦτον τὸν σιενὸν τὸν χρόνον».
30 Δένουσι τὸ γεροντάκι
ἐκ τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας,
καὶ δευέρον ἐκ τραχήλου
πάγουσι τὰ τὸν πωλήσουν
ἕς τὴν μεγάλην Βυζαντίδα,
35 ὁπῶχει τὴν βασιλείαν.
Ἐβγαλάν τον εἰς τὸν φόρον
καὶ πωλοῦν τον ἕς τὸ παζάρι.
Πὰν καὶ λὲν τὸν βασιλέα
οἱ παραστεκάμενοί του·
40 «Βασιλέα, βασιλέα
τῆς μεγάλης Βυζαντίδος,
γέρον ἤφεραν ἕς τὸν φόρον
καὶ πωλοῦν τον ἕς τὸ παζάρι».
Λέγει τους ὁ βασιλέας·
45 «Πάραντα ἐκεῖ τῆς ὥρας
σύρτε, ὄωτήσετέ τον,
ξεύρει τίποτε τεχνίτζα;»
Καὶ πηγαίνουν καὶ ρωτοῦν τον
καὶ καλὰ τὸν ἐξετάζουν·
50 «Λέγε, λέγε, γεροντάκι,

- ξεύρεις τίποτε τεχνίτζα;»
 (φ. 2ν) Καὶ | καλὰ τοὺς ἀποκριθῆ
 ὁ καλὸς ὁ γεροντάκις·
 «Ξεύρω τέχνην, ἄρχοντά μου,
 55 ὅτι εἶμαι λιθογνώστης,
 καὶ γνωρίζω τί ἀξίζουν
 τὰ πολύτιμα λιθάρια,
 καὶ γνωρίζω καὶ τὴν φύσιν
 τῶν ἀνθρώπων καὶ ἀλόγων
 60 ἀπὸ τί γενεὰν εἶναι
 καὶ ἀπὸ τί φυλὴν κρατειῶνται.»
 Εἶπασιν τὸν βασιλέα
 τὴν ἀπόκρισιν τοῦ γέρου·
 κ' εἶπέ τους ὁ βασιλέας·
 65 «Σύρτετε, ἀγοράσειτέ τον».
 Τότε πάσι 'ς τὸν υἱόν του
 νὰ ποιήσουν τὸ παζάρι.
 «Τί τὸν λὲς τὸν γεροντάκι
 νὰ τὸν πάρωμε, καλέ μου;»
 70 Λέγει τους ὁ υἱὸς τοῦ γέρου,
 τοῦ φρονιμωτάτου κείνου·
 «Πέντε χιλιάδες γρόσια
 δότε, ἀγοράσειτέ τον».
 Κ' εἶπανε οἱ μεγιστᾶνοι·
 75 «Σὰν πολλὰ' ναι σου, καλέ μου,
 σὲ πολλὴ τιμὴ τὸν λέγεις·
 (φ. 3γ) μόν' | κατέβασέ τον λίγο».
 Ὁ δὲ γέρον πλαγιάζει
 καὶ κρυφὰ τοὺς συντυχαίνει·
 80 «Πλέον ἀξίζω, ἄρχοντά μου,
 μόνον δῶσ' τα, κ' ἔπαρέ με.
 Οὐδ' αὐτοὶ τί πωλοῦν ξεύρουν,
 οὐδὲ σὺ τί ἀγοράζεις».
 Τότ' ἐδώκασιν τὲς πέντε
 85 καὶ ἔπρησαν τὸν γεροντάκι.
 Πάν' τον εἰς τὸν βασιλέα,
 κ' ἔδωκάν τον μιὰ καμάρα
 κ' ἐν' ἀφοῦτο παξιμάδι

 75. οσθ : οσ̄ κγθ.

- 90 και μίαν κούπα κρασάκι,
 νά περνάη τὴν ζωὴν του,
 και νά ἔχη τὴν τιμὴν του.
 Κ' ἐπεράσαν δύο μῆνες,
 κ' ἦλθεν ἕνας μπεζεργιάνης·
 95 φαρὶν εἶχε νά πωλήσῃ
 και νά τὸ ἐξοδιάσῃ.
 Ἐβγαλέ το εἰς τὸν φόρον,
 και πωλεῖ το ἔς τὸ παζάρι.
 Πὰν και λὲν τὸν βασιλέα
 100 οἱ παραστεκάμενοί του·
 «Βασιλέα, βασιλέα
 τῆς μεγάλης Βυζαντίδος,
 ἄλογο χαριτωμένον
 ἤφεραν εἰς τὸ παζάρι».
 Λέγει τους ὁ βασιλέας
 105 τοὺς παραστεκάμενούς του·
 «Σύρτε εἰς τὸν γεροντάκι,
 110 (φ. 3v) ἔς τὸν ἀγοραστήν μου | σκλάβον
 νά ἰδῆ νά τὸ γνωρίσῃ
 ἀπὸ ποίαν φυλὴν εἶναι».
 Κ' ἔρχεται ὁ γεροντάκις
 κ' ἐσταμάτησε και λέγει·
 «Χοντρομέρι, χοντροκόπρι,
 ἀργοκίνητο ἔς τὴ σιράτα.
 Ἡ φοράδα σὰν τὸ ἴγνενα,
 115 ἐνόφισεν, ὡς λογιᾶζω,
 τὸ ταλαίπωρον πουλάρι
 ὄρφανὸν ἔμεινε βλέπω.
 Βουβαλάρη τὸ ἐδῶκαν
 κ' ἔπινε βουβάλας γάλα·
 120 και βουβάλας τάξιν ἔχει
 και βουβάλας σιράταν κάμνει».
 Ἐξετάσασι τὸ πρᾶγμα,
 κ' ἦτον ἀληθῆς ὁ γέρον·
 κ' ἐτιμήθηκεν ὁ γέρον,
 125 Κ' ἔδωκέ τον ὁ ἀφέντης
 ἄλλο ἕνα παξιμάδι
 και δύο κοῦπες κρασάκι·
 και ἀβγατίσθη ὁ λοφές του.

- 130 Κ' ἐπεράσαν δύο μῆνες,
 κ' ἦλθεν ἄλλος μπεζεργιάνης
 ἀπὸ τῆς μεγάλης Ἰνδίας.
 Κ' εἶχε λίθον νὰ πωλήσῃ
 πολυτίμητον διαμάντι·
 κ' εἶχε σὲ χρυσὸ κουτάκι
 135 τὸ λιθάρι ἐβαλμένον.
 Κ' ἐτιμῆθηκεν ὁ λίθος
 ὡς ἐξήντα χιλιάδες. |
 (φ. 4r) Πάν καὶ λὲν τὸν βασιλέα
 οἱ παρασιτεκάμενοί του·
 140 «Βασιλέα, βασιλέα
 τῆς μεγάλης Βυζαντίδος,
 λίθος ἦλθεν εἰς τὸν φόρον
 καὶ πουλεῖται ἔς τὸ παζάρι».
 Κ' ἐθνυμώθη ὁ βασιλέας
 145 πῶς δὲν πάσιν εἰς τὸν γέρον.
 Καὶ δορίζει νὰ τὸν φέρουν
 τὸν πραγματευτήν, ἐν τάχει,
 καὶ νὰ φέρῃ καὶ τὸν λίθον,
 νὰ ἰδοῦν νὰ τὸν τιμήσουν.
 150 Ἔρχεται λοιπὸν ὁ γέρος,
 ὁ καλὰ πεπαιδευμένος,
 καὶ τιμᾷ τὸν δύο καρῦδια,
 ὅτι ἦτον ψεματένιος,
 κ' εἶχε ἕνα σκοληκάκι,
 155 ὅπου τὸ ἴδιδε τὴν λάμπιν.
 Καὶ τὸ ἤξευρεν ὁ γέρος
 ὅτι, σὰν ψοφήσ' ἐκεῖνο,
 μένει σκοτεινὸς ὁ λίθος.
 Κ' ἐθνυμώθη ὁ μπεζεργιάνης
 160 κ' εἶπε πρὸς τὸν γεροντάκι·
 «Πῶς νὰ ξεύρωμεν ὡς λέγεις
 καὶ ἀληθινὸς ἂν εἶσαι;»
 Τότε λέγει τοὺς ὁ γέρος,
 ὁ πολλὰ πεπαιδευμένος·
 165 «Φέρετέ μοι βάτου φύλλα
 (φ. 4v) καὶ ἀπὸ σπάρτον | μίαν θίζαν,

143. πουλεῖται : πουλέται χρφ.

- 170 νὰ καπνίσωμεν τὸν λίθον,
 νὰ ψοφήσῃ τὸ σκωλήκι,
 νὰ γνωρίσῃ ἴτι ἀξίζει
 μόνον δυὸ κουφὰ καρύδια».
- 175 Φέρουσί τον βάτου φύλλα
 καὶ ἀπὸ σπάρτον μίαν ρίζαν
 καὶ καπνίζουσι τὸν λίθον·
 κ' ἐψοφίσθη τὸ σκωλήκι
 κ' ἐτυφλώθηκεν ὁ λίθος.
- 180 Καὶ ἐτιμήθηκεν ὁ γέρος
 καὶ περιφρημος ἀκούσθη.
 Κ' ἔδωκέν τον ὁ ἀφέντης
 ἄλλη μία κούπα κρασάκι,
 κ' ἔν' ἀφοῦτο παξιμάδι·
- 185 καὶ ἀβγατίσθη ὁ λοφές του.
 Κ' ἐπεράσαν δύο μῆνες
 ἀφοῦ σβήσθηκεν ὁ λίθος,
 προσενοῦν εἰς τὸν ἀφέντη
 ἓνα εὐμορφον κορίτσι.
- 190 Κράζει ὁ βασιλεὺς τὸν γέρο
 καὶ ἀνεβαίνει ἔς τὸ παλάτι·
 δίδει του κρασί καὶ πίνει
 παξιμάδι καὶ μπουκκώνει,
 νὰ ὑπάγῃ εἰς τὴν κόρην
- 195 νὰ ἰδῇ νὰ τὴν γνωρίσῃ
 ἀπὸ ποίαν φυλὴν εἶναι
 καὶ ἀπὸ τί γενεὰν κρατειέται.
 Τότε πάγει ὁ γεροντάκις
 καὶ τὴν μάννα της ἐλάλει·
- (φ. 5r) «Ἐβγα δά, | κυρά, παρῆξω
 κ' ἔστειλέ με ὁ βασιλέας
 νὰ ἰδῶ τὴν θυγατέρα,
 τὴν χιλιακριβὴν σου κόρην,
- 200 νὰ ἰδῶ νὰ τὴν γνωρίσω
 ἀπὸ τί γενεὰ κρατειέται».
- Τότε βγαίνει τὸ κορίτσι,
 στέκεται ὀμπρὸς ἔς τὸν γέρον.
 Λέγει τὴν ὁ γεροντάκις,

204. τὴν : τὸν χγφ.

- 205 ὁ καλὸς ἀποκρισάρις·
«Σύρε, πάνω, σύρε κάτω,
σύρε κεῖθε κ' ἔλα δῶθε,
νὰ ἰδῶ, νὰ σὲ γνωρίσω
ἀπὸ τί γενεὰ κρατεῖσαι».
- 210 Πῆγε κεῖθε, κ' ἦλθε δῶθε,
κ' ἔσταμάτησεν ὀμπρὸς του.
Λέγει «Γέρο, πῶς μὲ εἶδες;»
Λέγει τῆς ὁ γεροντάκις·
«Πολιτικῆς εἶς' ἐγγόνι
- 215 καὶ πουτάνας θυγατέρα,
καὶ ἐσὸν ἔς τὰ ἴστερινά σου
θέλεις κάμει καὶ παστάρδι,
γιὰ ντροπὴ τοῦ βασιλέως
καὶ αἰσχύνῃ εἰς τὸ παλάτι».
- 220 Καὶ γυρίζει καὶ παγαίνει
τότε εἰς τὸν βασιλέα,
ὁ περίφημος ὁ γέρος,
ὁ πολλὰ ἐξακουσμένος.
Καὶ ἀπὸ μακρὰ τὸν εἶδε,
- 225 καὶ σιμά του τὸν καθίζει·
«Τ' εἶδες», λέγει, «γεροντάκι,
(φ. 5ν) εἰς ἐκεῖνο | τὸ κορίτσι;»
Λέγει τον ὁ γεροντάκις
«Εἶδά την, ὦ βασιλέα,
- 230 κ' εἶν' πολιτικῆς ἐγγόνι
καὶ πουτάνας θυγατέρα,
καὶ αὐτὴ ἔς τὰ ἴστερινά της
θέλει κάμει καὶ παστάρδι,
ἐντροπὴ ἔς τὴ βασιλεία σου».
- 235 Λέγει τον ὁ βασιλέας·
«Δεῖξέ με κ' ἐμένα, γέρον,
ἀπὸ τί γενεὰ κρατεῖωμαι».
Λέγει τον ὁ γεροντάκις·
«Ὅμοσέ μου, βασιλέα,
- 240 ἔς φυλακὴν νὰ μὴ μὲ βάλῃς,
θάνατον νὰ μὴ μὲ δώσῃς
καὶ νὰ μὴ μὲ βασανίσῃς,

230. κ' εἶν' : κείναι χγρ.—231. πουτάνας : ποτάνας χγρ.—240. ε' φυλακὴν : εἰς φυλακὴν χγρ.

- καὶ νὰ σὲ τ' ὁμολογήσω
ἀπὸ τί γενεὰ κρατεῖέσαι».
- 245 Ὕμωσεν ὁ βασιλέας
πὼς κακὸν νὰ μὴ τὸν κάμη·
κ' ἐσταμάτησεν ὁ γέρος,
κ' εἶπε πρὸς τὸν βασιλέα·
- 250 «Καὶ μαγκίπου υἱὸς ὑπάρχεις,
καὶ μαγκίπου τάξιν ἔχεις,
καὶ τὴν βασιλείαν πῶχεις
παρὰ φύσει τὴν ἐπῆρος·
κ' εἶσαι φυσικὸς χωριάτης,
ὡσὰν ἕνας ἰδιώτης».
- 255 Λέγει τὸν ὁ βασιλέας
(φ. 6r) καὶ γλυκὰ συνο | μιλεῖ τὸν·
«Σώπα, σώπα, γέροντά μου,
νὰ ὑπάγω νὰ ῥωτήσω
καὶ τὴν ἐδικὴν μου μάννα,
260 τὴν εὐγενικὴν σουλιάνα»,
«Ἦ βασιλίσσα μητέρα,
τί'ναι αὐτὰ ὅπου λέγει ὁ γέρος·
καὶ μαγκίπου υἱὸς ὑπάρχω,
καὶ μαγκίπου τάξιν ἔχω,
265 κ' εἶμαι φυσικὸς χωριάτης
ὡσὰν ἕνας ἰδιώτης».
- Κ' εἶπε τότε ἡ σουλιάνα·
«Ἄκουσέ με, βασιλέα,
τὴν μητέρα σου ἐμένα,
270 κακὸν δὲν ἔκαμα σένα.
Βασιλεὺς γάρ, ὁ ἀνὴρ μου,
ἄτεκνος ὑπῆρχε πάντα,
κ' ἦλθε γέρων φουρνιάσης,
ὁ χοντροὸς ὁ καρβουνάρης,
275 ὁ κατζίβελος χωριάτης,
πῶκαμε πολλὰ γυφτοῦδια,
καὶ ἀνταμώθηκε μ' ἐμένα,
κ' ἔκαμα, νιέ μου, σένα.
Κι ἄν δὲν τό'στεργα, παιδί μου,
280 ἤθελες φορνίξει πίτιες,

- νὰ σὲ λείπη ἡ βασιλεία,
 κ' ἡ πολλὴ ἡ παρρησία.
 (φ. 6v) Τὸ λοιπόν, καθὼς | σὲ εἶπεν
 ὁ εὐγενικὸς ὁ γέρος,
 285 καὶ μαγκίπου νίδος ὑπάρχεις,
 καὶ μαγκίπου τάξιν ἔχεις,
 καὶ τὴν βασιλείαν πῶχεις
 παρὰ φύσιν τὴν ἐπῆρες,
 290 κ' εἶσαι φνυκὸς χωριάτης,
 ὅσῃν σ' εἶπε ὁ γεροντάκις».
- Παίρνει πὰ 'ς τὸν γεροντάκι
 ὁ καλὸς ὁ βασιλέας
 καὶ τὸν χαιρετᾷ καὶ λέγει·
 295 «Γεῖά σου, τιμημένε γέρον,
 πού 'δες με κ' ἐγνώρισές με,
 ἀπὸ τί γενεᾶ κρατειῶμαι,
 καὶ ἐν τῷ ἅμα εἶπές με το·
 καὶ ἀληθινὸν σὲ ἦρα».
- Λέγει τὸν ὁ γεροντάκις,
 300 τὸν καλὸν τὸν βασιλέα·
 «Ὅταν σ' εἶδα, βασιλέα,
 ἀπὸ κούπα εἰς κανάτα
 καὶ ἀπὸ φοῦρον παξιμάδι,
 305 ὡς τάχα διὰ τιμάρι,
 κ' ἔκαμνες εὐεργεσίας
 εἰς ἀνταμοιβὴν σοφίας,
 καὶ δὲν μ' εἶδες κομμάτι
 ἢ χωρίον διὰ τιμάρι,
 310 μόν' κρᾶσι μὲ τὸ κουμάρι
 κ' ἔν' ἀφρᾶτο παξιμάδι,
 εἶδά σε κ' ἐγνώρισά σε
 (φ. 7r) καὶ καλὰ κα | τάλαβά σε».
- Λέγει τὸν ὁ βασιλέας
 τὸν καλὸν τὸν γεροντάκι·
 315 «Νὰ σ' εἶδα χίλια φλωρία,
 νὰ σε κ' ἔλευθερωμένος,
 καὶ νὰ μὴ τ' ὁμολογήσης
 ἀπὸ τί γενεᾶ κρατειῶμαι».

290. εἶπε : εἶπεν χγρ.—314. τὸν γεροντάκι : γεροντάκι χγρ.

- 320 ὦ χαρὰ ἔς τὸ γεροντάκι,
ὁποῦ κέρθισε τοὺς φλώρους
κ' ἐδιάβη ἔς τὰ παιδιὰ του
καὶ ἔς τὰ σπίτια τὰ δικά του.
Κ' εἶδασίν τον κ' ἐχαρήκαν
ποὺ τοὺς ἤφερε τὴν προῖκα
- 325 καὶ τὸν Κύριον δοξάσαν,
ὁποῦ δίδει τὴν σοφίαν
καὶ τὴν ἀγαθὴν καρδίαν·
δίδει δὲ καὶ προμηθείας
εἰς τοὺς ἐπιτωχοὺς καὶ χήρας.
- 330 Ἄμην, ἄρχοντες, εἰπέτε
νῦν τε καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας
τῶν αἰώνων ἄμην, ἄμην.

Χεῖρ Διονυσίου μοναχοῦ.

Αὕτη εἶναι ἡ νέα καὶ μέχρι τοῦδε ἄγνωστος παραλλαγή τῆς «Ἱστορίας τοῦ Πτωχολέοντος», τῆς ὁποίας ἡ μελέτη καὶ ἡ συγκριτικὴ μετὰ τῶν ἄλλων γνωστῶν ἔρευνα, θέλει συντελέσει εἰς τὴν καλυτέραν γνωριμίαν τοῦ μεσαιωνικοῦ τούτου στιχουργήματος. Ὡς δ' ὀρθῶς παρατηρεῖ καὶ ὁ Πολίτης, «ἐκ τῶν τοιούτων ἔργων οὐ μόνον πολυτίμους ἐνίστε πληροφορίας ἀρνούμεθα, ἀλλὰ καὶ πρὸς διαφώτισιν τῆς Ἑλληνικῆς φιλολογίας τοῦ μέσου αἰῶνος καὶ τῆς ἐν γένει ἱστορίας τοῦ ἔθνους ἡμῶν πολλὰ ἐξάγομεν».

Λεπτομερεῖς παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ κειμένου τῆς «Ἱστορίας τοῦ Πτωχολέοντος» (κατὰ τὸ χειρόγραφον τῆς Βιέννης) ἐδημοσίευσεν ὁ Καλιτσουνάκης ἐν τῇ μνημονευθείσῃ μελέτῃ αὐτοῦ. Ἐνταῦθα προστίθενται γενικαί τινες σημειώσεις ἀφορῶσαι εἰς τὴν ἀνά χειρας παραλλαγὴν.

1.— *χώρα*. Ὁ ποιητὴς γράφει ἀορίστως *χώρα*, χωρὶς νὰ καθορίσῃ ταύτην· βλ. σχετικὰς παρατηρήσεις ἀνωτέρω.

6.— *δύστυχος χρόνος*. Εἰς ἄλλας παραλλαγὰς ὁ χρόνος καλεῖται ἀσύστατος (Πβ. Κ α λ ι τ σ ο υ ν ά κ η ν, ἐνθ. ἀν., σελ. 308).

11.— Ἐνταῦθα ὁ ποιητὴς ὀνομάζει κατὰ τὴν ὀρθὴν σειρὰν τὰς μαντικὰς ἱκανότητας τοῦ Πτωχολέοντος, ἥτοι γινῶσιν ὀρυκτῶν (ἀψύχου φύσεως), ζῳῶν (ζωϊκοῦ βασιλείου) καὶ ἀνθρώπων, ἀλλ', ὡς εἶδομεν, ἐν τῇ ἀφηγήσει προτάσσει τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Ἰππου τοῦ ἐπεισοδίου τοῦ πολυτίμου λίθου.

21.— *ἀλυσιοφορέσετε* = ἀλυσιοδοφορέσετε, δηλ. ἀλυσοδέσατε (πβ. παραλλαγὴν Βιέννης, στιχ. 177: ἀλυσιοχειροδεμένον).

25.— Ὁ ποιητὴς γράφει πάντοτε *Βυζαντίς* (πβ. στιχ. 34, 41, 101, 141 κλ.) καὶ μόνον ἄπαξ τὴν τοῦ *Κωνσταντίνου πόλιν* (στ. 27).

36.— *φέρον* (= ἀγορὰ) καὶ κατωτέρω *παζάρι* (στιχ. 43, 97 κλ.). Ἡ παραλ-

λάβη τῆς Βιέννης γράφει *ἀγορά*, ἡ δὲ παραλλαγή τῆς Βυτίνης χρησιμοποιεῖται ἀμφοτέρους τοὺς ὄρους : *φόρος* καὶ *παζάρι*.

57.— *πολύτιμα λίθαινα* : περὶ τῆς σημασίας τῶν πολυτίμων λίθων ἐν τῇ Ἀνατολῇ βλ. M. Gidel, «Nouvelles études sur la littérature grecque moderne», ἐνθ' ἄν., σελ. 393 ἐπ.

72.— *γρόσια* : ἐν ταῖς παραλλαγίαις τῶν Παρισίων καὶ τῆς Βιέννης, ἀντὶ τῶν γροσίων, ἀναφέρονται ὡς νόμισμα τὰ *ὑπέμυρα*, ἐν δὲ τῇ παραλλαγῇ τῆς Βυτίνης τὰ *ργιάλια*.

93.— *μπεξεργιάνης* : ἡ παραλλαγή τῆς Βυτίνης γράφει *μπαζαργιάνης* (ἐκ τοῦ *μπαζάρ*), αἱ δὲ παραλλαγῆαι τῶν Παρισίων καὶ τῆς Βιέννης *πραγματευτής* καὶ *πραματευτής*.

112.— *χοντρομέρι* : ὁ ἔχων χονδρὸν μηρόν.

118.— *βουβαλάρης* : βουκόλος. Ἡ παραλλαγή τῆς Βιέννης γράφει *βουκολάρης* (πβ. καὶ Ἰω. Καλιτσουνάκη, ἐνθ' ἄν., σελ. 311).

131.— *ἀπὸ τῶν μεγάλων Ἰνδίων* : οὕτω καὶ ἡ παραλλαγή τῆς Βυτίνης κατὰ τὴν παραλλαγὴν τῶν Παρισίων ὁ ἔμπορος εἶναι *Συριανὸς* (στιχ. 160).

166.— *σάριον*, τὸ ἀρχαῖον *σάρτιον*, εἶδος φυτοῦ. Εἰς τὰς παραλλαγὰς τῶν Παρισίων καὶ τῆς Βιέννης ἀντιθέτως καλεῖται ὁ *καβάτωρ*, θραύων τὸν πολυτιμὸν λίθον, ἐξ οὗ ἐξέρχεται ὁ σκώληξ.

184.— *προξενεῶν*, ἀντὶ προξενεύου.

206 ἐπ.— Εἰς τὰς παραλλαγὰς τῶν Παρισίων καὶ τῆς Βιέννης, ἡ δοκιμασία τῆς κόρης εἶναι λεπτομερεστέρα.

214.— *πολιτικὴ* : κοινὴ γυνή· περὶ τῶν δημοσίων γυναικῶν ἐν Βυζαντίῳ πβ. Φ. Κοκκουλέ, «Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός», Ἀθήναι, 1948, τομ. Β', II, σελ. 117 ἐπ.

249.— *μαγκίπου* : πβ. Ἰω. Καλιτσουνάκη, ἐνθ. ἄν., σελ. 313. Περὶ τῶν ἐπαγγελμάτων παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς βλ. Φ. Κοκκουλέ, ἐνθ. ἄν., τομ. Β', I, σελ. 179 ἐπ.

253.— *φυσικὸς χωριάτης*, χωριάτης ἐκ φύσεως, ἐκ καταγωγῆς.

315.— *φλωρία* καὶ κατωτέρω *φλώρους* (στ. 320). Ἡ παραλλαγή τῶν Παρισίων γράφει *στάμνα* (στιχ. 368), ἡ τῆς Βιέννης *διδράχματα* (στ. 894) καὶ *ὑπέμυρα* (στ. 914, 920) καὶ ἡ τῆς Βυτίνης *ργιάλια* (στ. 388) καὶ *δουκάτα* (στ. 395).

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ. ΖΩΡΑΣ

POSIDIPPUS ANT. PALATINA XII. 98

Perhaps the most obscure epigram by Posidippus is Anth. Pal. XII. 98 :

*Τὸν Μουσῶν τέτιγα πόθος δήσας ἐπ' ἀκάνθαις
κοιμίζειν ἐθέλει, πῦρ ὑπὸ πλευρὰ βαλὼν
ἢ δὲ πρὶν ἐν βύβλοις πεπονημένη + ἄλλα θερίζει +
ψυχῇ, ἀνηροῦ δαίμονι μεμφομένη.*

The text in the Palatine Anthology is clearly corrupt in l. 3, and no satisfactory emendation of the passage, as indeed no satisfactory interpretation of the whole epigram, has yet been given. Since Schott printed in «Posidippi epigrammata collecta et illustrata» (Berlin Diss. 1905) nr. 15 the emendation of Wilamowitz *ἄθλια τρίζει* subsequent editors have accepted it, and the gist of the epigram has been taken to be : «Love seeks to draw the poet away from his literary activities, but the anguish thus caused is so great that he pours out his suffering in new poems» (cf. Geffcken, Griech. Epigr. nr. 260).

There are, however, two problems which must be cleared up if we wish to understand this obscure poem: A) what is the meaning of *δήσας ἐπ' ἀκάνθαις*, and B) was the poet in this poem finally victorious over love, or did he succumb to its power?

A) *δήσας ἐπ' ἀκάνθαις* has always been taken as describing a form of torture inflicted by love upon the poet. But, in spite of Plato, Rep. 616a *ἐπ' ἀσπαλάθων κάμπειν*, which has been cited to support this view, it remains surprising that love should try «to lull the cicada to sleep» on a bed of thorns! Here love (desire) is clearly trying to silence (*κοιμίζειν ἐθέλει*) the cicada of the Muses (=the singing poet), and this it does by tying him to thorns. It seems to me that Posidippus misunderstood the greek proverb *ἀκάνθιος τέτιξ* (Zenob. I, 51: Diogen. 149), used of a silent person (cf. Liddell - Scott *τέτιξ* 4). The origin of the proverb goes back to the cicadae of the city Acanthus, which were said to be mute (cf. Steph. Byz. v. "Ακανθος; Welcker, Rh. Museum III, 1835, p. 428, traced the first use of this proverb in Greek literature to Simonides of Amorgos). But the word *ἀκάνθιος* was not only used in the sense: «of the city of Acanthus», but also in the sense of *ἀκάνθινος* = belonging to, or nes-

ting in thorns (cf. Croenert, Passow Griech. Worterb. v. ἀκάνθιος). And it is this second meaning of the word in the proverb ἀκάνθιος τέτιξ that Posidippus must have had in mind when he wrote these lines. The same confusion is also evident in Suidas v. ἀχέτας and v. τέφρα, Hesychius v. ἀκανθίας and Etym. Magnum 45, 11 ἀκανθίς, ἀκάνθιος. I suggest, therefore, that δήσος ἐπ' ἀκάνθαις means that love, by tying the cicada of the Muses (= the singing cicada) on thorns, tries to turn it into an ἀκάνθιος τέτιξ, a silent cicada.

B) As regards the second problem, I believe the poet is here victorious over love, and not as has been commonly thought finally defeated by it and complaining against his fate.

Posidippus tells us elsewhere (Anth. Pal. XII. 120) that only the «philosopher» can oppose love successfully, and he can only achieve this sober (ἄχοι δὲ νήφω τὸν παραταξόμενον πρὸς σε λογισμὸν ἔχω; cf. also Opsimathes Γνωμαί, Lipsiae 1884, p. 26 φιλοσοφῶντος λογισμοῦ βέλος Ἐφροδίσιον οὐχ ἄπιεται). Ἡ . . . ἐν βύβλοις πεπονημένη . . . ψυχὴ is certainly the soul of the philosopher (Posidippus is the only Alexandrian epigrammatist, in whose writings traces of Stoic philosophy appear, cf. Anth. Pal. V. 134; XII. 120 and Wilamowitz, Hell. Dichtung, I, pp. 148f.), and rather exceptionally for Alexandrian erotic poetry no wine is mentioned here. So the poet is in this epigram both a philosopher and sober, and he should scorn the bonds of love which tie him to thorns, in order to turn him into a silent cicada. I therefore propose in line 3 the emendation ἄμμ' ἀθερίζει = looks down upon the bond. The corruption of AMMAΘEPIZEI into AΛΛAΘEPIZEI is palaeographically easy to explain. The poet introduces here a subtle play of words, for ἄμμα in Alexandrian poetry can mean both the actual bond (cf. Herodas Mimiambi Ἄδηλα 62, Crusius) and the bond of love (cf. Anyte, Ath. Pal. VII, 492. 5).

I would, therefore, translate the epigram: Love, having tied the cicada of the Muses on thorns, is trying to silence him (i. e. to turn him into a real ἀκάνθιος τέτιξ) and sets fire beneath his sides (i. e. tortures him by doing so). But the soul, which for long has been trained in books (i. e. the soul of the philosopher), spurns the bonds, and complains against the troublesome god.

Oxford
Exeter College

C. A. TRYPANIS

Ο ΛΑΪΚΟΤΡΟΠΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ,
ΟΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ
ΚΑΙ Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Ὡς τώρα οἱ πιὸ ἐκτεταμένες τουλάχιστο ἔρευνες πὸν ἀναφέρονται στὴν κρητικὴ λογοτεχνία περιορίζονται στὸ στενὰ φιλολογικὸ καὶ ἐν μέρει γραμματολογικὸ πεδίο. Πρόκειται γιὰ δημοσιεύματα πὸν σχετίζονται μὲ κριτικὲς παρατηρήσεις, γλωσσικὲς διαπιστώσεις καὶ ἐρμηνεῖς, ἐκδόσεις κειμένων, ἔρευνες πηγῶν. Δὲν ἔχομε ἀκόμη μελέτες πὸν νὰ ἀπέβλεψαν σὲ μιὰ ἱστορικὴ καὶ συνθετικὴ θεώρηση τῶν προβλημάτων πὸν προβάλλει ἡ μελέτη τῶν βαθύτερων χαρακτηριστικῶν τῆς λογοτεχνίας αὐτῆς. Σ' ἓνα σύντομο δημοσίευσμά του ὁ συνάδελφος κ. Ν. Β. Τωμαδάκης¹ ζήτησε νὰ υπογραμμίσῃ τὸν ἐθνικὸ χαρακτήρα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας. Σὲ δημοσίευσμά του ἄλλος συνάδελφος, ὁ κ. Λ. Πολίτης², καθὼς καὶ σ' ὀρισμένες σελίδες τῆς εἰσαγωγῆς του σὲ μιὰ πρόσφατη ἔκδοση τοῦ Ἐρωτόκριτου³, ἀναφέρθηκε στὸ σύνδεσμο τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας μὲ τὴ σύγχρονή της λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης ξεκινῶντας ἀπὸ τίς διαπιστώσεις πὸν ἔκαμαν οἱ ὡς τώρα ἔρευνες τῶν πηγῶν τῆς γραμματείας αὐτῆς, πὸν υἷς ὀδήγησαν, ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὴν ἰταλικὴ καὶ τὴ γαλλικὴ λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης καὶ τῆς λίγο πρὶν ἀπ' αὐτὴν ἐποχῆς⁴. Σ' ἓνα δικό μου μελέτημα⁵ ζη-

¹) Ν. Β. Τωμαδάκης: Ὁ ἐθνικὸς χαρακτήρας τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας (Ἄγγλο - ἑλληνικὴ Ἐπιθεώρηση, τόμ. Α' ἀρ. 8, Ὀκτωβρ. 1945, σελ. 19 - 21)

²) Λ. Πολίτης: Λογοτεχνία νεοελληνικὴ καὶ λογοτεχνία εὐρωπαϊκὴ. σ. 12 κ. ἐ.

³) Βιτζέντζου Κορνάρου: Ἐρωτόκριτος, τόμ. Α'. Ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν ἔκδοση Σ. Ξανθοῦδίδου, Εἰσαγωγή Λ. Πολίτη. σ. 15 - 9.

⁴) N. Cartoijan: Le modèle français de l' Erotokritos poème crétois du XVII s. (Revue de Littérature Comparée, Ἄπρ.—Ἰουν. 1936). Ε. Κριαρᾶ: Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἐρωτοκρίτου, Ἀθήνα 1938. N. Cartoijan: Nuovi contributi di ricerche sul poema cretese Erotokritos e sulle fonti italiane (περιοδ. Cultura neolatina 4 - 5 <1944 - 5>), 122 - 32. Ε. Κριαρᾶ: Πηγὲς καὶ ἐπιδράσεις τοῦ Ἐρωτοκρίτου (Νέα Ἔστια 42 <1947>), 1297 - 9. G. Morgan: French and Italian Elements in the Erotokritos (Κρητικὰ Χρονικά, Ζ' <1953>), 201 - 228). Κ. Σάθα: Κρητικὸν Θέατρον. Βενετία 1879. Προλεγόμενα. Ε. Κριαρᾶ: Γύπαρις. Πηγαὶ - Κείμενον. Ἀθήνα 1940. J. Mavrogordato: The cretan Drama: a Postscript (Journal of Hellenic Studies 48 <1928>), 243 - 6). Γ. Μέγα: Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Ἀθήνα 1943, σ. 83 - 91. Γ. Ζώρα: Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ. Ἀθήνα 1945.

τῶ νὰ τοποθετήσω τὴν κρητικὴ λογοτεχνία, κοιταγμένη σὰ σύνολο, στὰ πλαίσια τῆς ὑστερομεσαιωνικῆς ἢ πρωτονοελληνικῆς, ὅπως τὴν ὀνομάζω, περιόδου τῆς καθόλου ἑλληνικῆς γραμματείας καὶ ὑποστηρίζω ὅτι πολλὰ χαρακτηριστικά της τὴν πλησιάζουν πρὸς τὰ δημοτικὰ ἔργα τῶν τελευταίων πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐλωση τοῦ 1453 αἰώνων⁶.

Ἐπειδὴ λοιπὸν κάνοντας λόγο γιὰ «λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης» στὴν Κρήτη — ἔστω καὶ μόνο προκειμένου γιὰ τὸ δέκατο ἕκτο καὶ τὸ δέκατο ἕβδομο αἰῶνα — μένομε μὲ τὴν ἐντύπωση ὅτι τὰ χαρακτηριστικά ποὺ διέπουν τὶς λογοτεχνίες τῶν μεγάλων δυτικῶν ἐθνῶν στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης διαπιστώνονται τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ στὴν Κρήτη, μιὰν ἐντύπωση ποὺ δὲν εἶναι τόσο ἀληθινὴ ὅσο φαίνεται στὸ πρῶτο κοίταγμα, νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἐπιχειρηθῇ κάποτε μιὰ λεπτομερειακώτερη καὶ οὐσιαστικώτερη ἐξέταση τῶν σχετικῶν ζητημάτων μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ μπορέσωμε μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νὰ κατανοήσωμε βαθύτερα τὰ πραγματικὰ χαρακτηριστικά τῆς λογοτεχνικῆς πραγματικότητος στὴν Κρήτη. Στὸ δημοσίευμα τοῦτο θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἀπὸ τὸ γενικώτερο τοῦτο θέμα τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς λογοτεχνίας αὐτῆς τὸ ζήτημα ποὺ ἀναφέρεται στὸ λαϊκότερο χαρακτήρα τῆς κρητικῆς γραμματείας σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς εὐρωπαϊκὲς λογοτεχνίες στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης, καθὼς καὶ μὲ τὴ βυζαντινὴ δημοτικὴ παράδοση.

I

Ποιὰ εἶναι λοιπὸν τὰ σημάδια ποὺ ξεχωρίζουν τὴ λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης στὶς μεγάλες εὐρωπαϊκὲς χώρες, ἰδίως τὴν Ἰταλία καὶ τὴ Γαλλία; Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ λογοτεχνικὴ Ἀναγέννηση στὴ Δύση δημιουργεῖται κυρίως σὰν ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀμεσώτερης ἐπαφῆς μὲ τὴν ἀρχαιότητα ποὺ τώρα συστηματικώτερα μελετᾶται. Πράγματι οἱ ἀνθρωπιστὲς εἶναι οἱ προάγγελοι τοῦ ἐρχομοῦ τῆς λογοτεχνίας τῆς Ἀναγέννησης. Οἱ ἀνθρωπιστὲς αὐτοὶ προσέχουν στὴν ἀρχὴ περισσότερο τὴ λατινικὴ καὶ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου ἕκτου αἰῶνα τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὴν ἑλληνικὴ γραμματεία. Τὸ γεγονός μάλιστα ὅτι ἀπὸ τοὺς ἀνθρωπιστὲς θὰ ἀρχίσῃ ὡς ἓνα βαθμὸ τὸ κίνημα τῆς Ἀναγέννησης θὰ προσδώσῃ βασικὰ χαρακτηριστικά στὴ λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς⁷. Γιατὶ δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι βασικὴ εἶναι μέσα στὸ κίνημα

⁶) Ε. Κ ρ ι α ρ ᾶ: Ἡ μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ γραμματεία. (Τὰ ὄρια.—Μερικὰ χαρακτηριστικά). [Ἀθήνα 1951].

⁷) Βλ. καὶ τὸ Ἐπίμετρο τῆς προκειμένης μελέτης.

⁷) Βλ. πρόχειρα P. v a n T i e g h e m: Histoire littéraire de l' Europe et de l' Amérique de la Renaissance à nos jours. Paris, 1941, σ. 1 κ. ἐξ.

τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἢ τάση γιὰ τὴ χρησιμοποίηση τῆς λατινικῆς γλώσσας ἀντὶ τῆς Ἰταλικῆς στὴν Ἰταλία. Κι' αὐτὸς ἀκόμη ὁ Πετράρχης κι' αὐτὸς ὁ Βοκκάκιος ἀφήνουν τὴ χρῆση τῆς λαϊκῆς γλώσσας γιὰ νὰ ἐπιδοθοῦν μὲ ζῆλο στὴν καλλιέργεια τοῦ λατινικοῦ λόγου κατὰ μίμηση τῶν κλασσικῶν συγγραφέων.

Τῇ λογοτεχνίᾳ ὡς τώρα, τῇ λογοτεχνίᾳ τῆ μεσαιωνικῆ, τῇ διαπερνοῦσε, φανερὰ ἢ διακριτικὰ, ἢ ἰδέα τοῦ θείου καὶ τῆ συγκροτοῦσαν τίς περισσότερες φορὲς στοιχεῖα μιᾶς ἄμεσης ἐπικαιρότητας, στοιχεῖα ποὺ συνδέονταν μὲ τὴ ζωὴ τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Στὴ λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης, καθὼς τὴν κυβερνᾷ ἓνα βαθύτατο συναίσθημα περιφρόνησης πρὸς καθετὶ μεσαιωνικὸ καὶ θαυμασμοῦ πρὸς καθετὶ ποὺ θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστῆ ἀρχαῖο, ἢ μίμηση τῶν κλασσικῶν καὶ ἢ προσπάθεια μιᾶς ἐξομοίωσης μὲ τοὺς ἀρχαίους εἶναι ὀλοφάνερες καὶ στὴν ἀναζήτηση τῆς ὕλης καὶ στὴν καλλιέργεια τῆς μορφῆς, καθὼς καὶ στοὺς λογοτεχνικοὺς τρόπους γενικώτερα. Ἔτσι ἡ λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης ἀποξενώνεται ὡς ἓνα βαθμὸ ἀπὸ τὴ ζωὴ. Τὰ βασικὰ στοιχεῖα ποὺ τὴν κατευθίνουν εἶναι ὁ ὀρθὸς λόγος καὶ ὁ ἀτομισμὸς. Ἡ λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης παρουσιάζει τὸν ἀνθρωπο στὸν οἰκουμενικὸ του ὀρθολογισμὸ καὶ τὴν οἰκουμενικὴ του ἀξιοπρέπεια κ' ἔτσι ἀναγκάζεται νὰ ξεμακρύνῃ ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο, τὸ χαρακτηριστικὸ καὶ νὰ γίνῃ ἀριστοκρατικὴ προβιάλλοντας ἓναν καθολικὸ τύπο τέλειου ἀνθρώπου. Βέβαια κοντὰ πρὸς τὴ λογοτεχνία αὐτὴ ὑφίσταται ἀκόμη ἐκείνη ποὺ μὲ τὸ λαϊκὸ καὶ ρεαλιστικὸ της πνεῦμα, χαρακτηριστικὰ λείψανα τοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου, συγκινεῖ τὴ μικροαστικὴ τάξη καὶ τὸν πολὺ λαό. Στὶς ἀφετηρίες του πάντως τὸ κίνημα τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀναγέννησης εἶναι κίνημα ἀριστοκρατικὸ καὶ αὐλικό. Καθὼς πολὺ λίγο συνδέεται μὲ τὸ μεσαίωνα ἢ κίνηση αὐτὴ, οἱ λογοτέχνες καὶ οἱ συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς ἐλάχιστα σχετίζονται μὲ τὰ πανεπιστήμια, ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι φορεῖς τοῦ «σχολαστικοῦ» (μὲ τὸ φιλοσοφικὸ νόημα τοῦ ὄρου) πνεύματος. Ἐχει διαπιστωθῆ ὅτι ὁ καθαρὸ λαὸς καὶ οἱ χωρικοὶ λείπουν ἀπὸ τὴ λογοτεχνία αὐτὴ. Ἔρχεται ἔτσι ἡ λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ δημιουργικὴ λογοτεχνία τοῦ μεσαίωνα, ποὺ στὴν Εὐρώπῃ ἦταν πολὺ συχνὰ μιὰ λαϊκὴ λογοτεχνία. Παρόμοια στὴ Γαλλία στὰ χρόνια τῆς Σχολῆς τῆς Λυὼν καὶ τῆς Πλειάδας (1534 - 1559) διαπιστώνεται μιὰ σημαντικὴ ἀνάπτυξη τῆς λογιότητος, στραμμένης πρὸς τὰ ἀρχαῖα κείμενα, καθὼς καὶ μιὰ λογοτεχνικὴ τάση ἔκδηλα ἀριστοκρατικὴ.

II

Ἄς ἐρθομε τώρα στὴν κρητικὴ λογοτεχνία. Τίνος εἶδους ἔργα λο-

γοτεχνικά ἔχομε στὴν Κρήτη ; Ἄν ἀφήσωμε κατὰ μέρος μερικά λογοτεχνήματα, πού γιὰ τὴν ὥρα δὲν εἶναι βεβαιωμένη ἡ κρητικὴ τους προέλευση, θὰ διαπιστώσωμε ὅτι μέσα στὸ δέκατο πέμπτο αἰῶνα γράφονται στὴν Κρήτη ποιητικὰ δημιουργήματα πού ὁ σύνδεσμός τους μὲ τὴ βυζαντινὴ πνευματικὴ παράδοση, τὴ δημοτικὴ ἐννοῶ παράδοση εἶναι ὀλοφάνερος. Τὸ ἴδιο ὡς ἕνα σημεῖο συμβαίνει καὶ μὲ τὰ κρητικὰ λογοτεχνήματα τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνα. Ἀπηχοῦν ἕξ ἄλλου τὴν εὐρωπαϊκὴ Ἀναγέννηση σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὰ θεατρικὰ ἔργα, ἡ Βοσκοπούλα πιθανῶς, ὁ Ἐρωτόκριτος ὡς ἕνα σημεῖο, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ παραβλέψωμε ὅτι καὶ τὰ ἔργα αὐτά, ἄλλο σὲ μεγαλύτερο καὶ ἄλλο σὲ μικρότερο βαθμὸ, κρύβουν μέσα τους βασικὰ χαρακτηριστικὰ πού τὰ ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὰ συνηθισμένα ἔργα τῆς εὐρωπαϊκῆς καὶ εἰδικώτερα τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης. (Γιατὶ ἡ ἰταλικὴ Ἀναγέννηση συνδέεται ἀμεσώτερα μὲ τὴν κρητικὴ μας λογοτεχνία). Ὑστερα, ἰδιαίτερα οἱ κωμωδίαι συνδέονται μὲ τὸ κωμικὸ εἶδος τῆς Ἀναγέννησης καὶ δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ἴσα-ἴσα ἡ κωμωδία καὶ ἡ φάρσα (καὶ ὁ μῦθος καὶ ἡ ἀφήγησις) εἶναι ἀπὸ τὰ λίγα λογοτεχνικὰ εἶδη πού καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση δὲ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν ἀριστοκρατισμὸ πού χρωματίζει τὴ μεγάλη πλειονότητα τῶν ἔργων τῆς Ἀναγέννησης στὴν Ἰταλία.

Ἀκόμη σ' ὅλα αὐτὰ τὰ ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, σὲ μικρότερο ἢ σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ, τὸ ἦθος εἶναι ἔκδηλα λαϊκὸ μὲ ἀναμφισβήτητες ἀρετὲς στίς καλύτερες ὥρες τῶν συγγραφέων τους καὶ δὲν ἔχει καμιὰν ἀπολύτως σχέσιν μὲ τὸ συμβατικὸ ἦθος τῶν ἔργων τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης. Τὸ πρᾶγμα γίνεται φανερὸ ἂν συγκρίνωμε τὸ ἦθος τοῦ Κορνάρου στὸν Ἐρωτόκριτο μὲ τὸ ἦθος τοῦ Ἀριστοῦ στὸν Orlando Furioso, τὸ ἦθος τοῦ Γύπαρη μὲ τὸ ἦθος τοῦ Aminta τοῦ Τάσσου καὶ τῶν ἄλλων ἰταλικῶν δραμάτων πού χρησίμευσαν ὡς πρότυπα στὸν ποιητὴ τοῦ κρητικοῦ ποιμενικοῦ δράματος. Στὴν Ἰταλία μὲ τὴ μίμησιν τῆς ἀρχαίας μυθολογίας καὶ τῶν ἀρχαίων παραδόσεων, μὲ τὴ γνωριμία μὲ τὸ θαυμαστὸ ἦθος τῶν κλασσικῶν συγγραφέων καλλιιεργεῖται σὲ τέτοιο βαθμὸ τὸ ἦθος ὥστε γίνεται φανερὴ συχνὰ ἡ ἐκζήτησις, πού θὰ ὀδηγήσῃ ἀργότερα σὲ ἀνυπόφορον ὑπερβολή.

Στὴν Κρήτη σύνδεσμος μὲ τὴν ἀρχαία σοφία καὶ τὴν ἀρχαία γραμματεία δὲν ὑπάρχει στενός. Πειθόμαστε γι' αὐτὸ ἂν θυμηθοῦμε τὰ ἐξιταλισμένα ὀνόματα προσώπων τῶν κρητικῶν δραμάτων· προσώπων πού μολαταῦτα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μυθολογία. Οἱ Κρητικοὶ λογοτέχναι, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀντιλοῦν κυρίως τὴν ὑπόθεσιν ἀπὸ τὰ ξένα πρότυπά τους γιὰ νὰ τὴ χρησιμοποιήσουν καὶ στὰ δικά τους τὰ ἔργα. Ἀκόμη καὶ στίς περιπτώσεις πού ἀκολουθοῦν τὴν ἴδια τὴ

φράση τοῦ προτύπου (περιπτώσεις πού δὲν εἶναι σπάνιες) ἡ μεταφορὰ στὸ κρητικὸ ἰδίωμα τῆς φράσης τοῦ προτύπου γίνεται μὲ τρόπο πού δὲν προδίδει ὅτι ἔχομε νὰ κάμωμε μὲ διασκευή ἢ μὲ μετάφραση. Γιατὶ καὶ τὸ ὕφος τοῦ ιδιώματος καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ τους καμιὰ φορὰ ἰδιοφυΐα, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐλάχιστη ἢ καθόλου ἀνθρωπιστικὴ νοοτροπία τῶν συγγραφέων τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, ὅλ' αὐτὰ προφύλασσαν ἀπὸ τὰ δυσάρεστα ἐπακόλουθα μιᾶς πιστῆς μίμησης. Καὶ πράγματι, ἐνῶ τὴ λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης τὴ γονιμοποιεῖ, ἄσχετα ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ἐπίδραση ὀρισμένων ἀνθρωπιστῶν διανοουμένων, καὶ ἕνα γενικώτερο κῦμα ἀνθρωπισμοῦ, στὴν Κρήτη δὲν ἔχομε ἀνάλογο φαινόμενο. Ὑπάρχουν καὶ ἐκεῖ συγγραφεῖς μεμονωμένοι ἀνθρωπιστικῶν τάσεων, δὲν εἶναι ὅμως ἱκανοὶ νὰ ἐπηρεάσουν ἢ νὰ χαρακτηρίσουν τὴν ὅλη λογοτεχνικὴ ἀτμόσφαιρα. Ἔτσι ἔχομε τοῦτο τὸ βασικὸ ἀποτελεσμα: Ἐνῶ στὴν Ἰταλία μὲ τὴ μίμηση τῶν ἀρχαίων καὶ τὸν ἀνθρωπισμὸ ὁδηγοῦμαστε σὲ μιὰ λογοτεχνία τεχνητῆ, στὴν Κρήτη ἡ λογοτεχνία καὶ στὶς καλὲς καὶ στὶς μέτριες δημιουργίες της διατηρεῖ τὸ λαϊκὸ χρῶμα, τὸ καθατὸ δημοτικὸ, τὴ λαϊκὴ σκέψη, τὴ λαϊκὴ παράδοση, τὸν ἐθνικὸ χρωματισμὸ, πού εἶναι ἡ βασικὴ κληρονομία ἀπὸ τὸ Βυζάντιο· τὸ Βυζάντιο τῆς δημοτικῆς παράδοσης. Κι' αὐτό, γιατί, καθὼς νομίζω, τὴν κρητικὴ λογοτεχνία στὰ παλιότερα, καθὼς καὶ στὰ ἀξιολογώτερα ἀπὸ τὰ νεώτερα ἔργα της (ὅπως τὸν Ἐρωτόκριτο καὶ τὴ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ), τὴν προκαθορίζουν βασικὰ παράγοντες ἑλληνικοὶ καὶ λιγώτερο οἱ ἐπιδράσεις πού δέχτηκε ἀπὸ τὴ δυτικὴ Εὐρώπη τῆς Ἀναγέννησης. Λιγώτερο βέβαια πρωτότυπα εἶναι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ κρητικοῦ θεάτρου (ἰδίως ὁ Στάθης, ὁ Ζήνων, ὁ Φορτουνάτος, ὁ Γύπαρης). Γιατὶ ἡ Ἐρωφίλη καὶ ἡ Θυσία κατορθώνουν ὡς ἕνα βαθμὸ καὶ ξεπερνοῦν, νὰ ποῦμε, τὴ δυτικὴ ἐπίδραση καὶ μένουν ἔτσι ὡς ἕνα σημαντικὸ βαθμὸ ἑλληνικὰ ἔργα.

Ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συνέβηκε σὲ πολλὰς εὐρωπαϊκὰς λογοτεχνίες, στὶς ὁποῖες ἡ ἐξάρτηση τῶν ἔργων δὲν εἶναι ἀπόλυτη ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα ἔργα τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης, στὴν Κρήτη ἡ μίμηση—ἐκτὸς ἀπὸ ἐξαιρέσεις πού μνημόνευσα—εἶναι περισσότερο φανερὴ. Γι' αὐτὸ καὶ θεωρῶ ὑπερβολὴ νὰ δεχτοῦμε ὅτι στὴν Κρήτη τὸ θέατρο τὸ δημιουργοῦν κατὰ κύριο λόγον οἱ κοινωνικὲς προϋποθέσεις⁹. Τὸ θέατρο δημιουργεῖται ἐκεῖ ἕξ αἰτίας μιᾶς ἀναγκαστικῆς ἐπαφῆς μὲ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς Ἰταλίας τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τῆς Ἀναγέννησης ὅπου τὸ θέατρο εἶχε νὰ διαδραματίσῃ ἕνα σημαντικὸ ρόλο. Γιατὶ μὲ κανένα τρό-

⁹) Τὸ ὑποστηρίζει αὐτὸ ὁ συνάδελφος κ. Α. Πολίτης; *Λογοτεχνία νεοελληνικὴ κλπ.*, σ. 14.

πο ὁ ἠποδουλωμένος Κρητικὸς δὲν μποροῦσε, νομίζω, βλέποντας τὸ θέατρό του νὰ αἰσθάνεται ὅ,τι αἰσθανόταν λόγου χάριν ὁ Ἄγγλος θεατὴς τοῦ Σαίξπηρ. Σὲ μιὰ χώρα πού στέναζε κάτω ἀπὸ ξένο δυνάστη δὲν μποροῦσαν νὰ δημιουργηθοῦν ὄροι πού νὰ συντελέσουν στὴν αὐθόρμητη δημιουργία ἔργων πού νὰ ἀνήκουν «σ' ἕναν κόσμον ὅπου λογαριάζεται ἡ ἀξία ἢ προσωπικὴ, ἢ θερμὴ σχέση ἀνθρώπου πρὸς ἄνθρωπον, σ' ἕναν κόσμον, ὅπως τὸν ζῆ κι' ὅπως τὸν ἔχει διαμορφώσει ὁ νέος ἀνθρώπινος τύπος πού δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν Ἰταλικὴ Ἐναγέννηση»⁹.

Στὴν Κρήτη ἔγινε κατὰ τὴ γνώμη μου ὅ,τι καὶ σ' ἄλλες λογοτεχνίες τῆς Εὐρώπης στὰ χρόνια τῆς Ἐναγέννησης. Καὶ οἱ Ἰσπανοὶ λογοτέχνες λ. χ. τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, μολονότι δέχονταν κι' αὐτοὶ τὴν ἐπίδραση τῶν κλασσικῶν καὶ τῆς Ἰταλικῆς Ἐναγέννησης, κατάφεραν νὰ μὴ διακόψουν τοὺς δεσμούς των μὲ τοὺς προηγούμενους, τοὺς μεσαιωνικοὺς αἰῶνες καὶ μπόρεσαν νὰ διατηρήσουν ἔτσι στὰ λογοτεχνικά τους ἔργα καὶ τὰ αἰσθήματα καὶ τὶς ἰδέες τοῦ δικοῦ τους μεσαίωνα. Στὸ γεγονός αὐτὸ ὀφείλεται ὁ ἕκδηλα ἔθνικὸς χρωματισμὸς τῆς Ἰσπανικῆς λογοτεχνίας στὰ χρόνια τῆς Ἐναγέννησης. Σ' αὐτὸ ὀφείλεται καὶ τὸ ὅτι τὸ θέατρό τους εἶναι ἕνα θέατρο ἕκδηλα λαϊκόν. Ἴσως καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο μπόρεσαν οἱ Ἰσπανοὶ νὰ δώσουν στὴν παγκόσμια λογοτεχνία μιὰ μορφή θεατρικοῦ συγγραφέα σὰν ἐκείνην τοῦ Lope de Vega, πού πρῶτα ἀπ' ὅλα εἶναι ἕνας Ἰσπανὸς συγγραφέας.

Στὴν Κρήτη ἡ καθυστέρηση στὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη — κατανοητὴ βέβαια ἐξ αἰτίας τῆς ξενικῆς κυριαρχίας — ἐμπόδιζε τὴν ἀνάπτυξη πλουτέρου πνευματικοῦ προοδευτικοῦ βίου. Τὸ ἴδιο δυσάρεστο ἐπακόλουθο εἶχε καὶ ἡ ἔλλειψη ἑλληνικῆς τυπογραφίας πάνω στὸ νησί. Τὰ ἔργα τῆς κρητικῆς γραμματείας κυκλοφοροῦν χειρόγραφα στὴν Κρήτη· τουλάχιστο τὰ περισσότερα. Οἱ λόγιοι καὶ οἱ λογοτέχνες τῆς Κρήτης τυπώνουν καμὶὰ φορὰ ἔργα τους στὴ Βενετία, ἄλλη ὅμως θὰ ἦταν ἡ ἀπήχησή τους ἂν ἡ ἐκτύπωση γινόταν ἀπάνω στὴν Κρήτη. Ἐλείψαν ἔτσι ἀπὸ τὸ νησί οἱ βασικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὸ φαινόμενον νέων ἀντιλήψεων πού θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποδεσμεύσουν καὶ νὰ χειραφετήσουν τὸ ἄτομον ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸν τρόπο ζωῆς, πρᾶγμα πού εἶχε γίνει στοὺς ἡλευθέρους λαοὺς τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Οἱ Κρητικοὶ λόγιοι εἶναι χωρὶς ἄλλο πολυάριθμοι, ἂν τοὺς συγκρίνωμε μὲ τοὺς λογίους τῶν ἄλλων λιγώτερον πνευματικὰ προχωρημένων ἡμεμάτων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς λογίους αὐτοὺς εἶναι κληρικοὶ μὲ τὴ νοσητροπία τῶν κληρικῶν τοῦ παρελθόντος, κληρικοὶ πού ἀκολουθοῦν πι-

⁹) Εἶναι λόγια τοῦ κ. Α. Πολίτη, ὁ. π. σ. 12.

στά τη βυζαντινή παράδοση. Γιατί στην κρητική λογοτεχνία ο έθνικός χρωματισμός συνταιριάζεται με τὰ κληρονομημένα ἀπὸ τὸ Βυζάντιο στοιχεῖα· στοιχεῖα πὸν τὰ βρίσκουμε καὶ στὸν Ἐρωτόκριτο, τὸ κατ' ἐξοχὴν ἔκλεκτο δημιούργημα τῆς κρητικῆς ψυχῆς, καὶ στὰ ἄλλα ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, μετὰ τὴν ἐξαίρεση τῶν ἔργων τοῦ κρητικοῦ θεάτρου, ὅπου σὲ μικρότερο βαθμὸ διαπιστώνεται ἡ παρουσία τῶν στοιχείων αὐτῶν. Στὴν κρητικὴ λογοτεχνία οὔτε σὲ ἐλάχιστο βαθμὸ δὲν παρατηρεῖται ἡ διάσταση ἐκείνη μετὰ τὸ μεσαίωνα πὸν κατ' ἐξοχὴν διαπιστώνεται στὴ γαλλικὴ λογοτεχνία καὶ πὸν ὁδηγεῖ στὴ δημιουργία μιᾶς λογοτεχνίας «καλλιτεχνικῆς» (*artistique*, ὅπως λένε οἱ Γάλλοι), λογοτεχνικὸ χαρακτηριστικὸ πὸν τὸ διατηρεῖ ὡς στὶς μέρες μας ἀκόμη ἡ λογοτεχνία τῶν Γάλλων.

Ἄπ' ὅσα παραπάνω εἰπώθησαν βγαίνει ὅτι τὸ λαϊκότροπο τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας δὲν πρέπει νὰ σχετιστῆ μετὰ τὸ δυτικὸ πνεῦμα, καθὼς αὐτὸ ἐκδηλώνεται στὰ ἔργα τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀναγέννησης. Ἐπιβάλλεται νὰ τὸ σχετίσωμε μετὰ τὴν καθαυτὴ λαϊκὴ μας παράδοση, πὸν ἄλλο δὲν εἶναι παρὰ ἡ βυζαντινὴ δημοτικὴ παράδοση. Καὶ μπορεῖ αὐτὴ καὶ ἐπενεργεῖ ἀποτελεσματικὰ καθὼς ἡ Κρήτη βρίσκεται ἀποχωρισμένη γεωγραφικὰ καὶ ἀνεξάρτητη διοικητικὰ ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ κράτος καὶ τὴ βυζαντινὴ πρωτεύουσα, ἀφοῦ τὸ νησί δεσπόζεται ἀπὸ τοὺς Βενετσιάνους. Γιατὶ νομίζω ὅτι ἦταν εὐκολώτερο γιὰ τὴ βυζαντινὴ δημοτικὴ παράδοση νὰ οἰκειωθῆ τμήματα τοῦ ἑλληνο-βυζαντινοῦ χώρου πὸν δὲν τὰ πίεζε ἡ ἐπίσημη καὶ συνάμα συντηρητικὴ σὶς κατευθύνσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς πρωτεύουσας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους.

Ἐδῶ δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ διοικητικὸς, ἅς ποῦμε, ἀπομονωτισμὸς, πὸν καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ βενετικὴ κυριαρχία ἐπενεργεῖ στὸ νησί, εἶχε δημιουργήσει ἤδη ἀπὸ τότε ὁρισμένες τουλάχιστο προϋποθέσεις γιὰ μιὰ πνευματικὴ ζωὴ πὸν πάνω τῆς νὰ μὴν μπορῆ νὰ ἀσκῆ βασικὴ ἐπίδραση τὸ ἐπίσημο πνευματικὸ καθεστὼς τοῦ Βυζαντίου. Ἐπομένως ἡ σὰν ἀσυναίσθητη, νομίζω, τάση τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας πρὸς τὸ τοπικὸ λαϊκὸ ἰδίωμα ὀφείλεται κατὰ κύριο λόγο στὸ πρωτόγονο στοιχεῖο τοῦ ἀκαλλιέργητου, πὸν ὡς ἓνα βαθμὸ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ δημοτικὴ βυζαντινὴ παράδοση καὶ σὲ μικρότερο ἀσφαλῶς βαθμὸ ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῶν λογοτεχνῶν τῆς δυτικῆς Ἀναγέννησης, πὸν καλλιεργοῦν βέβαια ἓνα λίγο· πολὺ περίτεχνο ὕφος, ἀλλὰ καὶ χρησιμοποιοῦν ὡς ἀφετηρία τους τὰ ἐθνικὰ γλωσσικὰ ἰδιώματα.

Ἀναγέννηση δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῆ χωρὶς εὐρύτερη πνευματικὴ ζωὴ καὶ μιὰν ἀνανεωμένη καλλιτεχνικὴ κίνηση. Στὴ δύση οἱ νέες τάσεις ἐκδηλώνονται ὄχι μόνον στὴν περιοχὴ τοῦ θεάτρου καὶ τοῦ ἐπικολυρι-

κοῦ ποιήματος, ἀλλὰ καὶ στὴν καθαυτὸ λυρική ποίηση, στὸ πεζὸ διήγημα καὶ τὸ πεζὸ μυθιστόρημα, καθὼς καὶ στὴν ἱστορική, τὴ θρησκευτική, τὴν πολιτική καὶ τὴν ἠθική πεζογραφία, δηλαδὴ καὶ σὲ εἶδη γραμματεϊακὰ ποὺ δὲν καλλιεργήθηκαν στὴν Ἑλλάδα τὴν ἐποχὴν αὐτή.

Ἐκαμα λόγο γιὰ μιὰ ἀνανεωμένη καλλιτεχνική κίνηση, μιὰ κίνηση ποὺ νὰ ἐμπνέεται καὶ αὐτὴ ἀπὸ ἀναγεννητικά, νὰ ποῦμε, ἰδανικά. Καὶ ὅμως στὴν Κρήτη στοὺς αἰῶνες ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν βλέπομε νὰ ἀκμάζει μιὰ τέχνη ζωγραφική ποὺ ἄλλο δὲν εἶναι ἀπὸ τὴν τέχνη τῶν φορητῶν εἰκόνων ποὺ διαμορφώθηκε στὸ Βυζάντιο καὶ ποὺ μὲ ἀφετηρία τὰ ζωγραφικὰ ἔργα τῆς ἐκκλησίας τῆς Περιβλέπτου στὸ Μυστραῖ ἀπλώνεται μετὰ τὴν Ἄλωση στὴν Κρήτη, ὅπου παίρνει σημαντικὴ ἀνάπτυξη Ἰσο - Ἰσα μάλιστα ἢ παρουσία καὶ ἡ ἐξέλιξη τῆς τέχνης αὐτῆς τῶν φορητῶν εἰκόνων, ποὺ ἀπὸ τὸ Millet ὀνομάστηκε κρητικὴ, συμπύπτει μὲ τὴν ὑποχώρηση καὶ τὴν παρακμὴ τῆς ἀναγεννητικῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων, ποὺ μὲ τὴν ἐπικράτηση τῶν ἀντιανθρωπιστικῶν τάσεων τῶν ἡσυχαστῶν φθίνει ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνα, καθὼς ἔδειξε τελευταῖα στὸν πρυτανικὸ λόγον τοῦ ὀρθότατος τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Ἄ. Ευγγόπουλος.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ὅταν λέμε Ἄναγέννηση, ἐννοοῦμε στὴν ἱστορία τῶν γραμμάτων ἓνα ἀπέραντο κίνημα ποὺ μέσα σὲ ὀρισμένους αἰῶνες ἀνανεώνει ὀλόκληρον τὸ δυτικὸ πολιτισμὸ καὶ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸ στὸ νεώτερον κόσμον. Μολαταῦτα σήμερον οἱ ἱστορικοὶ τῶν γραμμάτων δέχονται πρῶτα - πρῶτα ὅτι ὁ ὅρος Ἄναγέννηση, ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ τέλος τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνα, εἶναι ἄδικον, γιὰτὶ ἀγνοεῖ προηγούμενα κινήματα ποὺ ὀδήγησαν σὲ μιὰν ἀναντίρροπτη ἀνθήση τοῦ πνεύματος σὲ πολλὰς χώρες τῆς Εὐρώπης ἔπειτα ἡ ἀναγέννηση αὐτὴ δὲν ἦρθε ἀπότομα, ἀφοῦ εἶχε παρασκευαστῆ ἤδη μέσα στὰ μεσαιωνικά χρόνια. Ἄν λοιπὸν ἡ εὐρωπαϊκὴ Ἄναγέννηση δὲ νοεῖται σήμερον ἀπὸ τοὺς σοβαροὺς ἐρευνητὲς παρὰ σὰν ἓνα τέρμα μᾶς πορείας τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ποὺ πάντα στὶς καλύτερες ἐκδηλώσεις του, καὶ στὰ χρόνια ἀκόμη τοῦ μεσαίωνα, ἔρρεπε πρὸς ἐκεῖνον ποὺ κατὰ προτίμηση καὶ μὲ μιὰ βαθύτερη συναίσθηση ἐπιδίωξε ἡ Ἄναγέννηση, πόσον περισσότερο ἐκεῖνον ποὺ λέμε ἡμεῖς δικὴ μας Ἄναγέννηση, μιὰ «ἀναγέννηση» τόσο περιορισμένη τοπικά καὶ ποὺ ὡς ἓνα βαθμὸ δὲν εἶναι παρὰ ἀπλὴ ἀντανάκλαση τῆς εὐρωπαϊκῆς καὶ ποὺ πολὺ λιγώτερον ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴν κόβει τὶς κλωστὲς ποὺ τὴ δένουν μὲ τὸ παρελθόν, πρέπει γιὰ νὰ κατανοηθῆ βαθύτερα νὰ συνδεθῆ μὲ τὶς παλιότερες, τὶς μεσαιωνικὰς ἑλληνικὰς μορφὰς λογοτεχνικῆς δημιουργίας. Γιατί, ὅπως εἶπαμε ἤδη, μολονότι ἔχομε στὴν Κρήτη μιὰν ἀναντίρροπτη καὶ γόνιμη ἐπίδραση ἀπὸ τὴν λογο-

τεχνία τῆς Ἰταλίας ἰδιαίτερα, ὅμως ἡ ἐπίδραση αὐτὴ δὲν μπόρεσε νὰ κόψη τὸ βασικὸ καὶ οὐσιαστικὸ σύνδεσμο τῆς κρητικῆς πνευματικῆς ζωῆς μὲ τὴν προηγούμενη πνευματικὴ ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὴ βυζαντινὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή.

III

* Ἄς πάρουμε τώρα ὡς ἀφετηρία τῶν περαιτέρω σκέψεών μας τὸν Ἑρωτόκριτο, τὸ κορυφαῖο ἔργο τῆς κρητικῆς γραμματείας.

Δὲ χρειάζεται, νομίζω, νὰ ὑπογραμμιστῇ κἄν ὁ ἱπποτικὸς χαρακτήρας τῆς ὑπόθεσης τοῦ Ἑρωτόκριτου. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὰ βασικὰ σημεῖα τῆς ὑπόθεσής του ἀκολουθεῖ ὁ Ἑρωτόκριτος ἓνα πολυδιαβασμένο καὶ πολυμεταφρασμένο στὴν ἐποχὴ του γαλλικὸ μυθιστόρημα τῆς πρώτης πεντηκονταετίας τοῦ 15ου αἰώνα, μυθιστόρημα ὀπωσδήποτε μεσαιωνικόν. Ὁ Κορνάρος ἀναχωνεύει τὴν ὑπόθεση ποὺ βρῆκε στὸ γαλλικὸ μυθιστόρημα καὶ παράλληλα σὲ λεπτομερειακὰ σημεῖα τοῦ ἔργου του ἐπηρεάζεται καὶ ἀπὸ ἄλλα, ὑποθέτω, ἔργα τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἓνα κορυφαῖο ἔργο τῆς Ἀναγέννησης, τὸν *Orlando Furioso*, ἔργο χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς, ἔκδηλα ὅμως ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸν ἱπποτικὸ εὐρωπαϊκὸ μεσαίωνα. Ἡ ἀναχώνευση τῶν δανεισμένων ἀπὸ ἄλλα ἔργα στοιχείων γίνεται μὲ τέτοιο τρόπο ἀπὸ τὸν Κορνάρο ποὺ ὁ Ἑρωτόκριτος ὡς πρὸς ὁρισμένα χαρακτηριστικὰ του νὰ τοποθετῆται στὴ γενικὴ ἀτμόσφαιρα τῶν ὑστεροβυζαντινῶν μυθιστορημάτων καὶ τῶν ἄλλων ποιητικῶν ἔργων τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς. Πράγματι, καθὼς ἤδη ὁ μακαρίτης Στέφανος Ξανθουδίδης παρατήρησε¹⁰, μερικὰ στοιχεῖα τοῦ κρητικοῦ ἔπους ἀπαντοῦν καὶ στὴν παλιότερη μεσαιωνικὴ ποίηση (Διγενὴς Ἀχρίτας, Διήγησις Ἀχιλλέως, Λόγος παρηγορητικὸς περὶ δυστυχίας καὶ εὐτυχίας, Ἱμπέριος καὶ Μαργαρώνα, κλπ.). Ὑποστήριξε μάλιστα ὁ μελετητὴς αὐτὸς ὅτι ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ποιήματα αὐτὰ εἶχαν χρησιμοποιηθῆ ἀπὸ τὸν ποιητὴ τοῦ Ἑρωτόκριτου ὡς πηγὲς γιὰ μεμονωμένα, ἔστω, μέρη τοῦ ἐπικοῦ του ποιήματος. Καὶ στὴν περίπτωση ἀκόμη ποὺ σήμερα προκειμένου γιὰ μερικὰ λεπτομερειακὰ στοιχεῖα τῆς ὑπόθεσης τοῦ Ἑρωτόκριτου (ἀτεχνία κλπ.) ἔχομε βρεῖ τὴν ἀναμφισβήτητη πηγὴ τους, τὸ γαλλικὸ μυθιστόρημα *Paris et Vienne*, γιὰ ὁρισμένα ἄλλα στοιχεῖα τοῦ Ἑρωτόκριτου μένει ἀναντίρρητο ὅτι ὁ Κορνάρος χρησιμοποίησε συνθέτοντας τὸ ἔργο του παλιότερα μεσαιωνικὰ ἑλληνικὰ ποιήματα. Ἀλλὰ προκειμένου εἰδικώτερα

¹⁰) Βιτζέντζου Κορνάρου: Ἑρωτόκριτος, ἔκδ. κριτικὴ, 1915, σ. CXXV κ. ἑ.

γιὰ τὸ θέμα πὸν μᾶς ἀπασχολεῖ στὴ μελέτη τούτη δὲν ἔχει σημασία ἂν ὄντως ὁ Κορνάρος χρησιμοποίησε τὰ ἔργα αὐτὰ ὡς πηγὴ γιὰ τὴ δική του ἔμπνευση. Μᾶς φτάνει γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἄποψῆς μας τὸ γεγονός ὅτι κοινὰ στοιχεῖα λεπτομερειακὰ ἢ καὶ γενικώτερα διαπιστώνεται ὅτι ὑπάρχουν καὶ στὸν Ἑρωτόκριτο καὶ στὰ παλιότερα ἑλληνικὰ ποιήματα, γιὰτὶ αὐτὰ τὰ κοινὰ στοιχεῖα εἶναι πὸν μᾶς τοποθετοῦν στὴν ἴδια ἀτμόσφαιρα — κι' αὐτὸ εἶναι πὸν θέλομε νὰ ἀποδείξωμε. Ὅντως, καθὼς ἔχει ἤδη παρατηρηθῆ¹¹, ἀδρότερες ἀναλογίες ὑπάρχουν τοῦ Ἑρωτόκριτου πρὸς τὸ μεσαιωνικὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἱμπέριου καὶ τῆς Μαργαρώνας. Καὶ στὸ ποίημα αὐτὸ ὑπάρχει ἀτεχνία (ἔδω τοῦ ρήγα τῆς Προβέντσας) καὶ ἡ ἐπιθυμία τῶν γονέων νὰ ἀποχτήσουν τέκνο βρῖσκει τὴν ἱκανοποίησή της ἀργότερα. Ὁ ρήγας τῆς «Ἀνάπολης» προτείνει στὴν ὠραία Μαργαρώνα, τὴν κόρη του, ἕναν ἀπὸ τοὺς ρηγάδες πὸν τὴ ζητοῦν σὲ γάμο καὶ ἐκείνη δὲ συγκατανεύει. Στέλνει μάλιστα ἡ Μαργαρώνα δαχτυλίδι στὸν ἀγαπημένο της κ' ἐκεῖνος ἀντεπιστέλλει. Οἱ ἑραστές καὶ στὰ δύο ἔργα σὲ μυστικὲς συναντήσεις ὁρίζονται ἀμοιβαίᾳ πίστη. Στὴ γκρίστρα πὸν θὰ γίνῃ γιὰ τὴν ἐκλογή συζύγου λαβαίνει μέρος ὁ ἥρωας τοῦ κάθε μυθιστορήματος. Στὸν ἀγῶνα αὐτὸν παραβρίσκονται καὶ οἱ γονεῖς τῆς καθεμιᾶς ἡρωίδας καὶ ἡ ἴδια ἢ ἡρωίδα. Καὶ ὁ Ἑρωτόκριτος καὶ ὁ Ἱμπέριος ξενιτεύονται. Ὑπάρχει καὶ στὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἱμπέριου καὶ τῆς Μαργαρώνας πρόσωπο πὸν παίζει τὸ ρόλο τῆς Νέννας τοῦ κρητικῆς ἔπους. Ὅστερ' ἀπὸ περιπέτειες πὸν μεσολαβοῦν καὶ ἡ Ἀρετούσα καὶ ἡ Μαργαρώνα μαθαίνουν πὼς ἔχουν πεθάνει οἱ ἀγαπημένοι τους. Στὸ τέλος καὶ τῶν δύο μυθιστορημάτων ὑπάρχουν συνάντηση τῶν ἀγαπημένων, ἀναγνώριση καὶ ἑορτασμός τῶν γάμων. Ἄνοδος τέλος στὸ θρόνο καὶ τοῦ Ἑρωτόκριτου καὶ τοῦ Ἱμπέριου.

Ἐπειτα, δὲ νομίζω ὅτι εἶναι χωρὶς σημασία τὸ γεγονός ὅτι τὸ γνωστὸ σ' ἡμᾶς σήμερα βασικὸ πρότυπο τοῦ Ἑρωτόκριτου, δηλ. τὸ γαλλικὸ μυθιστόρημα *Paris et Vienne*, καὶ τὸ γαλλικὸ πρότυπο τοῦ Ἱμπέριου καὶ τῆς Μαργαρώνας, δηλ. τὸ μυθιστόρημα «*Pierre de Provence et la belle Maguelonne*», καὶ γραμματολογικὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ περιεχομένου βρῖσκονται πολὺ κοντὰ τὸ ἕνα στὸ ἄλλο.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, εἶναι ἄραγε ἐντελῶς ἀσήμαντο γιὰ τὸν Ἑρωτόκριτο ὄχι μόνον ὅτι τὸ βασιλιὰ τῆς Ἀθήνας τὸν ὀνομάζει Ἑράκλη,

¹¹) Βλ. Ch. Gidel: *Nouvelles études sur la littérature grecque moderne*, σ. 520. Στ. Ξανθοῦ δίδη: Ἑρωτόκριτος, Εἰσαγωγή, σ. CXVII καὶ N. Βέη: *Der französisch—mittel—griechische Ritterroman «Imberios und Margarona» und die Gründungssage des Daphniklosters bei Athen*, Berlin 1924, σ. 48 - 50. Πβ. καὶ Ν. Πολίτη, *Λαογραφία* 1 (1909), σ. 55 κ. ἑ.

δηλ. Ἡράκλειο¹³, μὲ ὄνομα Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, ἀλλὰ καὶ ὅτι παρουσιάζει στὸ ἔργο του μὲ τὸν τρόπο πὺρ τὸ παρουσιάζει τὸ πριγκιπόπουλο τοῦ Βυζαντίου;

Ἔχει ἤδη μελετηθῆ καὶ στὶς λεπτομέρειές της ἀκόμη ἡ σχέση τοῦ κρητικοῦ ἔπους μὲ τὸ γαλλικὸ πρότυπό του, τὸ μυθιστόρημα *Paris et Viènnè*¹³, ἀκόμη καὶ μὲ τὸν *Orlando Furioso* τοῦ Ἀριόστου. Δὲν ἔχουν ὅμως τὸ ἴδιο ἐξαντλητικὰ προχωρήσει οἱ ἔρευνες ὡς πρὸς τὴν σχέση τοῦ Ἐρωτόκριτου μὲ τὸ γνήσιο λαϊκὸ πνευματικὸ κόσμο. (Δὲν ἐννοῶ ἐδῶ τὴν σχέση μὲ τὴ δημοτικὴ ὑστερομεσαιωνικὴ λογοτεχνία)¹⁴.

Καὶ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση θὰ ἔπρεπε κατὰ τὴ γνώμη μου νὰ στραφοῦν προσεχῶς οἱ ἔρευνες σχετικὰ μὲ τὸν Ἐρωτόκριτο. Γιατὶ νομίζω ὅτι ἡ ἀνακάλυψη τοῦ βασικοῦ προτύπου τοῦ Ἐρωτόκριτου δὲν πρέπει νὰ μᾶς κάμη νὰ μὴ δώσωμε σημασίαν στὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα πὺρ μᾶς ὀδηγοῦν πρὸς τὸν ἑλληνικὸ λαϊκὸ πνευματικὸ κόσμο. Σωστὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν κ. Λίνο Πολίτη¹⁵ «λαϊκὸς παραμυθᾶς» ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτόκριτου χωρὶς βέβαια νὰ εἶναι καὶ λαϊκὸς ποιητὴς. Καὶ σωστὰ ἐπίσης ἀπὸ τὸν ἴδιο μελετητὴ¹⁶ σημειώνεται ὅτι ὁ ἰδανισμὸς του συμπίπτει μὲ τὸν ἰδανισμὸ μὲ τὸν ὁποῖον πλάθει ὁ λαὸς τοὺς ἥρωές του.

Τὸ ζήτημα πὺρ μᾶς ἀπασχολεῖ στὴ μελέτη τούτη θὰ διαφωτισθῆ ἀρκετὰ ἂν καὶ μετὰ τὴ διαπίστωση πὺρ ἔχει γίνει δύο βασικῶν πηγῶν τοῦ Ἐρωτόκριτου, τοῦ γαλλικοῦ μυθιστορήματος καὶ τοῦ *Orlando Furioso* τοῦ Ἀριόστου, ἐξεταστῆ τί μένει σωστὸ ἀπὸ τίς προηγουμένους λεπτομερειακὲς ἢ γενικώτερες διαπιστώσεις ἢ ὑποθέσεις πὺρ ἔγιναν ὡς πρὸς τὴν σχέση τοῦ κρητικοῦ ἔπους μὲ ἄλλα ἔργα τοῦ δυτικοῦ

¹³) Ὅτι τὸ Ἡράκλειος αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ Ἡράκλειος καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ Ἡρακλῆς τὸ παρατήρησε ὁ συνάδελφος κ. Στ. Καψωμένος.

¹³) Ε. Κριαρά: Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἐρωτοκρίτου, σ. 29 κ.έ., καὶ G. Morgan: French and Italian Elements in Erotocritos (Κρητικὰ Χρονικά Ζ' <1953>, 201 - 8).

¹⁴) Ν. Πολίτη: Ὁ Ἐρωτόκριτος (Λαογραφία 1 (1909), σ. 19 - 70. Στ. Ξανθοῦδίδου, ἔκδ. Ἐρωτοκρίτου, σ. CXXVI (καὶ 774). D. C. Hesseling: Histoire de la littérature grecque moderne, 1924, σ. 13 - 14. Τοῦ Ἰδίου: Erotokritos en Aretousa, σ. 104. Η. Pernot: Études de littérature grecque moderne, 2me série, σ. 65 κ.έ. Ε. Κριαρά: Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἐρωτοκρίτου, σ. 145 - 51 καὶ Κ. Οἰκονομίδη: Πβ. καὶ Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτας, ἔκδ. Π. Καλονάρου, τομ. Α', σ. κγ', 22 (σημ. 170) κ. ἄλλοῦ.

¹⁵) Β. Κορνάρου: Ἐρωτόκριτος, τόμ Α'. Ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν ἔκδ. Στ. Ξανθοῦδίδου, σ. 24.

¹⁶) Ἀντ. σ. 38.

μεσαίωνα (Aucassin et Nicolette, Reali di Francia) πὺν κατὰ καιροὺς προβλήθησαν ὡς πιθανὲς λεπτομερειακὲς ἴσως πηγὲς τοῦ Ἐρωτόκριτου. Ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση πὺν δὲ θὰ ἀποδειχτῆ ἀναμφισβήτητη αἰτιώδης σχέση ἀνάμεσα στὸν Ἐρωτόκριτο καὶ τὰ μεσαιωνικά αὐτὰ λογοτεχνήματα, κατὰ τὴ γνώμη μου καὶ μόνες οἱ πιθανὲς διαπιστώσεις ὅτι καὶ ἄλλα μοτίβα ἀπὸ τὸν Ἐρωτόκριτο ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλα μεσαιωνικά ἔργα θὰ ἔδειχναν ὅτι τὸ κρητικὸ ἔπος κινεῖται μέσα σὲ μιὰν ἀτμόσφαιρα καθαρὰ μεσαιωνική.

Ἄλλὰ καὶ ἔξω ἀπὸ τὶς ὡς τώρα καὶ εἰς πιθανὲς μελλοντικὲς διαπιστώσεις στὸ πεδίο τῆς ἔρευνας τῶν πηγῶν, ὁ τρόπος πὺν μεταχειρίζεται καὶ κατεργάζεται τὴ γλώσσα του ὁ Κορνάρος, τὸ ὕφος πὺν ἀποτυπώνει σ' αὐτὴν, οἱ ἰδέες, τὸ γνωμολογικὸ καὶ παροιμιᾶκὸ στοιχεῖο πὺν διαχέει μέσα στὸ ἔργο του, ὅλα τοῦτα μᾶς προσεγγίζουν πρὸς τὸν ἑλληνικὸ μεσαίωνα.

Θὰ μπορούσε νὰ ἐπεκτείνη κανεὶς τὶς σχετικὲς μὲ τὰ παραπάνω παρατηρήσεις του καὶ σ' ἄλλα ἔργα τῆς κρητικῆς γραμματείας γιὰ νὰ δείξη μιὰ βαθύτερη σχέση τῆς γραμματείας αὐτῆς μὲ τὸ μεσαιωνικὸ ἑλληνικὸ πνευματικὸ κόσμο. Θὰ διαπίστωνε τότε ὅτι ἓνα μεγάλο μέρος τῆς λογοτεχνίας τῆς Κρήτης ἕως τὸ 1600 περίπου καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν θεμάτων καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς γλώσσας καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς θεωρίας τοῦ κόσμου βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὴ γραμματεία τῶν τριῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰῶνων. Στὴ Θυσία τοῦ Ἀβραὰμ ἐπίσης, ἓνα ἔργο πὺν κρατᾷ ἐξαιρετικὴ θέση μέσα στὴν κρητικὴ λογοτεχνία τοῦ 17ου αἰῶνα, καθὼς ἄλλωστε καὶ στὰ ἀνάλογα μὲ τὴ Θυσία ἔργα τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀναγέννησης, πὺν ὅμως δὲν ἔχουν τόσο κεντρικὴ σημασία μέσα στὰ σύγχρονά τους λογοτεχνήματα, διασώζεται χωρὶς ἄλλο τὸ θρησκευτικὸ πνεῦμα τοῦ μεσαίωνα¹⁷.

Σ' αὐτὴ τὴ Βοσκοπούλα, ἓνα ἔργο μὲ δυτικὴ πιθανῶς ἐπίδραση, παρ' ὅλα τὰ στοιχεῖα του πὺν θὰ μᾶς ὀδηγοῦσαν σ' ἓναν ἀγροτικὸ, ρεαλιστικὸν ἔρωτα, θὰ συναντήσωμε ἓνα μοτίβο πὺν μᾶς φέρνει κατ' εὐθειαν στὸ Βυζάντιο. Ἡ ψευτολιποθυμία πὺν ἀπαντᾷ στὴν ἀρχὴ τοῦ ποιήματος δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ἄλλο ἀπὸ ἓνα λείψανο τῶν σοφιστικῶν μυθιστορημάτων καὶ τῶν ἄλλων μυθιστορηματικῶν ἔργων τῆς ὑστεροβυζαντινῆς ἐποχῆς, πὺν ἀποτελοῦν μίμηση τῶν πρώτων.

Καὶ σὲ ἄλλες λογοτεχνίες γράφονται στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης χρονικά ἔμμετρα, ἀνάλογα ὡς ἓνα βαθμὸ μὲ τὰ δικὰ μας ἱστορικά ποιήματα τοῦ Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ καὶ τοῦ Ἀνθίμου Διακρούση.

¹⁷) V. Rossi: Storia della letteratura italiana, vol. II, il Rinascimento, Milano 1935, σ. 30 κ. ἑ.

Ἔτσι λ. χ. στὴ Γαλλία μὲ διαταγὴ τοῦ Φραγκίσκου Α' ὁ Guillaume Crétin († 1525) γράφει χρονικὸ ἔμμετρο ἀπὸ δώδεκα βιβλία, ἀκολουθώντας, καθὼς ξέρομε¹⁰, τὴ μεσαιωνικὴ παράδοση. Ἄλλὰ τὰ ἔργα αὐτὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ, καὶ ἂν ἀκόμη ἢ συγγραφή τους πέφτη μέσα στὰ χρονικὰ πλαίσια τῆς Ἀναγέννησης, ὅμως ἀποτελοῦν ξένο σῶμα μέσα στὴ λογοτεχνικὴ παραγωγὴ τῆς ἐποχῆς.

Καὶ ἄλλα ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, ἰδίως τοῦ 16ου αἰῶνα (Πικατόρος, Μπεργαδῆς) ἔχουν ἔκδηλο ἕναν λαογραφικὸ χρονοματισμὸ, πὺ μᾶς ὁδηγεῖ στὴν καθαρὰ λαϊκὴ παράδοση, τὴν κληρονομημένη ἀπὸ τὸ Βυζάντιο.

Μολονότι λοιπὸν θὰ μπορούσα, γιὰ νὰ ἐνισχύσω τὶς ἀπόψεις μου, νὰ ἐπεκταθῶ καὶ σὲ ἄλλα δευτερότερα ἀπὸ τὸν Ἐρωτόκριτο ἔργα τῆς κρητικῆς γραμματείας, προτίμησα νὰ κάμω τὶς παρατηρήσεις μου μὲ ἀφετηρία κυρίως αὐτόν, μιὰ καὶ πρόκειται γιὰ τὸ κατ' ἔξοχὴν ἐκλεκτὸ ἔργο τῆς ἐποχῆς, ἐκεῖνο ἀκριβῶς πὺ ἐξ αἰτίας τῆς ἀνώτερης πνοῆς τοῦ δημιουργοῦ του βρῖσκεται περισσότερο χειραφετημένο ἀπὸ δουλικὰς μιμήσεις εἴτε πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ δυτικῆς μεσαιῶνα καὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀναγέννησης, εἴτε πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ βυζαντινοῦ μεσαιῶνα.

Μὲ τὸν Ἐρωτόκριτο ἰδίως, ἀλλὰ καὶ μὲ ὀρισμένα ἄλλα ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, βρῖσκει τὴν ὀλοκλήρωσή της μιὰ τάση, ἢ δημοτικιστικὴ τῆς ὑστερομεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς γραμματείας καὶ ὡς πρὸς τὸ γλωσσικὸ ὄργανό της καὶ ὡς πρὸς τὴ συγκρότηση ἄξιων τοῦ ὀνόματος λογοτεχνημάτων. Χωρὶς ἀλήθεια τὴν ἐμφάνιση τοῦ Κορνάρου καὶ τοῦ ἔργου του θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ δεχτῆ ὅτι οἱ παλιότερες προσάθειες γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς δημώδους γραμματείας στὸ Βυζάντιο δὲ βρῆκε τὴ φυσικὴ της συνέχεια, δὲν μπόρεσε νὰ ὀλοκληρωθῆ. Ἄλλὰ, ὅπως συχνὰ παρατηρήθηκε, ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος ἢ προσήλωση τοῦ Ἑλλήνα πρὸς τὴν παράδοση τοῦ ἔθνους του εἶναι ἐντελῶς σταθερὴ (πολὺ σταθερώτερη ἀπ' ὅ,τι στίς χῶρες τῆς δυτικῆς Εὐρώπης) ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος θὰ ἦταν ἐντελῶς ἀναπάντεχο ἂν ἕνα κολοσσιαίας, ἔστω, σημασίας γεγονὸς, σὰν τὸ γεγονὸς τοῦ 1453, ὁδηγοῦσε σὲ μιὰν ἐγκατάλειψη τῶν δρόμων πὺ εἶχαν κιάλα χαραχτῆ γιὰ μιὰ ζωντανὴ λογοτεχνικὴ δημιουργία τοῦ ἔθνους. Δὲν ἦταν ἐπομένως δυνατὸ παρὰ νὰ ὁδηγηθοῦμε στὸ πεδίο αὐτὸ σὲ μιὰ συνέχιση τῶν προσπαθειῶν καὶ σὲ μιὰν ὀλοκλήρωση. Οἱ μεσαιωνικὲς λογοτεχνίαι τῶν δυτικῶν ἔθνων γιὰ διαφόρους λόγους μπόρεσαν νὰ πραγματοποιήσουν ὅλες τους τὶς δυνατότητες· μιὰ λογοτεχνία λοιπὸν γαλλικὴ ἢ ἰταλικὴ τῆς Ἀναγέννησης

¹⁰) R. Jasinski: Histoire de la littérature française, tome premier, Paris [1947], σ. 131.

μποροῦσε ριζικώτερα νὰ ἀποχωριστῆ ἀπὸ τὸ λογοτεχνικὸ παρελθὸν καὶ τὴ λογοτεχνικὴ παράδοση. Τὸ ἴδιο πρᾶγμα δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ γίνῃ στὴν Ἑλλάδα καὶ γιὰ ἓνα πρόσθετο λόγο, πὺν πρέπει τῶρα νὰ τὸν ὑπογραμμίσω: ὅτι ἓνας λαὸς ὑποδουλωμένος (καὶ ὁ λαὸς ὁ ἑλληνικὸς στὸ σύνολό του στενάζει κάτω ἀπὸ ποικίλους ζυγοὺς μετὰ τὴν Ἄλωση) στρέφεται ἐνσυνείδητα ἢ ἀσυνείδητα πρὸς τὶς ρίζες τοῦ ἔθνικοῦ πνευματικοῦ του βίου καὶ τῆς ἔθνικῆς του πνευματικῆς παραγωγῆς¹⁹.

Ὑστερα καὶ οἱ τύχες τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, τῆς δημοτικῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ὡς ὄργανου λογοτεχνικοῦ ἦταν διαφορετικὲς στὴν Ἑλλάδα ἀπ' ὅ,τι στὶς δυτικὲς χῶρες Ἐκεῖ ἡ Ἀναγέννηση βρῖσκει ὀλοκληρωμένες καὶ ἰδίως ἀρκετὰ πλατιά χρησιμοποιημένες λογοτεχνικὲς ἔθνικες γλώσσες καὶ φροντίζει γιὰ τὸ ὀριστικὸ τους ἄπλωμα σ' ὄλες τὶς ὀμόγλωσσες περιοχὲς, καθὼς καὶ γιὰ μιὰ πλατύτερη καθιέρωσή τους στὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Στὴν Ἑλλάδα εἶχαν νὰ γίνουν ἀκόμη πολὺς προσπάθειες στὸν τομέα αὐτόν. Ὅχι μόνο δὲν ἦταν δυνατὸ ἀπὸ τότε νὰ ὀδηγηθοῦμε σὲ μιὰ γλώσσα πὺν νὰ μπορῆ νὰ γίνῃ κτῆμα ὀλου τοῦ Ἐθνους (κι' αὐτὸ γιὰ ποικίλους ἱστορικοὺς λόγους), ἀλλ' οὔτε εἶχαν ἀκόμη χρησιμοποιηθῆ μὲ ἀκρίβεια καὶ συνέπεια γραμματικὴ αὐτὰ τὰ ἰδιώματα τῆς νέας ἑλληνικῆς, πὺν ἀπὸ παλιότερα εἶχαν διαμορφωθῆ. Μιὰ εἶναι ἐδῶ ἡ ἔξαίρεση: στὴν Κύπρο γράφονται τὰ γνωστὰ ἔρωτικά τραγούδια στὸ ἰδιῶμα τοῦ νησιοῦ. Τὸ ἔργο αὐτὸ τῆς χρησιμοποίησης ἓνὸς γνήσιου λαϊκοῦ ἰδιώματος θὰ τὸ ὀλοκλήρωναν οἱ Κρητικοὶ λογοτέχνες καὶ ἰδίως ὁ προικισμένος ποιητῆς τοῦ Ἐρωτάκριτου. Κι' αὐτὸ γιὰτὶ ὁ Κορνάρος μποροῦσε νὰ ἀντλῆ ἀπ' ὀπουδῆποτε τὴν ὑπόθεση τοῦ ἔργου του καὶ τὰ λεπτομερειακά του στοιχεῖα, ἀλλὰ στὴ βαθύτερή του ἔμπνευση ἀντλοῦσε ἀπὸ τὴ γνήσια ἑλληνικὴ ψυχὴ του, τὴ θρεμμένη μὲ τὴν ἄδολη λαϊκὴ παράδοση τοῦ νησιοῦ του, πὺν ἦταν μιὰ παράδοση ἀπόλυτα ἑλληνικὴ, γνήσια βυζαντινὴ, καθὼς καὶ μὲ τὰ παλιότερα ἔκεῖνα λογοτεχνικά βυζαντινὰ μνημεῖα πὺν δὲν περιφρονοῦσαν τὴ λαϊκὴ ψυχὴ, τὸ ἔκφραστικό της ὄργανο καὶ τὸν ἰδεολογικὸ της κόσμο.

Ε Π Ι Μ Ε Τ Ρ Ο

Εἶχε συμπληρωθῆ ἡ συγγραφὴ τῆς μελέτης αὐτῆς, ὀταν κυκλοφόρησε τὸ τρίτο τεῦχος τοῦ ἔκτου ἔτους (1952) τῶν «Κρητικῶν Χρονι-

¹⁹⁾ Τὴ σημασία πὺν εἶχε γιὰ τὴν ὀλη διαμόρφωση τῆς πνευματικῆς ζωῆς στὴν Κρήτη ἡ ἔλλειψη τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας τὴν τονίζει, μολοντί ἀπὸ ἄλλη πλευρά, καὶ ὁ καθηγητῆς κ. Ν. Β. Τωμαδάκης στὴν παραπάνω μελέτη του, σ. 20.

κῶν», ὅπου (σελ. 351 - 422) δημοσιεύεται ἀξιοπρόσεχτη μελέτη τοῦ κ. Στ. Ἀλεξίου μὲ τὸν τίτλο «Ὁ χαρακτήρ τοῦ Ἐρωτοκρίτου». Μολονότι στήν παραπάνω μελέτη μου συζητεῖται εἰδικώτερο χαρακτηριστικό τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας σὸ σύνολό της (ὁ λαϊκότερος χαρακτήρας της) καὶ μόνο ἐπικουρικά καὶ σὺν παράδειγμα γίνεται λόγος γιὰ τὸν Ἐρωτόκριτο, πολλὲς ἀπὸ τὶς ἀπόψεις ποὺ καταχωρεῖ στὴ μελέτη τοῦ ὁ κ. Ἀλεξίου θὰ μποροῦσαν στὴ δική μου αὐτὴ μελέτη νὰ συζητηθοῦν, ἂν ὁ χαρακτήρας της ἦταν κατὰ βάση ἀναλυτικός. Γι' αὐτὸ ἐπιφυλάσσομαι σὲ ἄλλη εὐκαιρία νὰ συζητήσω τὶς ἀπόψεις αὐτὲς καὶ τὶς γνώμες τοῦ κ. Ἀλεξίου καὶ ὅσες σχετίζονται μὲ τὸ εἰδικώτερο θέμα τῆς προκείμενης πραγματείας καὶ τὶς ἄλλες. Ὅπωςδήποτε σὲ ὑστερόγραφο ἐπιθυμῶ νὰ παρατηρήσω τὰ ἀκόλουθα :

Πρῶτα - πρῶτα θεωρῶ τουλάχιστο ὑπερβολικὸ ὅτι τάχα «συστηματικῶς καὶ κατὰ σύνθετον τρόπον ἐξέφρασε τὴν συνείδησιν τῆς ἐνότητος τοῦ νέου καὶ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ ἐκ τῶν Βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ποιητῶν μόνον ὁ Κορνάρος» (Ἀλεξίου, ὁ. π. σελ. 399). Ἐν πρώτοις, γιὰ τὴν ζητῶν ὁ κ. Ἀλεξίου ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς ποιητὲς νὰ ἔχουν «συνείδησιν τῆς ἐνότητος τοῦ νέου καὶ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ», ἀφοῦ ζοῦν ὄχι στὴ νέα ἐποχὴ, ἀλλὰ στὴ βυζαντινὴ; Ἐπειτα, νομίζω ὅτι συνειδητὰ ἑλληνικὸς κόσμος δὲν ἀπαντᾷ μόνον τὸν Ἐρωτόκριτο, ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὰ δημῶδη καὶ μὴ βυζαντινὰ κείμενα. Ὅτι βέβαια τὸ ἑλληνικὸ αὐτὸ αἶσθημα μόνον μὲ τὸν καιρὸ ξεκαθαρίζεται ἐντελῶς κανεὶς δὲ θὰ τὸ ἀρνηθῆ. Θὰ ἦταν ἀποκαρδιωτικὸ γιὰ τὴν πορεία τῆς γραμματείας μας, ἂν περνοῦσαν οἱ αἰῶνες καὶ οἱ συγγραφεῖς μᾶς παρουσιάζονταν πάντοτε ἀπαράλλαχτοι ὁ ἕνας μὲ τὸν ἄλλο καὶ σὸ πεδίο τοῦ ἐθνικοῦ τους αἰσθήματος καὶ σὸ πεδίο τῆς ἄλλης κοσμοθεωρίας τους. Οἱ διαφορὲς ποῦ, ὅπως εἶναι φυσικὰ, παρουσιάζουν ἀναμεταξύ τους δὲν τοὺς ταξινομοῦν σὲ διαφορετικοὺς γενικώτερους κόσμους. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ διάκριση τοῦ «μεσαιωνικοῦ» ἀπὸ τὸ «συνειδητὰ ἑλληνικὸς» ποὺ ὑπονοεῖ ὁ κ. Ἀλεξίου εἶναι γιὰ μένα, ἰδίως προκειμένου γιὰ τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς αἰῶνες, ἀπαράδεχτη. Νομίζω ὅτι ὁ κ. Ἀλεξίου ἔχει κάποια τάση ἀγιοποίησης τοῦ Κορνάρου σὸ πεδίο τῆς ἀντίληψής του γιὰ τὸν ἑλληνισμό. Ἡ τάση του αὐτὴ δὲ μὲ βρίσκει καθόλου σύμφωνο. Ἀρχετὰ ταλαιπωρήθηκαν οἱ νεοελληνικὲς ἔρευνες ἀπὸ τὴν ἀγιοποίηση τοῦ Σολωμοῦ. Ἄς ἀφήσωμε τουλάχιστο τὸν Κορνάρο νὰ μᾶς γίνη γνωστὸς στὴν ἀληθινή του ὑπόστασι. Ἄς τὸν δοῦμε ρεαλιστικά.

Ἐκεῖνο τώρα ποὺ τὸν Ἐρωτόκριτο τὸν προσεγγίζει στὴ δημωδέστερη βυζαντινὴ παραγωγή (πρῶγμα ποὺ δὲν τὸ δέχεται ὁ κ. Ἀλεξίου), δὲν εἶναι μόνον τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ κόσμος τῶν ἡρώων καὶ τῶν ἐθίμων

του εἶναι μεσαιωνικός, ἀλλὰ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Κορνάρος σὰν ποιητὴς ἔχει τὸ αἶσθημα, ἔχει τὴν ἀντίληψη, ἔχει τὴν κοσμοθεωρία τοῦ μεσαιωνικοῦ ἀνθρώπου. Ἡ διαφορὰ στὸ πεδίο αὐτὸ Ἀριστοῦ καὶ Κορνάρου δὲν εἶναι μηδαμινή. Ἡ νέα Ἑλλάδα, μιὰ μεσαιωνικὴ ὅμως νέα Ἑλλάδα, βρίσκεται στὸ Βυζάντιο καὶ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀμφισβήτησῃ σοβαρά. Γιὰ νὰ διαμορφωθῇ στὴ νεωτερικὴ του μορφὴ ὁ νεοελληνικός κόσμος πρέπει νὰ περάσῃ ὁ δέκατος ἔβδομος αἰῶνας καὶ νὰ ἔρθῃ ὁ ἐπόμενος, ὁ αἰῶνας τοῦ διαφωτισμοῦ. Γιατὶ ἐκεῖνο ποῦ ἔγινε γιὰ τοὺς ἄλλους λαοὺς στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης σ' ἐμᾶς γιὰ διαφοροὺς ἱστορικοὺς λόγους δὲν ἔγινε παρὰ πολὺ ἀργότερα. Ὁ δέκατος ὄγδοος ἑλληνικός αἰῶνας εἶναι ὁ αἰῶνας ἐκεῖνος ποῦ — μὲ τὴν τήρηση καὶ ἐδῶ τῶν ἀναλογιῶν — ὀδηγεῖ σ' ἐμᾶς σὲ κάποια ἄρνηση τοῦ «μεσαιωνικοῦ». Δὲν εἶναι χωρὶς σημασία τὸ ὅτι οἱ λόγοι τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ δὲν πῆραν καμιὰ εἰδηση γιὰ τὴν «ἀναγέννηση», τὴν κρητικὴ «ἀναγέννηση», ποῦ εἶχε προϋπάρξει. Κι' ἂν τὴν ἤξεραν, δὲ θὰ μπορούσαν νὰ τὴν ἐκτιμήσουν. Ἄς θυμηθοῦμε τίς σχετικὲς ιδέες τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ. Στὴν ἄλλη Εὐρώπῃ ὁ δέκατος ὄγδοος αἰῶνας ἔρχεται νὰ συμπληρώσῃ τὸ ἔργο τῶν ἀμέσως προηγούμενων αἰῶνων. Δὲν τὸ ἀγνοεῖ ὀλοκληρωτικά. Ὁ Βολταῖρος συνεχίζει στὸ λογοτεχνικὸ πεδίο τὴν κλασσικὴ παράδοση τοῦ γαλλικοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνα, ποῦ εἶναι, κι' αὐτός, ἡ ἀποκορύφωση, ἡ τελείωση τῆς λογοτεχνίας τῆς Ἀναγέννησης. Τὸ ὅτι ἐξ ἄλλου λείπει λυρική ποίηση στὴν κρητικὴ λογοτεχνία δὲν εἶναι ἀσήμαντο γιὰ τὸ χαρακτῆρα τῆς ὅλης γραμματείας τῆς ἐποχῆς.

Ἄκόμη ἐπιθυμῶ νὰ παρατηρήσω στὸν κ. Ἀλεξίου ὅτι οἱ περίοδοι ποῦ τίς ὀνομάζομε «Μεσαίωνα» καὶ «Ἀναγέννηση» δὲν εἶναι ὅσο νομίζει «σαφῶς καθωρισμένοι περίοδοι τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ», (δ. π. σελ. 418). Στὴν ἔρευνα τῶν ἡμερῶν μας τὰ ὄρια τοῦ «μεσαιωνικοῦ» καὶ τοῦ «ἀναγεννητικοῦ» συγχέονται κατὰ ἓνα τρόπο, γιὰ καὶ μέσα στὸ μεσαίωνα θπάρχουν ἀρκετὲς μικρότερης ἢ μεγαλύτερης ὀλικῆς ἀναγεννητικὲς τάσεις. Διαπρεπεῖς σήμερα ἐρευνητὲς τοῦ μεσαιωνικοῦ πνευματικοῦ κόσμου τὸ διακηρύσσουν ὡς βασικὸ συμπέρασμα τῶν τελευταίων ἐρευνῶν. Ἡ Ἀναγέννηση δὲν ἦρθε μὲ ἓνα μεγάλο ἄλμα, ἀλλὰ φυσιολογικὰ μὲ τὴν προϋπαρξὴ τῶν προηγούμενων ἀναγεννητικῶν κινήματων καὶ τὴν προδρομικὴ τους συμβολὴ στὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ. Δὲν πρέπει ἀλήθεια νὰ ξεχνοῦμε ὅτι τὸ ἀδιάσπαστο τῆς πραγματικότητας δὲ μᾶς ἐπιτρέπει χωρὶς κίνδυνο νὰ τὴν κομματιάζωμε σύμφωνα μὲ τίς δικές μας ἔννοιες καὶ τίς δικές μας ἐκ τῶν προτέρων ἀντιλήψεις. Δὲ θεωρεῖται καθόλου σωστὴ σήμερα ἡ ἀντίληψη μερικῶν ὅτι Μεσαίωνα σημαίνει ἐξουθένωση τοῦ κοσμικοῦ στοιχείου στὸν ἄν-

θρωπο καὶ ὅτι Ἐναγέννηση εἶναι ἡ ἐκ νέου ἀνακάλυψη τῆς ἀξίας τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπινου. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τοῦ συνδέσμου τῶν δύο πολιτισμῶν, τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ τῆς Ἐναγέννησης, εἶναι ἡ μεγάλη φυσιογνωμία τοῦ Πετράρχη, πού πολλοὶ τὸν θέλουν ἀνθρώπο τῆς Ἐναγέννησης, καθὼς ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν ἐκ τῶν προτέρων ἀντίληψη ὅτι δὲν μποροῦσε στὸν εὐρωπαϊκὸ δέκατο τέταρτο αἰῶνα νὰ ὑπάρξῃ μιὰ φυσιογνωμία σὰν τοῦ Πετράρχη μὲ χαρακτηριστικὰ σὰν ἐκεῖνα πού ἡμεῖς τὰ θεωροῦμε χαρακτηριστικὰ τῆς Ἐναγέννησης. Ἐφερα παράδειγμα ἀπὸ τὸν εὐρωπαϊκὸ μεσαίωνα, γιατί στὴν Εὐρώπῃ ἡ διάκριση Μεσαίωνα - Ἐναγέννηση ἔχει πολὺ μεγαλύτερη παρά σ' ἡμᾶς δικαίωση. Τὸ Δάντη ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅλοι τὸν θεωροῦμε ἀνθρώπο τοῦ μεσαίωνα χωρὶς συζήτηση. Καὶ ὅμως ὁ Δάντης εἶναι πράγματι ὁ πρῶτος μοντέρνος ἀνθρώπος! Ἀὐτὰ ὅλα μᾶς δείχνουν καθαρὰ ὅτι τὰ ὄρια ἀνάμεσα στὴν Ἐναγέννηση καὶ τὸ Μεσαίωνα εἶναι τεχνητὰ σὲ πολλὰ σημεῖα καὶ ὅτι τὰ σχετικὰ ὁρῶσημα τοποθετοῦνται μόνο γιὰ τὴ δική μας εὐκολία. Ἄν θέλαμε τώρα νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ πρόσωπα τῆς δικῆς μας μεσαιωνικῆς πνευματικῆς ἱστορίας, προκειμένου καὶ γιὰ τὸ δικό μας Βυζάντιο θὰ κάναμε σφάλμα χωρὶς ἄλλο ἂν εἶχαμε τὴ γνώμη ὅτι Βυζάντιο εἶναι μόνο ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος, ὁ Συμεὼν ὁ νέος, ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, ὁ Νικόλαος Καβάσιλας καὶ ὁ Γεώργιος Σχολάριος, καὶ ὅχι μαζί μ' αὐτούς καὶ ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς καὶ ὁ Ἰωάννης Ἰταλὸς καὶ ὁ Γρηγόριος Κύπριος καὶ ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς καὶ ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς (γιὰ νὰ περιοριστῶ σ' αὐτούς μόνο), διανοούμενοι δηλ. ἐμποτισμένοι ἀπὸ ἕναν ἀξιοπρόσεχτον ἀνθρωπισμὸ, τὸν ἀνθρωπισμὸν ἐκεῖνο πού θὰ ὀλοκληρωθῇ ἀργότερα στὰ χρόνια τῆς Ἐναγέννησης,

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ

KRETISCHE PFLANZENNAMEN

Anlässlich eines Besuches der Insel Kreta im Oktober 1938 hatte der Verfasser dieses Beitrages Gelegenheit, in verschiedenen Teilen der Insel eine grössere Menge von Pflanzennamen zu sammeln. Er präsentiert diese hier, zu einem Blumenstraus zusammengefasst, dem verehrten Jubilar. Wenn es auch keine Rosen und Nelken sind, so tragen sie doch den wild-würzigen Duft seiner kretischen Heimatinsel¹. Sie mögen zugleich als Materialquelle dienen für ein künftiges grösseres Λεξικὸν τῆς Κρητικῆς διαλέκτου.

Die mundartlichen Formen sind an folgenden Orten gesammelt worden:

Anogia, prov. Rethymno (An.),
Askyfou, Sphakiá, Prov. Rethymno (Ask.),
Biannos, südöstlich von Heraclion (Bi.),
Bryses, prov. Rethymno (Br.),
Heraclion (Her.).

Die orthographischen Zeichen haben folgenden Wert:

ci = ci in ital. *ciarla*
d = d in ital. *mandare*
ð = ð in *πόδι*
g = g in ital. *lago*
γ = γ in *ἀγα*.
gj = ghi in ital. *ghianda*
dz = z in ital. *zona*, griech. *ζάμι*
j = γι in *γιατρός*
kj = chi in ital. *chiaro*
l' = gli in ital. *famiglia*
x = ξ in *ξένος*
z = ζ in *παίζω*
ts = τσ in *ἔτσι*

afistakas «blaue Distel» (Br.).

¹) Mit HLN. verweise ich auf das Historische Wörterbuch des Neugriechischen; mit EWUG. auf mein Etymologisches Wörterbuch der unteritalienischen Gräzität (Halle 1930).

- dðastos* «blaue Distel» (Ask.).
agáραθος (Ask.), *agaraθia* (Ask.), *anyáραθος* (Br.) «Art Salbei», «*Phlomis fruticosa*».
ajélamos (Her.), *ajélamos* (Ask.) «wilder Hafer», «*Avena fatua*» (*αγιλωψ*).
agjiniða (*κνίδη*) «Brennessel» in Askyfou «*Urtica*»; bei den Griechen in Apulien *kinida* (EWUG. no 1036), auf Karpathos *ἀκνίδα*, in Epirus *ἀγκίδα* (HLN. I, 138). Siehe auch *dziigniða*.
αγριουδάσματος (Ask., Br.) «Art Minze», «*Mentha*» (*ἀγριοβάλσαμον*).
áγrustos (*ἄγρωσις*) «Art Gras» (Br.).
αγίδυρας (Br.), *γίδυρας* (Her.) «Johanniskraut», *Hypericum perforatum*; v. HLN. I, S. 170.
akoniziá (*κονυζιά*) «Flöhkraut», *Pulicaria viscosa* (Br.).
amanitis (*ἀμανίτης*) «Pilz» (An.).
ambelitsiá «Art Ulme», *Ulmus abelicea* (Ask.); ist eine Ableitung von *ἀμπέλι* (HLN. I, S. 540).
angáραθος v. *agáραθος*.
anoniða (Ask., Br., An.) «*Ononis spinosa*» (*ὄνωνις*, *ἀρωνίς*).
ardaχtílinas (Ask.), *ardaχtinilótsita* «Art Distel»; altgriech. *ἀτρακτυλῖς* «Distel aus der man Spindeln fertigte». Bei den Griechen von Bova (Kalabrien) *agrastia* «Spindelbaum», *Evonymus europaeus* (EWUG. no 263).
arismari (Ask.), *arosmari* (Ask.) «Rosmarin» (*ῥοσμάνι*).
ártikas (Ask.) «Ferulapflanze» (*νάροθηκας*, *νάροθηξ*).
asfédamos (Ask.) «Ahorn» (*ἀσφένδαμνος*).
asfedil'á (Ask.) «Asphodele» (*ἀσφόδελος*); vgl. auf Mykonos *ἀσφέδουλας* (Dieterich S. 39).
aspragáθi (Ask., Bi) «Art Distel»; bei den Griechen von Bova *asprokáθθi* (*ἀσπρακάνθι*).
astivlída (Ask., Bi.) «eine niedrige stachelige Pflanze», *Poterium spinosum* (*στοιβή*, *ἀστοιβή*).
avγολόχι (Ask., Bi.) «Ochsenzunge», *Ancusa officinalis*.
avóratos (Ask.) «Name eines Strauches mit Beeren».
azítrakas (Ask.) «Steineiche», *Quercus ilex*; anderswo in Kreta *ἀσίλακας* (Heldreich, Die Nutzpflanzen Griechenlands S. 17).
azójiros (Ask., Bi) *Anagyris foetida* (*ἀζόγυρος*).
bondikjá (Br.) «Rosenmalve», *Althaea rosea*.
dziigniða (An.) «Brennessel», *Urtica*; vgl. auf Andros *ἀοικνίδα* (Dieterich S. 59), Mykonos *ἀξινίδα*, Cypem *τοικνίθθα*, Athen

- τζικνίδα*. Siehe auch *αγγιμίδα*.
- flómos* (Ask., Br.) «Königskerze», *Verbascum thapsus* (φλόμος).—
Die Griechen von Bova (Kalabrien) nennen die Pflanze *fló-
no* (EWUG. no 2326); φλόμος bei Dioskorides.
- galatsída* (Br.) «Milchdistel» (γαλασιίδα).
- gorgojánis* (An.) «ein Kraut, das am Wasser wächst».
- γάδuras* v. *αγιδuras*.
- kaláθropos* oder *skaráθropo* (Ask.) «Art Minze» (καλάμινθος?).
- kalosíkji* (Br.) «niedrige Pflanze mit kleeähnlichen Blättern».
- katsopríni* (Ask., Bi.) «Kermeseiche», *Quercus coccifera*.
- kolítsáni* Ask., Br.) «*Parietaria diffusa*»; zu altgriech. κλίβατος,
κλύβατος, κολύμβατος id.?
- lápaθo* (Ask., Br.) «Ampfer», *Rumex acetosa* (λάπαθον); auf dem
Peleponnes, Leukas, Kephallonia, Zakynthos *lápato*; bei den
Griechen von Bova *lépato* (EWUG. no 1219).
- lijá* (Br.) «Keuschlamm», *Vitex agnus castus* (λυγιά).
- l'óprinos* (Ask.) «Stacheleiche», *Ilex aquifolia* (ἐλαιόπρινος).
- luciá* (Ask.) «Name eines Dornstrauches», bei den Griechen von
Bova *luclá* «Art Distel», *Centaurea calcitrapa* (EWUG. no
1268).
- melíkuciá* (Ask.) «Weissdorn», *Crataegus oxyacantha*.
- melissandrú* (Br.) «Königskerze», *Verbascum thapsus*.
- miléos* (Ask.) «Esche», *Fraxinus excelsior* (μελία).
- óvria, ta* — (Ask.) «Moos».
- perðikúli* (Her.) «Mauerkraut», *Parietaria officinalis*. — Bei den
Griechen von Bova *perdicía* (περδικιάς).
- róγdi* (Ask., An.) «granatapfel»; *ρογδιά* (Ask.) *Punica granatum*
(ῥοίδιον).
- róka* (Ask.) «Königskerze», *Verbascum thapsus*; wohl identisch
mit *ρόκα* «Spinnrocken».
- skaráθropo* v. *kaláθropos*,
- skarnamillída* (Br.) «Art Wasserkresse».
- sfarangjá* (Ask.) «wilder Spargel» (σπαραγγιά).
- sífunas* (Ask.) «ein wildes Kraut».
- stafilínakas* (Br.) «wilde Möhre», *Pastinaca sativa* (σταφυλίνας).
- stavróχorto* (Br.) «ein wildes Kraut».
- stífnos* (Br.), «Nachtschatten», *Solanum nigrum* (στρούχνος).
- tsóchos* (Br.) «Milchdistel» (ζόχος).
- tsumal'á* (Ask., Bi.) «Wolfsmilch», *Euphorbia* (τιθυμάλιον?).
- vátsino* (Br.), *vátsuno* (Ask.) «Brombeere» (βάτινον).

vizitris (Ask.) «Art Löwenzahn».

χιρομυρίδα (Br.) «Löwenzahn mit rauhen Blättern».

xeronomi (Br. An.) «eine Art Gras» (ξεροή - ρομή).

GERHARD ROHLFS

Universitaet München

